

ТАРЖИМА САНЪАТИ

МАҚОЛАЛАР ТЎПЛАМИ

4-КИТОБ

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1978

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

З. ЕСЕНБОЕВ, К. ЯШИН, Ҳ. ФУЛОМ, А. МУХТОР,
В. РУЗИМАТОВ, Ф. САЛОМОВ (масъул муҳаррир),
Ж. ШАРИПОВ, С. ШЕРМУҲАМЕДОВ, Ш. ШОМУҲАМЕДОВ,
А. ҚАЮМОВ.

Тўпловчи:
Т. ЖУРАЕВ

Таржима санъати (Мақолалар тўплами). Таҳрир ҳайъати:
З. Есенбоев ва бошқ; Тўпловчи: Т. Жўраев.—Т., Адабиёт ва санъат
нашриёти, 1978 С.

4— Китоб № 328 б.

Қўлингиздаги китобда таржима тарихи, назарияси ва танқидига доир мақолалар жамланган. Унда бадий таржиманинг турли масалалари: автор ва таржимон услуби, интернационаллик ва миллийликни ифодалаш, қардош тиллардан таржима қилиш ҳамда воситали тил орқали ўгириш хусусиятлари ёритилган. Жаҳон классик адабиёти таржимасига бағишланган ишларда Данте, Ҳофиз, Хайём, Гейне, Гёте, М. Ю. Лермонтов, Л. Н. Толстой асарларининг таржималари ўрганилган бўлса, Алишер Навоийнинг «Хамса»си, ғазаллари ҳамда «Лисонут-тайр» асари мисолида ўзбек тилидан русчага ўгириш проблемасига доир муҳим фикрлар айтилган.

Искусство перевода. Сб. статей. Кн. 4.

И $\frac{70202-126}{352(06)-78}$ 152—78

© Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,
1978 й. (Тарж.)

**ТАРИХ,
НАЗАРИЯ,
ТАНҚИД**

Шароф Рашидов

КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Биринчи секретари

ОКтябрь билан ҳамнафас

Кўпгина халқларнинг ижодий заковати асрлар давомида озодлик ва ақл ҳукмронлик қилган давлат ҳақидаги афсоналарни яратди. Инсониятнинг қомусий ақл эгалари кишиларнинг ягона қардошлик оиласига мустаҳкам бирилашиб, баҳамжиҳат ҳаракат қилишлари натижасида Тинчлик, Меҳнат, Озодлик, Тенглик, Қардошлик, Бахтсаодат жамияти бунёд этилажак порлоқ замонлар ҳақида хаёл сурдилар.

Олтмиш йил аввал бизнинг муқаддас заминимиз — ер шарининг олтидан бирида ушбу хаёл ҳақиқатга айланди. Совет халқи Улуғ Октябрнинг байроғи остида, ленинча партиянинг раҳбарлигида бутун инсоният тарихида энг адолатли, энг инсонпарвар янги жамиятни қуриш боразидаги улкан программани муваффақият билан амалга оширмоқда.

КПССнинг XXV съезди тарихий қарорлари совет кишиларининг меҳнат ва сиёсий активлигини мисли кўрилмаган даражада юксалтириб юборди. Унинг беш йиллик план топшириқларини муваффақиятли бажариш учун умумхалқ социалистик мусобақаси ялпи ва кенг қулоч ёйди.

Мамлакатимизда гоёвий ҳаёт сезиларли фаоллашди. Совет кишиларининг маънавий ҳаёти бойиди ва ранг-баранглик касб этди. Октябрь туфайли туғилган СССР халқларининг бузилмас дўстлиги ва қардошлиги, уларнинг партия ва унинг ленинча Марказий Комитети атровидаги бирлиги ва жипслиги мустаҳкамланиб, кучайиб бормоқда.

КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари, Конституция комиссиясининг Раиси ўртоқ Л. И. Брежневнинг СССРнинг янги Конституцияси лойиҳаси тўғрисидаги докладини муҳокама қилган КПСС Марказий Комитетининг май (1977) Пленуми мамлакатнинг сиёсий

ҳаётида муҳим давр, совет жамияти тараққиётида янги босқич бўлди. Содиқ ленинчи, комил интернационалист, жаҳондаги барча меҳнаткашларнинг тинчлиги ва бахтсаодати йўлида оташин курашчи азиз Леонид Ильич Брежневнинг СССР Олий Совети Президиуми Раислигига яқдиллик билан сайланганлиги умумхалқ томонидан қизғин қўллаб-қувватланди.

Ҳозир амалда бўлган Конституция қабул қилингандан кейин, ўтган қирқ йил давомида жамиятимизда чуқур ўзгаришлар юз берди. Ана шу ўзгаришлар ривожланган социализм даврининг ленинча манифести бўлмиш янги Совет Конституцияси лойиҳасида ўз аксини топган.

Бир неча ой давом этган ушбу лойиҳанинг умумхалқ муҳокамаси Совет ҳокимиятининг ғоят кенг демократия асосига қурилганлигига тағин бир мисолдир.

Янги Конституция — халқларимиз буюк дўстлиги ва қардошлиги Конституцияси, коммунизм бунёдкорлари Конституциясидир. Янги Конституциянинг қабул қилиниши фақат мамлакатимиз учун тарихий аҳамиятга молик воқеа бўлиб қолмай, балки улкан халқаро аҳамиятга эга бўлган воқеадир.

Кўпмиллатли давлат бўлган Совет Иттифоқининг ижтимоий ва сиёсий ҳаётида юз берган ана шу ўзгаришлар янги инсонни тарбиялаш масаласига алоҳида эътибор беришни талаб қилади, адабиёт ва санъат олдига ғоят муҳим вазифалар қўяди.

Коммунистик партия ва Совет давлати янги инсон — коммунистик жамият кишисини тарбиялаш ва камол топтиришда адабиёт ва санъатнинг ролига ҳамиша катта аҳамият бериб келди ва бундан кейин ҳам катта аҳамият беражак. Ўртоқ Л. И. Брежневнинг КПСС XXV съездидаги Ҳисобот докладида талантга берган баҳобунинг яққол далилидир: «Чинакам талант кам учрайди. Адабиёт ва санъатнинг талантли асарлари миллий бойликдир. Биз шуни яхши биламизки, бадий сўз, бўёқлар жилоси, тошдаги нақшлар, товушларнинг оҳангдорлиги замондошларни илҳомлантиради, қалбимизда авлодимиз тўғрисидаги, замонамиз, унинг ҳаяжонлари ва бунёдкорлари тўғрисидаги хотираларни келажак авлодларга етказди».

Сўнгги йиллар кўпмиллатли совет адабиётида катта ўзгаришлар юз берди. «Ижодкор зиёлиларнинг фаолияти ўтган йиллар давомида янада активлашди, улар ком-

мунистик жамият қуришининг умумпартиявий, умумхалқ ишига тобора салмоқлироқ ҳисса қўшмоқдалар», — деган эди ўртоқ Л. И. Брежнев КПСС XXV съездида қилган Ҳисобот докладыда. Совет ёзувчиларининг энг яхши асарларида «мамлакатимиз ҳаётидаги, совет кишилари шахсий тақдирининг ажралмас қисмига айланган энг муҳим, энг аҳамиятга молик» воқеалар ўз аксини топди ва топмоқда. Совет ёзувчилари ҳозирги даврни янада тегинроқ ва ёрқинроқ акс эттиришга интилмоқдалар. Янги инсон шахсини коммунистик жамият барпо этилаётган даврининг юксак гоёлари руҳида камол топтириш адабиётимиз олдида турган бош масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Шуни фахр билан айтиб ўтиш лозимки, совет адабиёти ва санъати ўз изланишлари жараёнида ленинча партиявийлик ва гоёвийликка оғишмай амал қилган ҳолда ривожланмоқда. Санъаткорлар томонидан турли соҳаларда ва турли вақтларда яратилган ҳамда кўпмиллатли санъатимиз ва адабиётимиз классикаси бўлиб қолган барча яхши асарлар шуни кўрсатиб турибди. Кейинги йиллар прозасида муҳим воқеа бўлган Г. Марковнинг «Сибирь», Ю. Бондаревнинг «Соҳил», В. Кожевниковнинг «Пешин чоғи кунгай томонда» романлари, В. Астафьев, В. Распутин, Ч. Айтматов, В. Биковнинг қиссалари, О. Гончарнинг «Севги соҳили», Ҳ. Гуломнинг «Бинафша атри», О. Ёқубовнинг «Диёнат» каби жуда кўплаб асарлар ана шу муқаррар фактни тасдиқламайдими ахир? Улар бугунги воқеликдаги янги ҳодисаларни юксак бадий дид билан акс эттирибгина қолмай, балки гоёвийлик ва коммунистик партиявийлик талабларига тўла маънода жавоб бера олади. Совет кишиларининг ижодий меҳнати, уларнинг ажойиб келажак йўлидаги қаҳрамонликлари муаллифлар томонидан чуқур партиявий позициядан туриб ифодалангандир.

Фидойилик, ҳар ишда етакчилик, собит фикрлилик, ватанпарварлик ва интернационаллик ҳамиша хос бўлган коммунистлар образи айниқса диққатга сазовордир.

Партиявий ходим ва ёзувчи сифатида мени, ҳам хизмат бурчим, ҳам қалб амрига кўра ҳаётдаги ва адабиётдаги ана шу кишилар беҳад ҳаяжонлантиради. Мен коммунистнинг бурчини шароитдан устун кела билиш, инсон, дейлик, табиий офатлар қаршисида ожиз қолгандай

туюлган кезларда — бир пайтлар фашист босқинчилари билан яккама-якка курашда бўлганидай — маънавий ва жисмоний кучларни тўла сафарбар эта олишга қодирликда кўраман. У қайси жойда ишламасин, партия обрўсини ўзига ниқоб қила олмайди. Бундай обрўга унинг ўзи эришмоғи лозим.

Интернационализм — коммунистнинг бутун фаолиятига, ҳаётининг мағиз-мағзига сингиб кетган муқаррар хусусиятлардан биридир.

Самимий қардошларча дўстлик, беғараз ўзаро ёрдам, ўй ва фаолият бирлиги — абадий қон-қардош бўлиб ягона иттифоққа бирлашган мамлакатимизнинг юздан ортиқ миллат ва элатлари ўртасидаги ўзаро алоқа ва барча шаклдаги ҳамкорликнинг характерли белгиларидир. Улар социалистик жамият учунгина хосдир.

Интернационализм совет кишиларининг бутун моҳиятини, улар онги, психологияси ва ахлоқининг асосини ташкил қилади. Ҳар бир кишининг, у қайси миллатга мансублигидан қатъий назар, вужудга келган янги тарихий бирлик — совет халқига мансублигини ҳис қилиш туйғуси, унинг ва бепоён Ватанимизнинг муваффақиятлари билан, қардош социалистик мамлакатлар ютуқлари билан фахрланиш туйғуси, бутун дунёни революцион қайта қуриш ишига камарбасталигини ҳис қилиш туйғуси социалистик жамият кишисини характерловчи асосий жиҳатлардир. Коммунистик партия меҳнаткашларни ватанпарварлик бурчларини юксак англаш руҳида тарбияламоқда, уларнинг ижодий фаоллигига ҳар томонлама имконият яратиб бермоқда.

Совет ватанпарварлиги ва интернационализи мавзуига мурожаат қилиш совет адабиёти ва санъати тараққиётида ҳал қилувчи аҳамият касб этмоқда. «Миллий белгилар,— деган эди Л. И. Брежнев Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи 50 йиллигига бағишланган докладида,— бошқа қардош халқларнинг ютуқларидан тобора кўпроқ наф кўриб кўпаймоқда. Бу—ривожланиб борувчи жараён дир. Бу жараён социализм руҳига, мамлакатимиздаги барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб тушади. Миллий тўсиқларни писанд қилмайдиган ва барча меҳнат аҳлларига баб-баравар хизмат қиладиган янги, коммунистик маданият негизлари айни шу зайлда вужудга келтирилмоқда». Бу тенденция кўпмиллатли совет адабиёти, шу жумладан, Совет Шарқи ада-

биёти тараққиёти учун ҳам ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Интернационализм ғояси социалистик реализм санъатига илҳом бахш этади ва ёзувчи тафаккури, ижодий изланишлари учун беқиёс имкониятлар очиб беради.

Кўпмиллатли совет адабиётининг бош қаҳрамони ҳам айнан интернационал қаҳрамон образи бўлиб қолди. Кўпмиллатли совет адабиётининг интернационал характери жуда чуқур ҳаётий асосга эга бўлган тарихан янги йўсиндаги ҳодисадир. Халқларнинг жипслиги ва қардошлиги ғояларини ҳаётда рўёбга чиқарган коммунизм қурилиши даврининг ўзиёқ асрнинг энг долзарб масаласи сифатида кишиларнинг интернационал бирлиги проблемасини келтириб чиқарди. ҚПСС Марказий Комитетининг XXV съездига қилинган Ҳисобот докладида қайд қилиб ўтилганидай, социализмнинг улкан ғалабаларидан бири — партиянинг ленинча миллий сиёсат — халқларнинг бирлиги ва дўстлиги сиёсатини амалга оширилганидир.

Кўпмиллатли совет адабиёти таркиб топган кундан бошлаб тўла бадиий қувват ва табиий йўсинда меҳнат кишиси, собит интернационалист образи яратилмоқда. М. Горькийнинг Павел Власови, Фадеевнинг Левинсони, Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи»даги Гофири, Шолоховнинг Давидови, Николай Тихонов, Павло Тичина, Яқуб Қолас, Аветик Исаакян, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжоннинг лирик қаҳрамонлари, Ираклий Абашидзенинг, шунингдек, Садриддин Айний, Мухтор Аvezов, Ойбек, Берди Қербобоевларнинг романларида, Комил Яшиннинг инқилобий драмаларида бутун борлиги билан содиқ интернационалчи сифатида намоён бўлувчи қаҳрамонлар бунга яққол мисол бўла олади.

Совет адабиёти инсонни олам билан ҳар томонлама алоқада тасвирлашга интилиб, миллатчилик ва ирқчилик ғояларига мутлақо қарама-қарши ўлароқ, ҳақиқий интернационализм принципларини асл инсоний мезонлар ва янги жамият ахлоқий қонунлари сафида мустаҳкам жорий қилади, «биз айни вақтда умумбашарий ишларни бажармоқдамиз»¹ деган тушунчани англаб етган совет кишиларини катта оилага бирлаштирувчи жараённи тадқиқ қилади.

---

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар, 37- том, 68- бет.

Хотирамга бир қарашда кам учрайдигандай туюлувчи бир воқеа келди. Аммо у жуда характерлидир. Биз бир гуруҳ мутахассислар билан бирга Жазоирнинг саҳросида артезиан қудуқлари қазिश мақсадида бурғулар ўрнатиш имкони бўлган жойларни қидириш билан машғул эдик. Лойиҳа тайёр бўлгач, бу ерга бизнинг ишчиларимиз етиб келишди ва биз қайта илгариги жойларда бўлдик. Эллик даража иссиқ, қурғоқчилик, ҳаво дим, шамол оташ қумларни юзга уради.

— Қийинми? Дош бераяпсизларми?— сўраймиз ишчилардан.

— Дош бермай бўладими? Ахир бу керак! Одамлар учун керак.

Одамлар учун керак... Бу ерда бошқаларнинг манфаати учун обод жойларини тарк этган ишчиларимизнинг қай миллатга мансублиги ҳам, мамлакат бегона эканлиги фактининг ўзи ҳам аҳамият касб этмайди

Бошқа халқлар ҳаётига эш яшай олиш, улар билан ҳамфикр ва ҳамдард бўлиш, уларнинг образли ва ҳиссий тасаввурлари оламига кира олиш қобилияти адабиётимизда жуда чуқур воқе бўлмиш интернационализмда ўз аксини топмоқда. Адабиётимиз ленинча интернационализм гоёларини бадий образларда акс эттира бориб, инсоний туйғулар табиатини муваффақиятли тадқиқ этди, унинг янги ажойиб қирраларини кашф этди.

Адабиётимизда яратилаётган асарлардаги интернационал пафос қаҳрамонларнинг социалистик воқелик туйғули пайдо бўлган ва камолга етган ахлоқий олами, уларнинг хатти-ҳаракатлари, ўй-фикрлари, характерларида, улар амалга оширган ва амалга оширишга ҳозир бўлган ишларда, уларнинг шахсида мужассамлашган умумаҳамиятга молик бўлган томонларда ўз аксини топгандир. Тожик М. Турсунзода ва М. Қаноат, қозоқ Ғ. Мусрепов ва О. Сулаймонов, қирғиз А. Тўқумбоев ва Ч. Айтматов, туркман Т. Эсенова ва Т. Қурбонов шундай ўйлайдилар, шундай ҳис қиладилар, шундай ёзадилар. Бизнинг Ўзбекистонимизда эса рус адиблари М. Шевердин ва А. Удалов, ўзбек ёзувчилари И. Раҳим ва П. Қодиров, Р. Файзий ва М. Қориев, татар Ш. Алядин, қорақалпоқ И. Юсупов ва Т. Қаипбергенов ана шундай санъаткорлардир.

Интернационализм ғояларининг оташин куйчиси бўлиш таланти ёш авлод ижодкорларининг ҳам ҳаётий принцидир. Улар орасида Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Нормурод Нарзуллаев, Барот Бойқобилов, Раим Фарҳодий ва бошқа шу каби ўзбек шоирларининг мустақкам қатори бор.

Совет ёзувчилари қайси тилда ёзмасинлар, ўз асарларига турли қардош республикалар вакилларини қаҳрамон сифатида олиб кирмоқдалар. Мисол учун, ўзбек, қозоқ ёки украин ёзувчилари ижодига мансуб шундай бир поэма, роман, повестни топиш мушкулки, у ерда гап фақатгина ўзбеклар, қозоқлар ёки украинлар ҳақида борсин. Бу кўпмиллатли совет адабиётининг жуда муҳим хусусиятидир.

Ҳаётимизда турли хил тақдир ва характергагина эмас, балки турли хил миллатга мансуб кишиларнинг ўзаро муносабатда бўлиш ҳоллари тез-тез содир бўлмоқда. Шу боисдан ҳам бадиий асарлардаги шахсининг кўпмиллатли таркиби воқеликни ҳаққоний акс эттириш талабларидан, шунингдек, эстетик заруратдан келиб чиқади.

Ушбу анъананинг тамал тоши шак-шубҳасиз жаҳоншумул аҳамиятга эга бўлган рус классик адабиёти томонидан қўйилган эди. У жаҳондаги етакчи адабиётлардан бири бўлиб қолди.

Совет адабиётининг интернационал моҳияти мутлоқ ҳаётий талаблардан, жамиятимизнинг руҳидан келиб чиқмоқда. У совет кишиларининг ахлоқий моҳиятига айланиб қолди. Қозоқ А. Нурпейсов ва А. Олимжонов романларида, туркман О. Отажонов ва Р. Эсенев, тожик Ж. Икромий ва Г. Сафиева, қирғиз Қ. Маликов ва Қ. Қаймов, қорақалпоқ Ж. Оймирзаев ва У. Хўжаназаровларнинг насрий ва назмий асарларида совет халқининг кўплаб вакиллари иштирок этади. Ўзбек адиблари Уйғун ва Назир Сафаров, Зулфия ва Миртемир, Рамз Бобожон ва Мирмуҳсиннинг асарлари ҳақиқий интернационал туйғу билан йўғрилгандир.

Ўз ижодида кўпмиллатли совет адабиётининг ва, биринчи навбатда, реалистик рус адабиётининг барча тажрибаларини ўзлаштирган қирғиз ёзувчиси Чингиз Айтматовини олайлик, унинг бутун асарлари интернационализм ғоялари билан суғорилгандир. У ўз ижодида мамлакатимиздаги бошқа халқлар ҳаёти ва тақдирига му-

рожаат қилаётганлиги ҳам тасодифий эмас (мен «Денгиз ёқалаб чопаётган Олапар» (1977) қиссасини назарда тутяпман).

Ўзбек ёзувчиси Асқад Мухторнинг асарлари, айниқса, Ўзбекистоннинг саҳро зонасида улкан санʼоат марказини бунёд қилаётган қурувчилар ҳаётидан ҳикоя қилувчи «Бўронларда бордек ҳаловат» (1976) қиссаси чинакам интернационал пафоси билан ажралиб туради. Адиб бунда ягона коллективга бирлашган, умумий интилишлар билан яшаётган иттифоқимиздаги турли халқ вакиллариининг қаҳрамонлиги ва фидойилигини илҳом билан тасвирлайди.

Интернационализм турмуш ва ижодимизнинг лейтмотивидир. Бадий адабиётда бу мавзунинг муваффақиятли ишланишида СССР халқлари маданиятининг ўзаро алоқалари ва таъсири масалаларига тобора кўпроқ эътиборни жалб этаётган адабиётшунослик ва танқидчилик муҳим роль ўйнамоқда. Бу соҳада яратилган жуда кўплаб мазмундор тадқиқотлар орасида В. Озеров ва Л. Новиченко, Ю. Суровцев ва Л. Якименко, Г. Ломидзе ва Л. Қаюмов, М. Қоратоев ва М. Пархоменко, А. Бучис ва Г. Асатиани, С. Даронян ва П. Халилов, З. Кедрина ва А. Григулис, Р. Бикмуҳаметов ва С. Чиботарунинг асарларини таъкидлаш ўринлидир.

Маданиятларнинг ўзаро таъсири ва бир-бирини бойитиши жараёнининг тобора ривожланиб боришида рус тилининг муқаррар роли ва аҳамияти беқиёс ва бебаҳодир. Рус халқи буюк маданият яратди, баҳор ёмғиридан сўнгги камалак янглиғ рангин, ўқ каби мўлжалга тегувчи, оҳангдор ва зангин, она алласи каби самимий қудратли тил яратди.

Буюк адабиёт — рус тили ўтган асрнинг биринчи ярмида бўлган каби — фақат бой, етук, мухтасар адабий тил асосида яратилади. Пушкин, Гоголь, Толстой, Достоевский, Тургенев, Чехов, Горькийнинг ижод намуналарини ўз ичига олган рус классик адабиёти рус тилининг бутун жаҳонга тарқалишига восита бўлганлиги тасодифий эмас.

Ҳозирги кунда Совет Иттифоқидаги барча халқлар ва элатларнинг ўзаро алоқа воситасига айланган рус тили совет жамиятини мустаҳкамлаш ва камол топтиришда муҳим омил, юксак коммунизм гоёларини ҳаётга тадбиқ қилишда чинакам кураш қуролига айланди.

Рус тили — инсониятнинг ёрқин келажак йўлидаги тарихий кураш тажрибаси умумлашган, бебаҳо илмий ва бадий тафаккур дурдоналари яратилган тил, йўлбошчилар ва кашшофлар тилидир.

Рус тили — тинчлик, дўстлик ва нурли умид сўзи сифатида халқлар, миллатлар ва элатлар тақдир ва орзуларини яхлит бирлаштирувчи, бир маънавий хазинага бошқа бировини жамлаштирувчи, уларнинг гоёвий бирлигини кучайтирувчи, улар маданиятини бойитувчи ва бир-бирига яқинлаштирувчи, ҳаммага бир вақтнинг ўзида тараққиёт ва юксалиш йўлидан олға боришга кўмаклашувчи тилдир.

Рус тили — биз буни фахр билан қайд этамиз — жаҳондаги биринчи социалистик революция тилидир. Инқилобнинг ол байроғи остида рус ишчилар синфи теварагида жипслашган мамлакатимизнинг барча халқлари ўз озодлиги ва мустақиллиги учун қаҳрамонона курашга отландилар. Ана шу курашда рус тили барча халқлар инқилобий кучларини бирлаштирувчи қудратли алоқа воситаси бўлди. У социализм қурилиш йилларида ҳам, Улуғ Ватан уруши ва ундан кейинги даврларда ҳам ҳал қилувчи роль ўйнади.

Бир-бировни билиш ва тушуниш ҳаётий заруратдир. Маданият ва санъатнинг ҳақиқий бойликлари халқларнинг умумий бисотига айланмоғи керак. Ҳозирги вақтда рус тили маданий ҳамкорликларни кенгайтириш, турли-туман алоқа ва муносабатларни йўлга қўйиш, ахборотларни кенг тарқатиш, тажриба алмашиш, профессионал ҳамфикрлилик воситаси бўлиб қолди. «Ҳозир Туркманистон ёки Молдавиядаги ўн ёки юз минглаб кишилар Пушкин ва Шевченко, Горький ва Маяковский, Шолохов ва Твардовский, Федин ва Стельмах асарларини ўз қадрдон ёзувчиларининг асарлари каби ўқимоқдалар, биладилар ва севадилар. Шота Руставелининг қадимий ва абадий навқирон эпоси, Вилис Лацис, Абай Қўнонбоев, Чингиз Айтматовнинг ажойиб асарлари, Янка Купала, Самад Вурғун, Расул Ҳамзатов, Эдуардас Межелайтис, Мустай Қарим ва бошқа кўпдан-кўп шоирларнинг жўшқин шеърлари рус ёки украин маданий бисотининг ажралмас мулки бўлиб қолган» (Л. И. Брежнев).

Совет кишиларининг интернационал хазинадан баҳраманд бўлиши, экономика, фан ва маданиятнинг ҳа-

миша ҳозирги замон тараққиёти даражасида бўлишига интилиши мамлакатимизда таржимачиликнинг кенг йўлга қўйилганлиги туфайли амалга оширилмоқда.

Бошқа тилда ижод қилувчи ёзувчининг русчага ағдарилган асари иккинчи умр касб этади. Жаҳондаги кўпгина назмий дарёлар ўз табиий нафосатини сақлаган ҳолда рус тили баҳрига эркин қўйилмоқда. Мамлакатимиздаги барча қардош адабиётларнинг саховатли дўстлари — таржимонларнинг маҳорати, иқтидори ва меҳнатсеварлиги натижаси ўлароқ, қанчадан-қанча ажойиб насрий асарлар кўпмиллатли совет адабиёти-мизнинг, хорижий китобхонларнинг мулкига айланди.

Шу билан бирга, истаган бир миллатга мансуб кишида миллатлараро кенг алоқа воситасига айланиб бо-раётган рус тилини иккинчи она тили сифатида ўр-ганишга қонуний ва табиий ички эҳтиёж туғилмоқда.

Бу жараён бадний ижод соҳасида ҳам ўз аксини то-паётганлиги гоят муҳим. Бугунги кунда мамлакатимиз-даги кўпгина халқлар адиблари изчил миллий санъат-кор бўлиб қолганлари ҳолда, ўз она тили ва рус тилини мукамал эгаллаб, ҳар иккала тилда баб-баравар ижод қилмоқдалар.

Кўпмиллатли социалистик давлатда зулнисонайнлик халқларни, миллий маданиятларни, лексик бойликларни ўзаро бойитиш ва таъсир кўрсатиш, тўлатиш ва кенгай-тиришдай ялпи ва алоҳида жараёнга қатнашувчи ҳар бир тилнинг яқинлашувига ёрдам бермоқда.

Қайси бир уйга қараманг, шубҳасиз, она тилидаги китобга ёнма-ён русча китобга кўзингиз тушади.

Бугина эмас, бир гал бизнинг делегациямиз Бирма пойтахти Рангундаги тўқимачилик фабрикасини кўрган-ни борган маҳал бўлиб ўтган суҳбат чоғида, ёш иш-чилардан бири барчамизни қойил қолдириб, биз билан русча гаплашди. Суҳбатдан кейин у бизни уйига таклиф қилди. Мезбон бизни меҳмон қилолмаслигини айтиб, узр сўради, аммо шу заҳоти деди:

— Мен Рангунда энг бадавлат кишилардан бири бўлсам ҳам, сизни сийлолмайман.

Биз унга ажабланиб қарадик:

— Йўқса бадавлатлигингиз нимада?

У жавоб ўрнига пастдан шифтга қадар яшил тропик ўсимликлар чирмашиб ўсган деворга яқинлашди. Девор шовқинсиз айланди.

— Мана менинг бойлигим!

Деворнинг орқа томонида китоб жавони бўлиб, унга бошдан-оёқ рус ва совет ёзувчиларининг асарлари териб қўйилган эди. Пушкин, Толстой, Тургенев, Чехов, Горький, Фадеев, Шолохов, Федин, Есенин...

— Қаранг, мен қанақа бебаҳо хазинанинг хўжайиниман!— фахр билан сўзлади мезбон.

У ўз бойлиги, биз билан рус тилида сўзлаша олишидан ғурурланар, бизнинг қалбимизда эса Совет Ватани, ҳаммамиз учун қадрдон ва севимли бўлган рус тили билан фахр туйғуси тўлиб-тошган эди.

Биз ўзгарувчан дунёда яшаймиз. Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларида улкан ўзгаришлар содир бўлмоқда. Мустамлакачилик системаси емирилмоқда. Ушбу қитъаларнинг халқлари кураш эвазига ўз озодликларини қўлга киритмоқдалар. Ана шундай шароитда биз, коммунист-ёзувчилар ўз интернационал ва синфий бурчимизни бажаришга даъват этилганмиз. Бу борада адабиётчилар ва санъат аҳлининг халқаро анжуманлари муҳим аҳамият касб этмоқда. Мен бундан йигирма йил муқаддам Тошкентда бўлиб ўтган Осиё ва Африка ёзувчиларининг конференцияси нақадар юксак савияда ўтганлигини хотирлайман. Ушандан бери ўтган вақт ичида дунё жуда кўп буюк воқеаларнинг гувоҳи бўлди. Кўпгина мамлакатлар Октябрь очиб берган йўлдан бориб, ўз миллий ва сиёсий мустақиллигига эришдилар. Лениннинг ўлмас ғоялари, интернационализм принципларининг тантанаси бу қувончли фактларни яна бир карра тасдиқламоқда.

Ҳозир юз бераётган ўзгаришлар заминида адабиёт ва санъат борасидаги дўстлик ва ўзаро алоқалар тобора кўпроқ дунёвий миқёсга ёйилмоқда. Бошқа қитъалар ёзувчилари юксак даражада камол топган коммунистик келажак маданияти тажрибаси сифатида кўпмиллатли совет маданияти тажрибасига мурожаат қилишмоқда. Иқтисодиёт, адабиёт ва маданият соҳасида мамлакатимиздаги қардош республикалар эришган ютуқлар бутун жаҳон санъаткорларини ўз халқи манфаатлари йўлида хизмат қилишга илҳомлантирмоқда.

Бошқа миллатлардан ўрганиш билан бир қаторда ўз миллий маданияти ютуқларини ҳам ҳамманинг ялпи бисотиға айлантириш — маданиятларнинг бир-бирига таъсири ва бир-бирини бойитиб боришидай прогрессив жа-

раённинг мантиқини ташкил қилади. Бу жараён бизнинг гўзаллик ҳақидаги тасаввурларимиз қобигини ёриб чиқиб, курранинг турли бурчакларида яратилган маданий бойликларнинг бутун ҳайратомуз ранг-баранглигини очиб беради.

Кишиларнинг яхлит бирликка интилиши — жаҳон тарихидаги ижобий йўналишдир. Ҳозирги ҳаётдаги бу объектив жараён кишиларни янги жамият қуриш йўлида мақсадлар, тақдир ва бурч бирлиги, манфаат ва ғоялар бирлиги учун кураш бирлаштирувчи ҳамма жойда кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам интернационализм ва халқлар дўстлиги ғояси башарият орзуларининг ҳақиқий қудратли омили бўлиб қолди ва шундай бўлиб қолади.

(«Литературное обозрение», 1977 йил, 10-сон).

ТАРЖИМА — УМРБОҚИЙ БЎЛСИН

Бадий таржима адабиётларнинг ўзаро таъсири ва бир-бирларини бойитиши деб аталадиган муҳим жараёнларнинг жонли ва амалий заминидир. Бадий таржима — энг кўп проблемали санъатлардан бири, бизнинг давримизда, таъбир жоиз бўлса, кўп тармоқли хўжалик: русчадан таржима, миллий тиллардан таржима, Шарқ тилларидан ва Шарқ тилларига таржима, бирор тил воситачилигида қилинадиган таржима, асл нусхадан таржима ва ҳоказо; бу тармоқларнинг ҳар бири, умумий масалалардан ташқари, ўзига хос проблемаларга ҳам эгадир. Осиё, Африка ёзувчилари ҳаракатининг кучайиши муносабати билан бизда Шарқ тилларидан ва Шарқ тилларига ўгириш доирасининг йилда-йилга кенгайиши натижасида Тошкентда «Прогресс» нашриётининг филиали ташкил этилган экан, эндиликда бадий таржиманинг табиати билан боғлиқ янгида-янги проблемалар кўтарилмоқда.

Биз Шарқ билан иш олиб борар эканмиз, тез-тез Ғарб тажрибасига мурожаат қиламиз, Ғарбу Шарқнинг муштарак ва ўзига хос томонлари ҳақида гапирамиз. Адабиётнинг, хусусан, ҳозир биз муҳокама қилаётган масала — адабиётларнинг ўзаро бир-бирларини бойитиши масаласининг ҳам ўз Шарқи ва ўз Ғарби мавжудга ўхшайди.

Шарқнинг ўзига хос образли фикрлаши тўғрисида кўп ёзадилар ва гапирадилар. Шарқда, масалан, жўнгина «Мен сизни ўйладим», дейиш ўрнига, «Ташвишларингиз кўчасидан ўтдим», деб гапирганлар. Шарқ кишилари фан, юлдузлар, ижтимоий масалалар ҳақида ана шу тарзда қалам тебратганлар. Аслини олганда, бу образли фикрлашдан ҳам кўра, киборлар жамиятида расм бўлган баландпарвоз нутқ услуби бўлиб, маълум маънода оммани маданиятдан узоқлаштирувчи тўсиқ эди.

Доно кишилар бундан халос бўлишга интилдилар. Бунинг ёрқин мисоли «Бобирнома»дир. Уни нарса ва ҳодисалар биринчи марта ўз номи билан аталган китоб деса бўлади. Борган сайин омма фаоллашган, халқлар уйғонган, инқилобий даврларда бундай мавҳум услуб ярашмай қолди. Замона реалистик нутқни тақозо қилди. Бунда Ғарб намунаси катта аҳамият қозонди.

Биз насрда ҳали-ҳамон ўша жимжимадорлик ва ортиқча жилвакор услубга қарши курашиб келамиз, бу курашда буюк рус адабиёти тажрибаларига интиламиз. Муқаддас анъаналар кўп, лекин узоқ вақтларгача оёқларимизни тушовлаб келаётганлари ҳам йўқ эмас.

Бу жиҳатдан асарларимизни рус тилига таржима қилаётган ёзувчи-таржимонлар билан ҳамкорлик қилиш соҳасидаги фаолиятимиз биз учун ноёб мактабдир. Ўз китобларимизнинг таржимасида биз гоҳо фавқулодда тиниқ, равшан тасвири, услубда замонавийликни бирдан пайқаб қоламиз.

Бу соҳада кўпгина бошқа масалалар ҳам мавжуд. Баъзан яхши китобларнинг яхши таржималари ҳам нишонга бориб тегмайди. Хилма-хил ижтимоий, миллий муҳит ўзига хос дидни, ўзига хос гўзаллик тушунчасини тарбиялайди. Миллий-тарихий шарт-шароитлар дид ҳамда гўзаллик тушунчасини тарбиялаши масалалари бизда умуман кам ўрганилган. Биз гўзалликни турлича идрок қилишни, чунончи, японлардаги ўзига хос миллий удумларга асосланган гўзаллик тушунчасини инкор этмаймиз-ку. Ёинки ҳинд фильмларининг Ўрта Осиёда, айтайлик, Москвадагига нисбатан кенгроқ оммалашуви-га ўхшаган фактни ҳам инкор қилмаймиз-ку.

Таржимачилик ишида ва китобнинг тарқалишида яна бир омил — хорижий Шарқ мамлакатларида саводхонликнинг анча паст даражада эканлиги ҳам таъсир қилмай қолмайди. Буларнинг ҳаммаси таржима учун китоб танлаш, шунингдек, таржима санъатига тўғри ёндашиш муаммоларини келтириб чиқаради.

Кўпинча биздан соддалаштиришни, асарни китобхоннинг савиясига мослаштиришни талаб этишади. Бу, кўпроқ, интеллектуал, проблематик, мураккаб асарларга дахлдор. Тўғри, баъзан бунга кўнишга тўғри келади. Дўстлар илтимосига кўра гоҳида Шарқ халқлари, масалан, ҳинд, афғон китобхонлари учун асарларимизни қисқартирамиз, соддалаштирамиз ҳам. Лекин бунга кўп бе-

рилиб кетмаслик керак, таржиманинг пировард мақсади ҳам китобхонлар оммаси савиясини ҳаёт ва адабиётнинг ҳозирги савияси даражасига кўтаришдан иборат, доимий «мослашишлар» эса кутилган натижани бермайди.

Ўзаро таъсир ва ўзаро бир-бирини бойитиш катта, кўлами кенг, чуқур жараён. Барчасининг бош қаҳрамони — китоб. У шундай таржима қилиниши ва шунга лойиқ бўлиши керакки, биз ана шу жаҳоншумул адабий жараёнда бемалол қатнаша олайлик. Албатта, бу жараёни махсус тезлаштириб бўлмайди, бу объектив тарихий қонуният. Биз таъсирнинг табиийлиги тарафдоримиз. Аммо бу — таъсирни лоқайд кузатиб туриш деган гап ҳам эмас. Ўзгалар тажрибаси билан ўз тажрибасини чинакам бадий уйғунлаштира олишга энг муносиб мисол Алишер Навоийдир. У барча Шарқ халқларининг анъанавий жанрлари ва сюжетларидан фойдаланган ҳолда, бош масала — миллий-эстетик концепцияларда, тарихий гражданликда ўзлигига, ўз буюклигига содиқ қолди. Бу ижодкорнинг шахсига боғлиқ бўлса керак, деб ўйлаймиз, зеро, ҳозирги даврда ҳам тақлид савиясида қолганларни биламиз-ку.

Кўндаланг турган масалалардан яна бири — таржима қилишга китоб танлашдир. Ҳозирда бу шунчаки масала эмас. Республикаларда узоқ йиллар мобайнида эскирмай, ўз тароватини сақлаб қоладиган асарларни синчиклаб танлаш ҳисобига таржима нашрлари ҳажмининг камайиб бориш тенденцияси кўзга ташланмоқда. Дарҳақиқат, Шекспир, Гёте, Пушкинлар фақат шахснинг бетакрор индивидуаллигини эмас, балки инсон табиатидаги ўзгармас, боқий хусусиятларни беришга интиланганлар. Эдип, Фауст, Ҳамлет, Фарҳод — даврлар ўтиши билан ўзгаришга эмас, адабий мулк бўлиб қолишга мўлжалланган образлардир. Бадийнинг вазифаси — даврлар таъсирида ўзгаришга учрамайдиган асарлар яратишдан иборат бўлган. Бу вазифа таржимачиликка ҳам тўла тааллуқлидир.

Бизда ҳатто шундай мулоҳазалар ҳам бор эди: Достоевскийни ёки Дантени таржима қилиш шартми? Агар китобхон уларнинг асарларини тушуниш даражасига эришган бўлса, у ҳолда рус тилида ҳам ўқийверади. Мабодо бу даражага етмаган бўлса, уни ўзбек тилида ҳам барибир ўқимайди. Ҳозир рус тили тобора чуқурла-

шиб бораётган даврда, балки, бу гапда ҳам жон бордир. Лекин ёмон таржима хусусида баҳс очилгандагина шундай дейиш мумкин. Масалан, «Илоҳий комедия» ва «Фауст»нинг янги ажойиб таржималари бизда бунинг тамомила аксини кўрсатди. Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидовларнинг моҳирона таржималарини китобхонларимиз худди оригинал асардай севиб ўқимоқдалар. Эсизки, бундай ютуқларимиз ҳали саноқли. Тажриба шуни кўрсатдики, кўпгина таржималар тез орада эскиб қоляпти. Ўз вақтида дуруст ҳисобланган таржималар ҳам умрини тугатмоқда. Оригиналлар асрлар мобайнида умр кўрган ҳолда уларнинг таржималари узоқ яшамаяпти. Ғалат?.. Нима, бизда маҳорат мезони шу қадар тез ўзгаряптими? Тил ёки дид шунча тез ўзгаряптими? Балки шундайдир ҳам. Русларда, украинларда бу нарса у қадар сезилмайди. Бошқа халқларда эса сезилиб қолмоқда. Эҳтимол, бизни динамик, тез ривожланувчи миллатлар, деб бежиз аташмас. Тил маданияти, тил ва таржима, дидлар ва асарни тушуниш шу қадар тез ўзгармоқдаки, масалан, қирқинчи ва эллигинчи йиллардаги энг яхши таржималарни ҳам ҳозир қайта нашр қилиб бўлмаёпти. Уларни янгитдан таржима қилишга тўғри келяпти.

Ҳозирги кунда, кўп жиҳатдан юқори савияга эришган пайтимизда умри қисқа, фақат бир марталик нашрга ярайдиган таржималардан қутулишимиз керак. Фавқулодда чақирилган адабий маъракалар, шошилишч анжуманлар тақозоси билан апил-тапил, наридан-бери ағдариш ҳоллари энди давом этмаслиги зарур. Бадий адабиётнинг энг яхши намуналарини, хусусан, классикани шундай таржима қилайликки, уларнинг умри боқий бўлсин. Таржима классикасининг бизда ҳозиргача мавжуд бўлмаган олтин фондини яратишимиз лозим.

Рус тилига таржима қилиш проблемаси бизни доим ташвишлантириб келади. Миллий тилларда жуда яхши романлар, қиссалар пайдо бўлмоқда. Таржима билан шуғулланувчи ижодий ташкилотларда сўзма-сўз таржимага (подстрочник яратишга) маблағ ажратилмаган. Насрий асарларни ўгирувчи таржимонларни топиш мушкул. Баъзи ёзувчилар асарларимизни қандайдир «ёрдамчи»лари билан бўлишиб, парчалаб-бурдалаб ўгиришади. Бундай таржималар, кўпинча, авторларни қониқтирмайди. Авторларга бадий жиҳатдан «қарашвормаса» бўлмайди деган эски тушунчалар, «ҳомийликка» асос-

ланган муносабатлар бизга ҳамон халақит бериб келади. Модомики, арзимайдими — таржима қилмаслик керак. Бундай китобларнинг ўз тилида нашр этилгани ҳам етади. Агар арзиса, у ҳолда нега энди «суяш» керак экан?

Кўпгина таржималар баёндан, қайта ҳикоя қилиб беришдан иборат бўлиб қоляпти. Сатрма-сатр таржима (подстрочник) бизга жуда қимматга тушяпти. Ҳамма бўёқлар, оҳанглар, фикр ва маъно жилвалари оригиналида қолиб кетади. Асл нусханинг тилидан хабари бўлмаган ҳар қандай моҳир сўз устаси ҳам уларни таржимада қайта тиклолмайди. Бунинг устига гўё «шогирд машқлари»га «устозларча» ёндашиш, нафсиламр, бизга қаттиқ ботади — эндиликда сўз усталари фақат пойтахтлардагина яшамайди-ку!

Бунинг устига, рус тили орқали бизнинг асарларимиз чет элга чиқади. Бас, рус тилига қилинган заиф таржиманинг хавфи икки ҳисса катта: у бутун бир халқнинг адабиёти тўғрисида мамлакат ичкарасида ҳам, хорижда ҳам нотўғри хулоса чиқаришга сабаб бўлиши мумкин.

Халқларнинг бир-бирларини тушунишида, ўзаро маънавий бойиш йўлида ҳамма имкониятларни очишда, кишиларнинг бир-бирларига ишончини таъминлашда юксак маданиятли таржималар катта роль ўйнайди. Шунинг учун бу масалалар кенгроқ кўламда махсус муҳокама қилиниши лозим. Ҳозиргача такрор-такрор айтилиб келинаётган таклиф ва истаклар ҳамон ўз кучида: бадий таржимон меҳнатига тўланадиган ҳақни ошириш, сатрма-сатр таржима фондини кўпайтириш, таржима соҳасида «косибчилик»ка барҳам бериш, таржима назарияси ва амалиёти журнални ташкил этиш, таржима билан шуғулланувчи жамоат ташкилотлари системасини мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир.

ҲАМ ИЛТИМОС, ҲАМ ИЛТИЖО

Аввало, митти муқаддимаомиз бир неча сўз.

Менга айтиб беришди: шундай колхозчилар борки, молхонасида ўнта қўй ё дарвозаси ортида ярқироқ машина, ёки сандиғида даста-даста пули бор, аммо уйида китобдан дарак йўқ.

Баъзан дунё классикаси дурдоналарининг, шу жумладан, масалан, Стендаль ва Флобер романларининг ўзбек тилидаги нашри тиражини белгилашда бўлган тортишувлардан хабардорман, шу тортишувларда нисбатан оз чиқариш тарафдорлари «ғалаба» қилганларидан ҳам воқифман. Бу «ғолиб»лар, аввало, харид қиладиганлар айби билан китоб омборларида ётган уймаларни биларлар, шунинг учун, балки, ғалабадан ҳақлидурлар. Афсус... Жуда бой санъат музейимизга бир неча бор бордим,—баъзан ташкил қилиб келтирилган мактаб болаларини ҳисобга олинмаса, кўпинча ҳеч ким йўқ ёки жуда одам оз, Ғарб ва рус мўйқалам соҳиблари чизган ажойиб тасвирлар ҳайрон... Ҳатто Москва ва Ленинграддан, Европа мамлакатларидан келган машҳур санъаткорлар ижросида берилган Гайдн, Моцарт, Глинка ва Шуберт асарлари концертларига бордим — мен кўзда тутган кишилар жудаям кам... Ҳаётбахш маънавият мўъжизалари бир ёқда қолиб, вақтни бўлмағур «машғулот»лар билан ўтказадиган сатанглар ҳам йўқ эмас. Аянчли ва ачинарли ҳол.

Ранжимасдан, ўпкаланмасдан ва чуқурроқ ўйламасдан илож йўқ. Шу туфайли ушбу даъватнома ёзилди. Шояд ёрдам берса...

Азиз Ўзбегим!

Азалдан шоҳиддир, доно сабоқли ва узундан-узоқ тарих: ҳеч бир цивилизацияли халқ ҳеч қачон бошқа халқлардан ажралган ҳолда яшамаган, тўғрироқ айтганда ва аниқроқ қилиб ифодалаганда — бошқа цивили-

лизацияли халқлардан, уларнинг таъсиридан ташқарида шундай цивилизацияга эга бўлмаган. Умуман, ҳар бир халқ маданияти хазинасини бойитиш қонуниятларидан бири бошқа халқлар хазинасидан мумкин қадар кўп ва оқилона, ижодий фойдалана билишдир. Ҳеч бўлмаганда шуни эслаб боқ, азизим: улуғ Навоийнинг камолотида, чунончи, буюк Низомий «Хамса»сининг ҳиммати, иштироки қандай ва қанчалик бўлди (ахир, Атойи ва Лутфийлар билан ўралиб қолганида, Низомийга ҳам таъзим қилиб, ҳам унинг «панжасига панжа...» ташлаб иш кўрмаганида нима бўларди!..); бир вақтлар ўзгача ўрганганинг ипакчилик, асрлар мобайнида ҳаётининг қарийб барча соҳаларида нақадар зўр ижобий иш қилди, турмушини қанчалик беади ва дидинг нафислигини қай даражага кўтарди; Октябрь инқилобигача бўлган давр охиридаги улкан адабиётининг энг кўркем ва энг оригинал — новатор вакили Фурқат илғор рус адабиётидан, маданиятидан қай даражада баҳраманд бўлди ва ўз халқи маданиятига қандай янги йўналиш бериб, қай даражадаги юксакликка кўтарди!

Хуллас, айтмоқчиман сенга, азизим! Барча халқларнинг туб манфаатларини кўзлайдиган Ленин, унинг партияси, Совет Иттифоқи ва Ҳукумати сенинг асрлар мобайнида китобга ташна бўлганлигинга хотима берди, қардошларинг ва жаҳон маданиятига энг катта ва энг яқин йўл очиб берди тарихингда биринчи марта. Унутма, сен йигирманчи асрда, Улуғ Октябрь галаба қилган, атом қуввати кашф этилган, Ер жозиба қуввати енгилган, коинот забт қилинган ва инсоният тақдири ҳал бўлаётган вақтда яшамоқдасан. Сен бу ғоят мураккаб вақту шароитларда умумбашарият келажаги ва цивилизацияси тақдирини ҳал қилишда улкан масъулиятга эга бўлган ва актив қўраётганлардансан. Сен энг олий идеал мужассамлашган жамият қўраётганлардансан ва ўшал беҳад гўзал манзил томон шаҳдам кетаётганлардансан. Бинобарин, сенинг маданиятинг, маънавий сиймонг ва онгинг ҳам шу даражада ҳар томонлама бой ҳамда баланд бўлмоғи лозим. Бу Ленин васиятидир, таълимотидир, партиямиз талабидир. Замон талабидир. Истиқбол талабидир. Шунга эришмоқ йўлларида ва омилларида бири: керак маънавий бойликларни қардошларингдан, жаҳон халқларидан ол. Шуни қилишга лозим бўлган барча имкониятлар сенинг ихтиёрингда,

уларни сенга Ленин партияси ва Совет ҳукумати яратиб берди.

Бил, сени илгор инсоният томонидан асрлар мобайнида ва асримизда ижод қилинган олам-олам бадий маданият дурдоналари кутмоқда. Ахир, азиз русим гениал Пушкин, Толстой, Чайковский ва Горькийларни башариятга берди, уларнинг беқиёс қудратли ва ўлмас асарлари сенинг ҳар бир хонадонинг эшигини қоқмоқда — зақойингга зақо қўшай деб, турмушингга зебу зийнат берай деб. Азиз қозоғим Абай ва Авезовни берди, азиз украиним Шевченко ва Тичинани, азиз грузиним Шота Руставели ва Абашидзени, қадрдон қардошим озарбайжон халқи эса Низомий, Ҳожибеков ва Самад Вурғунларни берди. Ҳаммасини санаб бўладими! Булар ҳам сенга гулдасталар, дурдоналар тутмоқдалар. Ол барчасини!

Юксак истеъдодли юнон Аристофан ва Эсхилни, Италия Рафаэлни, инглиз халқи Шекспир ва Шоуни, немис халқи Гёте ва Брехтни, Америка Драйзерни берди. Ҳаммасини санаб бўладими!.. Булар ҳам остонангда мунтазирлар.

Фирдавсий ва Тагорни, Виктор Гюго ва Нозим Ҳикматни, Абовян ва Купалани, Межелайтис, Мирзо Турсунзода, Берди Кербобоев, Чингиз Айтматов ва Хачатурянларни айтмайсанми! Ҳаммасини санаб бўладими!.. Буларнинг ҳам бир неча асарлари уйингда, дилингда, лекин анчагина қолганлари ҳамон эшигингни қоқмоқдалар — сенинг хонанг ва ҳаёстингни янада зангин ва гўзал қилмоқчилар. Йўл оч, азизим, улар яратган боқий ва бебаҳо бойликларга. Ҳеч ютқизмайсан. Ютасан. Ютганда ҳам, уммондан улкан хазина ютасан...

Ахир, планетамиз кичик бўлиб қолди; юқорида айтилганидек, олдингда беҳад улуғвор мақсад ва вазифалар кўндаланг бўлиб турибди, барча мутараққий башариятнинг умидгоҳи ва суянчи бўлган улуғ мамлакат халқларидансан. Ахир, жаҳон бадий маданиятининг ҳар бир буюк вакили бир оламдир. Баъзан киши ўйлаб қоладики, масалан, Низомий ва Толстойларни яратишга оддий табиатнинг кучи етмаса керак, уларни ҳозирча аниқланмаган, кашф этилмаган, кўзга кўринмас қандайдир фавқултабий куч яратгандур... Ахир, барча буюкларнинг ҳар бир бебаҳо асари дилингда зиё, меҳнатингга мадад, ижодингга илҳом ва бахтинг устига бахт бахш

этади. Тафаккурга куч беради, юксак орзулар олами қаърига парвоз қилишга қудратли қанот беради, келажакнинг янада гўзаллигига қаноат ҳосил қилдиради.

Ахир, ўзинг чуқурроқ ўйлаб кўргин. Улуғ Октябрь кунларида эски оламдан, сўнгра оч ва юпун йилларда Антантадан, сўнгра Гитлер газандаларидан зўр чиққанлигимиз китоб туфайли ҳам эмасми?! Дунёда энг йирик Братск ГЭСини китобсиз қуриб ё асрлар ажин босиб ётган Мирзачўлни сафоли гул ва шодиёна куй масканига китобсиз айлантириб бўлармиди?! Авваллар ўзбекининг ўрта умри ўттиз беш бўлган экан, ҳозирги эришилган икки баробар узунликка олиб келиб бўлармиди уни китобсиз, ёки пахта ҳосилдорлигини ўндан элликка чиқариб бўлармиди ўша китобсиз!

Йўқ, зотан Ленин таълимоти, партия Программаси, Циолковский даҳоси, музыка нотаси, шеър хазинаси, ҳосил илми, «Қатюша» ва Репин фани, нафис дид ва гўзал коммунистик ҳаёт лойиҳаси шу китобда.

Ҳа, барча халқлар томонидан яратилган, хилма-хил билимлар ва беқиёс қудрат манбаи бўлган китоб, воқеликни ўрганиш ва ўзгартириш воситаси ҳисобланган китоб, ҳаётингга ҳамда онгингга нур ва нафосат берадиган китоб янада кўпроқ ва тезроқ қўлингга-ю қалбингга етиб борсин! Яъни кенг маънодаги катта маданият (китоб бу ерда унинг умумлаштирилган символидир!) чўққиларига, ҳар томонлама баркамол бўлишга интилиш диққатинг марказида турмоғи лозим.

Бошқа йўлинг йўқ!

Бу улкан ишнинг, жаҳон ва қардош халқлар маданияти бойликларидан фаол фойдаланишнинг яна бир чексиз шарафли фазилати бор: сенинг шу халқлар билан яқиндан таниш, дўст, биродар ва ҳамкор бўлишингга боислик вазифасини ҳам ўтайди. Дўстлик ва ҳамкорликдан эса улуғ нарса борми!

Шунисини ҳам айтай: ахир, ўтмишдаги ҳар бир нодир истеъдод ва юксак нафосат соҳибининг ҳар бир мисраси бедор ўтказилган қора тун ташвишлари, нотинч кечирилган кундуз кулфатлари соатларни соатларга, ҳафталарни ҳафталарга, йилларни йилларга улаган узлуксиз изланиш машаққатлари, алангали саратон иссиғи ва тиканли изғирин азоблари, хуллас, ғоят мураккаб ҳаёт, қақшатқич кураш ва «игна билан қудуқ...» қабалидаги

ижод қийинчиликлари натижасидир, андуҳлар мевасидир, таъқиб ва таҳқирлар оқибатидир. Дарҳақиқат, ўшал Леонардо да Винчи ва Радишчев, ўшал Лермонтов ва Достоевский, ўшал Петефи ва Фучик, Ҳамзаларнинг чеккан азоби ва кўрган фожиаларини эсланг! Лекин улар ҳеч нарсага қарамасдан, ўз замондошлари учун, келажак авлодлар учун, барча халқлар саодати учун яратишдан тўхтамадилар. Сен учун ҳам, албатта.

Ҳа, ҳам кечмишдаги, ҳам ҳозирги жаҳон бадиияти хазинасини яратувчи ва бойитувчиларнинг қарийб ҳар бири чидаш ғоят маҳол бўлган ижод қийинчиликлари оғушида туғилган ҳамда камол топган бир бебаҳо оламдир. Ол, азизим, уларнинг мангу барҳаёт ва ҳаётбахш даҳо дурдоналарини. Олибгина қўймай, ўзингники қил, ўзлаштир, тўлалигича баҳраманд бўл улардан. Бу соҳада замон талаби даражасида бўлиш ва улкан истиқбол савиясига кўтарилиш учун бундан бошқа йўл йўқ.

Мана, чунончи, ҳазрат Навоий шундай оламлардан бири ҳисобланган Низомий Ганжавийга қандай баҳо ва аҳамият берган:

Тутуб гавҳарлари яксор жаҳонни,
Нечунким хайли ахтар осмонни.
Йўқ ул гавҳарки, чун туфроққа қолгай,
Аёғ остига чун қолгай, ушолгай.
Анингдек гавҳариким, жилва чоғи,
Музайян бўлгай андин эл қулоғи.
Не ул зийнатки, осилгай қулоқтин,
Ва гар осилса, айрилгай қулоқтин.
Дуреким, чун қулоқни қилди маскан,
Қириб, қилгай кўнгул дуржини махзан.
Кўнгул дуржин демай бўлгай лаболаб,
Қим ул дарёга солгай дурни то лаб.
Қим ул гавҳардин олса халқи ҳардам,
Юз илда бўлмагай мингдан бири кам.

Даъват ва даъвойимизга яна бир муҳим далил. Гениал Горький рус генийлари ҳақида теран ҳаққонийлик ва қонуний ғурур билан ёзган эди:

«...Рус халқи даҳшатли шароит мавжудлигида, бутун дунёнинг мақтовига сазовор бўлган ғоят ажойиб адабиёт, ҳайратомуз рассомчилик ва оригинал музыка яра-

тиб, санъат соҳасида, юракдан қилинган ижодкорликда ўзининг мўъжизасимон кучини намоён этди. Халқ оғзи қулфланган — овози бўғилган эди, руҳий қанотлари боғланган эди, аммо бу халқнинг дили ўнлаб буюк сўз, товуш, бўёқ нафосатларини яратди.

Бизнинг энг улкан фахримиз ҳисобланган ва Россия маънавий кучининг энг тўлиқ ифодаси бўлган гигант Пушкин, у билан бир қаторда эса сеҳргар Глинка ва ажойиб Брюллов, ўзига ва одамларга бешафқат Гоголь, кутиш азобини чеққан Лермонтов, ғамгин Тургенев, даргазаб Некрасов, буюк исёнкор Толстой ва бизнинг хаста виждонимиз — Достоевский; Крамской, Репин, тенги йўқ Мусоргский, бутун кучини, бутун ҳаётини рус одамининг «ижодий типи»ни яратишга қаратган Лесков ва, ниҳоят, улуғ лирик Чайковский ва тили сеҳрли Островский. Улар шу қадар бир-бирларига ўхшамайдиларки, бундай ҳол биздагина — Русдагина бўлиши мумкин, — бу авлод гўё ҳар хил асрлардаги шахсларга ўхшаб, ҳар хил психологиялидирлар, аралаш-қуралаш бўлиб кетмайдигандирлар.

Бу барча ғоят улкан бойликлар Русь томонидан юз йилдан кам вақт ичида яратилди...

Рус санъати, биринчи навбатда, самимий, дил санъатидир. Унда инсонга бўлган ўчмас романтик севги олови ёнади, бизнинг улуғ ҳам кичик нафосатчиларимиз — адабиётдаги «халқчилар»нинг, «кўчиб юрувчи» рассомларнинг, музикадаги «тўдачилар»нинг ижоди шу севги олови билан пориллайди...»

Мана, чунончи, қандай хазиначилар сенга мунтазир.

Шу ернинг ўзидаёқ яна бир муҳим нарсани даъватимиз фойдасига эслатиб ўтай: Октябрь табаддулотидан неча-неча йиллар аввал Фурқат илғор рус профессионал музика ва хонандалик санъатига қойил қолиб ва беҳад мафтун бўлиб, уни мадҳ этган эди, унинг ўзбек халқи орасига кенг кириб боришини орзу қилган эди. Бу ҳеч тасодифий бўлмай, ҳам улуғ шоирнинг зийраклигидан, дунёқараши кенглигидан далолат беради, ҳам унинг давридаги мавжуд жамият тубида баъзи асослари эндигина уна бошлаган янги социал воқеликнинг илк шабадаси эди, десак бўлади.

Мана, унинг шу улкан санъатдан ўз халқининг баҳраманд бўлишини орзу-умид қилиб ёзган ажойиб мисраларидан бир жуфти:

Аё Фурқат, қулоқ сол забт этиб хуш,
Ки, шояд наслимиз солгай дебон гўш.

Кўринадики, бундан чоракам бир аср олдин ва ғоят қолоқ шароитда яшаган Фурқат ҳозирги замондошларимизнинг баъзиларидан баланд турган экан, теран фикрлироқ бўлган экан бу масалада...

Юқорида қисман қайд қилганидек, сени, азизим, китобга ташналикдан Советлар қутқарди. Лопе де Вега ва Шиллер, Островский ва Мольер сахнангда ўзбекча сўзлай бошладилар; бошқаларнинг қатор-қатор асарлари жавонларингда, радио ва телеэкранинда. Лекин маданий инқилоб оқибатида барча қардошларинг оиласида адабиётнинг ва санъатнинг мисли кўрилмаган даражада гуллади. Шу қардошларинг ва умуман, жаҳон маданияти бойликларидан борган сари кенг ва чуқурроқ баҳраманд бўлмоқдасан. Янада тўла ва атрофли фойдаланиш имкониятига эгасан.

Аmmo... мен, азизим, диққат-эътиборингни шу анчагина аччиқ «аммо»га тортмоқчиман. Ҳа, аҳвол, юқорида айтганимиздек, жиддий. Мана, китоб магазинларига кирганимда оловдек ёниб турган ва дилни ҳеч тенги йўқ жозоба билан тортадиган ажойиб бадииятнинг бир қанча намуналари интизор бўлиб ётганлигидан жуда ачинаман. Шаҳар, хусусан, қишлоқ кутубхоналаридаги китоб, журнал, газеталардан ниҳоят даражада оз фойдаланилаётганлигидан ғоят афсусланаман.

Энг юксак жанр — опера ва балет санъатимизнинг дунёга донғи кетган нақшвор кошонасидаги қатор-қатор ўринлар баъзан томошабинларни орзиқиб кутиб қолишларидан уяласан киши. Ажойиб рассом ва бастакорларнинг янги ижод меваларини XX аср одамига хос ҳолда сабрсизлик билан кутадиган — кузатадиганлар кўпмикин? Рафаэль, Бетховен ва Шостаковичларнинг асарларидан мириқиб баҳраманд бўлаётганлар ҳам қанча экан? Айниқса, Горький прозаси, Маяковский шеърияти, Фадеев ва Шолохов, Федин ва Симонов, Леонов ва Қожеников романлари кириб бордимикан ҳаммининг ҳаёти ва маънавият оламига?

Ноширларимиз анча яхши фаолият кўрсатишяпти, Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти давр талабини ҳисобга олган ҳолда жаҳон адабиёти дур-

ларининг юз жилдлигини ўзбек тилида халқимиз мулкига айлантиришни планлаштирди.

Кези келганда шуни ҳам айтиб олай. Ҳамон ёдимда қуйидаги жуда ширин ва шукуҳли шингил воқеа.

Бундан тўрт йилча аввал совет Эстониясида бўлиб, унинг улкан равнақидан чексиз шодланган эдик. Шаҳарлар ғоят обод, тоза, барча қишлоқлар эса чамандек кўркам, ҳамма деҳқон уйлари қўғирчоқдек ёқимли ва гўзал. Бир куни ажойиб ва жажжигина пойтахт — Таллин кўчаларидан баъзиларининг йўлкаларида газета, журнал, китоб ўқиб тўп-тўп турган одамларга кўзимиз тушди. Шунда ҳайратимизни пайқаган эстон дўстларимиз тушунтиришди:

— Бизда гул ва китобга навбатда туриш бор...

Мана, гул ва китобни — гўзаллик ва маданиятни севиш ва ардоқлаш! Жуда ҳавасим келган эди ўшанда...

Хуллас, азизим, Ватанимизда миллион-миллион пул ва ўта катта куч сарфлаб, совет кишининг ҳар томонлама тўқис, комил бўлиши учун барча имкониятлар яратилган, яратилмоқда. Шулардан тўла фойдалан — ҳам фикринг ва онгинг, ҳам дидинг ва диёринг, ҳам кийиминг ва кўринишинг, ҳам меҳнатинг ва истироҳатинг, ҳам хулқинг ва чеҳранг гўзал ва мазмундор бўлсин.

Шу мақсад учун Улуғ Октябрь инқилоби қилди. Шу деб беҳисоб қурбонлар берилди. Шунинг учун мана, неча йиллардирки, тер тўкиб ва тоғ ошиб, денгиз яратиб ва чўл қувиб, гигант заводлар ва маданият кошоналари қад кўтартириб, коммунизм қурмоқдамиз.

Ҳамма гап ҳамиша яхши ниятга, янгиликка ва юксакликка интилишдадир!

РУС-ЎЗБЕК МАДАНИЙ ВА АДАБИЙ АЛОҚАЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ

Рус-ўзбек адабий алоқалари, ҳамкорлиги ва унинг тарихи яхши ниятли кишилар томонидан ўйлаб чиқазилган гап эмас; у реал воқелик, тарихий фактдир. Бу тарихий факт қадим замонларда туғилган бўлиб, асрлар давомида объектив равишда яшаб келди ва ҳозир ҳам давом этмоқда.

Дўстлик ва ҳамкорлик — жамият бўлиб, коллектив ҳолда яшашни ўрганган инсоннинг азалий ва жуда қадимий интилишларидан биридир. Бу интилиш қарама-қарши лагерларга бўлиниб кетган инсониятнинг ҳозирги давр тараққиёти учун ҳам ёт эмас: унинг энг соғлом, энг кўркем, энг прогрессив қисми тинчлик, дўстлик ва халқлар ҳамкорлиги шиорларини баланд кўтаради ва ўз фаолиятининг асосий мазмуни деб ҳисоблайди.

Инсониятнинг асрий орзуси коммунизмнинг муҳташам биносини қураётган совет халқлари дўстлиги бузилмас ва енгилмас кучдир. Бу дўстлик асрий традицияларга эга, у жанг кунларидан, оғир кураш синовларидан ўтиб тоблангандир. Мана шундай дўстликнинг улуғ совет оиласидаги ёрқин тимсоли рус-ўзбек маданий ва адабий алоқаларидирки, у ўзининг шарафли тарихига, ўтмиш анъаналарига эгадир.

Ўрта Осиё билан Шарқий Европа ўртасидаги алоқалар эрамиздан анча илгари замонлардаёқ бошланган эди. Бир-бирига яқин турган бу қўшни территорияларда яшовчи элатлар, улуслар ва халқлар ижтимоий ва тарихий ҳодисаларнинг оқими процессида тез-тез бир-бирига дуч келганлар, ҳаётий зарурият натижасида улар ўртасида турли хилдаги алоқалар майдонга келган.

XII асрда яшаб ижод этган улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий ўзининг «Искандарнома» асаринда эрамиздан илгариги тўртинчи аср воқеаларини тасвир қилар экан, славянлар ҳақида сўзлайди. Улуғ ўзбек

шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ўша даврга бағишланган «Садди Искандарий» асарида эса, Искандар ва Доро қўшинларида хизмат қилган элатлар, халқларни санаб келиб, «манғит», «чалкас», «қалмоқ», «мўғул», «ўзбек», «фаранг», «барлос», «рум» эллари ва бошқалар қаторида «рус эли»ни кўрсатиб ўтади. Иккинчи ўринда эса Навоий Искандар борган ўлкалар ичида «Рус диёри»ни ҳам тилга олади:

Гузаргоҳи русу диёри фаранг,
Қаю ерга етгач, ўтуб, бедаранг¹.

Бу келтирилган фактлардан озарбайжон шоири Низомий Ганжавий XII асрда, ўзбек шоири Алишер Навоий XV асрда «рус эли»дан, «рус диёри»— Россиядан хабардор эканликлари маълум бўлишидан ташқари, русларнинг эрамиздан илгариги даврларда ҳам жаҳон тарихини яратишда иштирок этган халқлардан бири бўлганлиги англашилади.

Қадим Хоразм маданияти ҳақидаги улкан илмий ишлари билан дунёга машҳур бўлган совет олими Сергей Павлович Толстов эллинизм даври Хоразм маданияти тўғрисида сўзлар экан, бу маданиятнинг кекса Шарқ маданияти билан ҳамкорликда туғилганини кўрсатади ва қадим Хоразм маданияти ўзининг чуқур илдизлари билан Шарқий Европада яшовчи қадимги халқлар маданиятига бориб боғланишини жуда кўп фактлар орқали исбот этади.

«Жонбас қалъа-4, Жонбас қалъа-5 ва Хоразм неолити даврига мансуб бўлган бошқа турғун нуқталардан тўпланган материалларнинг анализи қадимги Хоразм элатларининг олиб борган маданий ва этник алоқалари тўғрисида баъзи тахминлар қилиш имконини беради.

Бу алоқаларнинг характерли нуқтаси шуки, уларнинг энг муҳим ва асосий йўллари бизни, Ўрта Осиё халқларининг қадимги этник состави ҳақидаги традицион назариялар тахмин қилганидек, жанубга қараб эмас, аксинча, шимолга қараб — Қозоғистон, Сибирь ва шимоли-шарқий Европага қараб етаклайди»².

¹ Алишер Навоий. Хамса, ЎзССР Фанлар академияси нашриёти. Тошкент, 1958, 1560-бет.

² С. П. Толстов. По следам древне-хорезмской цивилизации. Изд-во АН СССР. Москва — Ленинград, 1948, стр. 71.

Шарқий Европа билан Ўрта Осиё орасида майдонга келган алоқалар заминиди, шубҳасиз, бу ҳар икки ўлка халқларининг иқтисодий манфаати ётар эди. Уша қадимий даврларда бу иқтисодий манфаат кўпроқ савдосотиқ алоқалари орқали амалга оширилиши мумкин эди.

Умуман, Шарққа, шу жумладан, Ўрта Осиёга жануби-шарқий Европа томонидан икки савдо йўли бор эди: бири Волга бўйлаб Ёйиқ, Эмба дарёлари орқали Урганч, Утрор, Тароз (Жамбул яқинида) шаҳарларидан ўтиб Хитойгача. Иккинчи йўл Волга, Ёйиқ, Эмба дарёлари орқали Қипчоқ даштига (Орол денгизининг шимолий қисмида) Чув ва Или дарёлари водийси бўйлаб Хитойгача борадиган йўл. Бу йўлларда минглаб туялардан ташкил топган карвонлар қатнаб турган.

С. П. Толстов ўз асарларида Ўрта Осиё билан Шарқий Европа ўртасида қадим замонларда майдонга келган бу иқтисодий ва маданий алоқаларнинг кейинги даврларда, ўрта асрларда ҳам давом этгани, ривожлангани тўғрисида сўзлайди:

«Араб манбалари X асрда Хоразмнинг жуда кенг иқтисодий алоқаларда бўлганини кўрсатувчи фактларга беҳад бойдир. Шундайки, Хоразм савдогарлари қадимий замонларда бўлгани каби, бир томондан, атроф даштларда, ҳозирги Туркменистон ва Қозоғистон ерларида, иккинчи томондан, Волга бўйи ўлкаларида, Хазар ва Булғорлар мамлакатида, улардан ғарброқда яшовчи кенг яйлов эгалари — славянлар билан савдо юргизар эдилар»¹.

Волга ва Урал дарёлари бўйлари билан Ўрта Осиё халқлари орасида майдонга келган иқтисодий ва маданий алоқалар ўзининг маълум тараққиёт босқичларига эга.

Ўртаосиёликларнинг Шарқий Европа даштларида вужудга келган Булғор (VII—XIII асрлар) ва Хазар (VII—XI асрлар) давлатлари билан олиб борган қизғин иқтисодий алоқалари асрлар оша давом этиб келди. IX—XII асрларда Ўрта Осиё халқлари юксак маданий ҳаёт яратган даврлар, XIII—XIV асрлар Олтин Ўрда давлати майдонга келган замонлар, XIV—XVI асрлар Темур ва темурийлар ҳукмронлиги даври бу алоқалар занжирининг асосий ҳалқаларини ташкил қилади.

---

¹ Юқоридаги асар. 241- бет.

Рус солномаларидаги ёзувлардан маълум бўлишича, XIV асрда Нижний Новгород шаҳрида Бухоро ва Хева савдогарларидан кўплари истиқомат қилганлар. Орадан бир аср ўтгач, биз Ўрта Осиёда рус элчиларига дуч келамиз. Бу рус элчилари 1464 йилда Ҳиротда темурийлардан Абу Саид Мирзо томонидан қабул қилинган эди.

Ўрта Осиёнинг Шарқий Европа билан олиб борган савдо алоқаларида, айниқса, Хоразм катта иқтисодий ва маданий марказ сифатида муҳим роль ўйнади. Лекин, рус, булғор, хазар халқлари билан хоразмликлар ўртасида бошланган иқтисодий ва маданий алоқалар XIII асрнинг бошларида, даҳшатли мўғул ҳужумлари даврида қаттиқ зарбага учради. Ўз оқибатлари жиҳатидан Ўрта Осиё, Яқин Шарқ ва Шарқий Европа халқлари ҳаётида катта фалокатлар келтирган мўғуллар истилоси халқлар ўртасида равнақ топаётган иқтисодий ва маданий алоқаларни бир неча асрлар давомида издан чиқариб юборди.

Мўғул истилосидан кейин ўтган икки юз йиллик давр тарихда мўғуллар ҳукмронлигига қарши рус халқининг ўз миллий мустақиллиги учун кураш байроғи остида ўтди. Бу давр учун Олтин Ўрда давлатининг аста-секин заифланиши, парчаланиши ва, ниҳоят, ҳалок бўлиши, иккинчи томондан, Москва князлиги атрофига уюшган марказлашган кучли рус давлатининг майдонга келиши ва борган сари кенг нуфуз қозониши характерлидир. Қозон, Астрахон, Қрим ва Сибирь хонликларига бўлиниш билан бошланган Олтин Ўрда давлатининг емирилиш процесси Россиянинг иқтисодий жиҳатдан бирлашиши, сиёсий жиҳатдан мустақамланиши таъсирида тезлашди ва Россия давлати бирин-кетин Олтин Ўрда харобалари устига қурилган бу кичик хонликларни ўзига бўйсундириб, Осиё чегараларига чиқиб олди, Шарқ билан бўлган ўзининг қадимий иқтисодий ва маданий алоқаларини тиклашга интилди.

XVI аср ўрталарида Қозон хонлиги (1552), Астрахон хонлиги (1554) Москва давлати томонидан ишғол қилингандан сўнг Россиянинг Шарқдаги нуфузи яна ошди ва Шарқ мамлакатларида у билан алоқа боғлашга бўлган интилиш кучайди.

1532 йилнинг сентябрь ойида Ҳиндистондан Москвага Ҳожи Ҳусайн келди ва ўзини Султон Бобирнинг элчиси деб таништирди. Султон Бобирнинг 1530 йилда вафот

этганини назарга олсак, Ҳожи Ҳусайннинг Ҳиндистондан Россияга қилган саёҳати 2 йилдан мўлроқ давом этганини тахмин қилиш мумкин.

XVI асрдан сўнг Ўрта Осиё хонликлари Россия билан фақат савдо алоқалари боғлаш ила чекланиб қолмай, улар сиёсий ва дипломатик алоқаларда бўлишга ҳам иштирдилар.

1619 йилда Бухоро хони Имомқули, Хева хони Араб Муҳаммад элчилари Москвада бўлдилар. Дипломатик муносабатларда қабул қилинган тартибга биноан рус давлати бунга жавобан Ўрта Осиёга Хохловни элчи сифатида юборди. Бухоро хони элчиларни Самарқандда қабул қилди. Лекин Хохлов Хоразмга бормасданоқ Хева хонлигида жиддий ўзгаришлар рўй берди. Хева хони Араб Муҳаммад ўз ўғиллари Элборс ва Хабаш томонидан тахтдан четлатилди. Хохлов шу сафари вақтида Хева шаҳзодаларидан Афғон Султонни Россияга боришга, рус подшолари хизматида бўлишга кўндирди. Бу вақтда Афғон Султон 10 ёшда бўлиб, Россияда узоқ вақт яшади ва 1648 йилда вафот этди. Шунини айтиш зарурки, бу хилдаги ишда, яъни Хева шаҳзодаларининг Россияда тургуни бўлиб қолишида Афғон Султон ягона мисол эмас. Ундан кейин ҳам бундай ҳодисалар бўлиб турган. Масалан, XVI аср охирларида Афғон Султоннинг амакиси Муҳаммад Қули ҳам Россияда яшаган ва Борис Годуновнинг олиб борган жангларида (1598) қатнашган¹.

Шундай қилиб, XVI асрнинг охирларига келиб Россия Шарқ мамлакатлари билан алоқаларини анча йўлга қўйган ва ўз ерларини Ўрта Осиё чегараларига қадар кенгайтириб олган буюк давлатга айланди.

Шарқий Европада шундай иқтисодий жиҳатдан бирлашини, шу заминда сиёсий жиҳатдан мустақамланиб, Россия давлатини вужудга келтириш жараёни кетаётган бир даврда. Ўрта Осиё тарихида иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан парчаланиш ҳодисаси кўзга ташланиб туради. XIV асрда Темур давлатининг емирилиши билан бошланган бу процесс XV—XVI асрларда, темурийлар ҳукмронлиги даврида яна кучайди. Марказлашган феодал давлатининг парчаланиши Ўрта Осиёда XVII—XVIII асрларда уч хонлиқнинг — Бухоро, Хева ва Қўқон хон-

---

¹ В. В. Бартольд. История изучения Востока в Европе и в России. Ленинград, 1925, стр. 178.

ликларининг вужудга келиши билан натижаланди. Бу хонликлар иқтисодий жиҳатдан заиф, ўрта аср ишлаб чиқаришига асосланган қолоқ, феодал мамлакатлари бўлиб, сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан кучсиз эдилар. Улар ички феодал урушлари келтириб чиқазган бебошлик ва ғалаёнлар ичида яшаб, ўз қудратларини ошириш эмас, балки тинчликларини таъмин этишдан ҳам ожиз эдилар. Ўзбек хонликларининг ижтимоий ҳаётидаги бу умумий аҳвол уларнинг Россия билан олиб бораётган сиёсий ва иқтисодий ишларига салбий таъсир этмай қолмасди.

Рус ва ўзбек маданий алоқаларининг энг эски намуналаридан бири рус халқи донишмандлигининг ёдгорлиги бўлган «Игорь жангномаси» асари ҳисобланади. Қадим славян халқлари ҳаётидан, курашларидан ҳикоя қилувчи бу асарда рус халқининг Ўрта Осиё халқлари билан олиб борган маданий алоқаларининг излари равшан кўриниб туради. Машҳур рус шарқшуноси Мелиоранский ўзининг «Игорь жангномаси» тилида туркий унсурлар» сарлавҳали асарида қадим славян халқларининг Ўрта Осиё халқлари билан олиб борган яқин алоқалари туфайли улар тилида кўп туркий тил элементлари пайдо бўлганини «Жангнома» мисолида кўрсатиб беради.

XV асрда яшаган машҳур рус сайёҳи Афанасий Никитиннинг «Уч денгиз оша саёҳат» номли асари рус-ўзбек маданий алоқаларидан гувоҳлик бериб туради. Рус маданиятининг қадим намуналаридан бири бўлган бу асарнинг тили таркибида Шарқ элементлари анчагина ўрни тутди. Шарқшунос олимларнинг текширишларидан маълум бўлишича, бу асарда 280 та Шарқ тилларига ҳос лугатлар учрайди. Уларнинг 150 таси форс-тожик тили элементлари бўлиб, 130 таси туркий сўзлардир.

Афанасий Никитин Ҳиндистонда ўтказган саёҳатини тасвир қилар экан, у ердаги будда монахларидан баҳс очиб, уларни «дарвиш» маъносида «дербыш» деб атайдди, будда коҳинларини «бут», ибодатхоналарини эса «бутхона» деб юритади.

Афанасий Никитин ўзининг Ҳиндистонда кўрганларини ҳикоя қилиб, у ерда «буғдой, тутурган ҳам нўхат» экишларини (пшеницу да тутурган, да ногут) айтади. Бу ердаги «ногут» сўзи «нўхат» эканлигига шубҳа йўқ. Шарқшунос олимларнинг фикрига қараганда, «тутурган» сўзи ҳам ўзининг тузилиши жиҳатидан туркий сўз

бўлиб, «гуруч» маъносида келади. Худди шунингдек, Афанасий Никитин Шарқ тилларида учрайдиган қимматбаҳо тош мазмунидаги «инжу» сўзини «инчи» формасида, «тикон» сўзини «тикень» формасида ишлатади. «Уч денгиз оша саёҳат» асари тилида Шарқ тилларидан, шу жумладан, қадимги ўзбек тилидан олинган шу каби сўзлар анчагина учрайди.

Бу фактлар шуни кўрсатадики, XV асрда ҳам, қадим замонларда бўлгани каби, Шарқий Европа билан Ўрта Осиё орасида савдо, шунингдек, маданий алоқалар давом этган ва унинг излари рус маданияти тарихининг машҳур намуналарида сақланиб қолган.

XVIII асрнинг бошларида рус-ўзбек муносабатлари тарихида маълум жонланиш вужудга келди. Бу жонланишнинг бошланиши қуйидаги тарихий эпизод билан боғлиқдир.

1713 йилда туркман уруғларидан вакил сифатида Ҳожи Нафас исмли киши Астрахон шаҳрига келади. У маҳаллий ҳукмдорларга мурожаат қилиб, рус подшосига муҳим бир гап келтирганини айтади ва подшога йўлиқишда ёрдам беришларини улардан сўрайди. Астрахон ҳокимлари уни Петербургга юборадилар. У ерда Ҳожи Нафас Пётр I билан учрашади ва у Амударёнинг қуйи оқимида яшовчи унинг қабиладошлари — туркман уруғлари рус фуқаролигига ўтмоқчи бўлганларини билдириб, бу мамлакат тўғрисида Пётр I га кўп маълумотлар беради. Бир томондан, туркман уруғларининг рус фуқаролигига ўтиш ҳақидаги илтимослари, иккинчи томондан, бу ўлкаларнинг афсонавий бойликлари Пётр I диққатини ўзига тортади. У Шарқ ўлкаларига бориш, Осиёнинг ичкари мамлакатларини ўрганиш ва ниҳоят, Ўзбой проблемаси масалалари билан бевосита шугулланишга киришади. Ўрта Осиёга бирини-кетин экспедициялар ташкил қилади. Шундай қилиб, XVIII аср бошларида Пётр I ташаббуси билан рус-ўзбек савдо ва дипломатик муносабатлари тарихида янги саҳифа очилади.

XVIII асргача Шарқий Европанинг Ўрта Осиё билан бўлган алоқасида Каспий денгизи орқали ўтган Астрахон йўли асосий ролни ўйнаган бўлса, XVIII асрнинг 40-йилларидан бошлаб, яъни Оренбург шаҳрига асос солинишидан бошлаб, Каспий — Астрахон сув йўли иккинчи планга ўтиб, қуруқлик йўли, яъни Урал-Оренбург — Ўрта Осиё йўли биринчи планга чиқади.

Оренбург географик жиҳатдан Ўрта Осиёга яқин бўлгани учун бу даврда у Россиянинг Шарқ билан бўладиган алоқаларининг муҳим пунктига айланди ва катта савдо йўлининг устида турди. Бу ерда Бухоро, Тошкент, Хоразм, Қашқар ва бошқа жойлардан кўплаб савдогарлар келар, уларнинг маълум қисми бу шаҳарда турғун бўлиб ҳам қолган эдилар. Бу даврда Оренбургда ўртаосиёликлар ўрнашган аҳоли пунктини «сайидлар» деб атаганлар. Рус ҳукумати мана шу даврда Волга бўйидаги Астрахонда ва Урал бўйидаги Оренбургда яшовчи ўзбекларнинг ёрдами билан бу ерларда қовун, тарвуз каби полизчилик ва бошқа боғдорчилик экинлари, ҳатто пахта етиштиришга ҳам ҳаракат қилган эди. Россияда, айниқса, Хоразм қовуни катта шухрат топди. Астрахон атрофларида қовун қулай об-ҳаво шароитида яхши унум берган бўлса-да, Оренбург атрофларидаги иқлим уни кўтармади. Астрахон ва Оренбург атрофларида пахта етиштириш соҳасида қилинган ҳаракат алоҳида диққатга сазовор. 1753 йилда Оренбургда тажриба учун Хевадан чигит келтириб экилди. Оренбургдаги маҳаллий маъмуриятнинг Петербургга бу ҳақда ёзган хабарига қараганда, чигит униб чиққан ва кўсаклаган бўлса-да, совуқ тушиб қолиши натижасида пахта етилмай, очилмай қолиб кетган.

Волга ва Урал бўйларида XVIII—XIX асрларда майдонга келган ўзбек колониялари Россия билан Ўрта Осиё, умуман, Шарқ мамлакатлари алоқаларини ривожлантиришда муҳим роль ўйнайди. Бу даврда ҳам иқтисодий савдо алоқалари ҳар икки томоннинг манфаатлари заминида тараққий этди. Рус маъмуриятининг марказлашган бақувват йирик давлат сифатида кўрган тадбирлари алоқаларнинг яна ҳам тез ривожланишини таъмин этди. Натижада Ўрта Осиё хошлиқларининг иқтисодий ҳаёти Россия хўжалигига мустаҳкам боғланиб қолди, бу икки мамлакат умумий манфаат заминида бир-бири билан иқтисодий савдо соҳасида унумли ҳамкорлик қилувчи қўшни мамлакатларга айланди.

Волга ва Урал бўйларидаги ўзбек колониялари фаолиятининг иккинчи муҳим нуқтаси шу эдики, уларда яшовчи аҳоли савдо қилувчи ҳар икки мамлакат халқларининг урф-одати, тили ва маданиятини бир-бирига таништиришга воситачилик ролини ўйнади. Бу колониялар ёрдамида Россия халқлари, биринчи навбатда, рус

халқи, ўртаосиёликлар ҳаёти, маданияти билан яқиндан танишиб олди. Худди шунингдек, мазкур колониялар Ўрта Осиё халқларига Россия ҳаёти, рус халқи, унинг тарихи ва маданияти билан танишишда ҳам катта ёрдам берди.

Россия билан ўзбек хонликлари ўртасидаги иқтисодий ва савдо алоқаларининг узлуксиз давом этиб турishi Ўрта Осиёнинг турли жойларида рус колонияларининг пайдо бўлишига олиб келди. Бу рус колониялари Волга ва Урал бўйларидаги ўзбек колониялари сингари роль ўйнадилар. Ўрта Осиё халқларини рус халқи ҳаёти ва маданияти билан таништиришда қулай восита бўлиб хизмат қилдилар. Чунончи, русларнинг Бухоро территориясига келиши муносабати билан Карки, Когон, Паттакесар, Термиз каби шаҳарлар ва аҳоли пунктлари хонликнинг иқтисодий ва маданий ҳаётининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди.

«Шундай қилиб, Бухоро хонлиги территориясида вужудга келган рус аҳоли пунктлари аста-секин шаҳарларга айланди. Бу кичик шаҳарларнинг бошқа шаҳарлар каби ўз бюджети, мактаблари ва бошқа жамоат муассасалари бор эди. Улар савдо ва саноат корхоналарининг марказига айландилар. Улар Бухоро хонлиги меҳнаткашлари билан рус халқи, унинг авангард қисми рус пролетариати ўртасида бевосита жонли алоқа боғланишида муҳим роль ўйнадилар, илғор рус демократик маданиятининг Бухорода тарқалишида қулай восита бўлдилар»¹.

Россия билан Хева хонлиги ўртасида савдо ва дипломатик алоқалар XIX асрнинг ўрталарида яна кучайди. 1841 йилда капитан Никифоров раҳбарлиги остида, 1872 йилда подполковник Г. И. Данилевский раҳбарлиги остида Хева хонлигига рус ҳайъати юборилди. Айниқса, Г. И. Данилевский раҳбарлиги остида миссия катта ижобий хулосаларга эришди, олиб борилган музокаралар натижасида Россия билан Хева хонлиги ўртасида 1842 йил 27 декабрда савдо шартномаси имзоланди. Бу шартноманинг имзоланиши ҳар икки мамлакат ўртасидаги савдо ва дипломатик алоқаларининг ривожланишида жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Шарт-

---

¹ А. П. Фомченко. Русские населения в Бухарском эмирате. Гос. изд-во Узб. ССР, Ташкент, 1959, стр. 18.

номага мувофиқ рус савдогарлари фақат Хевада эмас, балки хонлиқнинг Ҳазорасп, Урганч, Хонқа каби катта шаҳарларида бемалол савдо қилиш имкониятига эга бўлдилар. Улар тўлайдиган бож ҳам тартибга солинди, камайтирилди¹.

Худди шу вақтларда Бухоро хонлигига ҳам савдо миссиялари юборилган ва бу хонлик билан алоқаларни дуруст изга солиб юбориш учун ҳаракат қилинган эди. 1841 йилда тоғ инженери Бутунев раҳбарлиги остида юборилган миссия ўз музокараларида катта натижаларга эриша олмаган бўлса-да, Бухоро хонлигини ўрганиш жиҳатидан муҳим илмий ишлар қилди. Миссия составида бўлган шарқшунос олим Н. В. Ханников бу даврда тўпланган материаллар асосида ўзининг «Бухоро хонлигининг тасвири» номли машҳур асарини нашр этди (Петербург, 1843).

Россия билан ўзбек хонликлари алоқаси тарихида Тошкент ҳокими Юнус Хўжанинг XVIII аср охирида Петербургга юборган ҳайъати муҳим ўрин тутди. Икки мамлакат ўртасида савдо ишларини кучайтириш мақсадида юборилган бу ҳайъат составида Муллажон Охун Махсум, Ашур Али Баҳодир мингбоши ва Муҳаммад Хўжа Раҳим ўғиллари бўлиб, 1797 йил 17 декабрда уларни Қишки саройда Россия императори қабул қилди. Худди шу вақтда Тошкент ҳокими Юнус Хўжа томонидан рус ҳайъати қабул қилинди ва бу соҳада бир қанча тадбирлар кўрилди. Шу жумладан, тоғ инженерлари Поспелов ҳамда Бурнашевларнинг илмий ва дипломатик мақсадлар билан 1800 йилнинг ёз ойларида Тошкентда бўлганларини кўрсатиш лозим.

Шуни айтиш керакки, Тошкент ҳукуматининг бу даврда Россия билан савдо алоқасини кучайтиришга интилиб, бу йўлда жиддий қадамлар ташлаши тасодифий ёки айрим шахсларнинг субъектив хоҳиши натижаси эмас эди. Аксинча, XVIII асрнинг 80-йилларида Қўқон хонлигидан ажралиб чиққан ва Юнус Хўжа раҳбарлиги остида мустақил ҳукумат сифатида майдонга келган Тошкент давлати ўз иқтисодий аҳволини тиклаш учун қўшни давлатлар, биринчи навбатда, шимолдаги улуф

---

¹ Қаранг: Т. Н е ъ м а т о в. Хева ва Россия муносабатлари тарихидан. Тошкент, 1959, 30—33-бетлар.

мамлакат билан савдо алоқаларини кучайтириш учун ҳаракат қилишга мажбур эди.

Россия Ўрта Осиё хонликларининг чегарадош қўш-ниси сифатида ўзининг эҳтиёткор сиёсати, савдо-сотиққа бўлган астойдил интилиши ва саноатда бўлган устунлиги билан ўзига диққатни тортди. XVIII асрда Россиянинг Оренбург чизигидан ўтиб, Қозоғистон тупроғига чиқиши унинг қудрати ва мавқеини яна оширди.

XIX асрнинг биринчи ярми Россияда капитализмнинг ривожланиши билан характерланади. Россияда ип йи-гириш ва тўқимачилик саноати тез суръатлар билан ўсди. Бу ҳол ўз-ўзидан Ўрта Осиё пахтасига бўлган талабни кучайтирди. Бу, ўз навбатида, Ўрта Осиёда пахта майдонларининг кенгайишига олиб келди. Пахта Ўрта Осиёда чет мамлакат бозорларига чиқазиладиган мол-товар сифатида кўплаб етиштира бошланди. Иккинчи томондан, Ўрта Осиё хўжалиги ҳам Россия бозорига борган сайин қаттиқроқ боғланиб қолди. Хонликлар бозорига Россияда ишланган енгил саноат маҳсулотлари, турли металллар ва бошқа тур моллар киритилди. Шундай қилиб, XIX асрда ҳар икки томоннинг манфаатлари замишида Россия билан Ўрта Осиё хонликлари ўртасида иқтисодий ҳамда савдо алоқалари анчагина йўлга қўйилди. Бу иқтисодий алоқалар, ўз навбатида, икки мамлакат ўртасида сиёсий, дипломатик ва маданий-адабий алоқаларнинг яна ривожланишига замин ҳозирлади.

Россия ва ўзбек хонликларининг тарихий тараққиёт йўллари, шунингдек, уларнинг табиий ва географик муҳитлари улар ўртасида савдо ишларини ривожлантириш учун қулай имконият туғдириб берар эди. Лекин бу қулай имконият ва ўзаро савдога бўлган интилиш кўп вақт тўсқинликларга учраб, нормал ривожланмай қолар эди. Бу жиҳатдан, айниқса, ўзбек хонликларига тўхтовсиз давом этиб турган ўзаро урушлар, феодал-сепаратик ҳаракатлар катта тўсқинлик ва ноқулайликлар келтириб чиқазар эди. Турмуш оқими, тарихий ҳодисаларнинг ички мантиқи мамлакат иқтисодий ҳаётини нормал изга солиш учун, бир томондан, сиёсий тинчлик ўрнатиши, иккинчи томондан, улкан қўшни мамлакат Россия билан савдо алоқаларини ривожлантиришни талаб этарди. Ўзбек хонликлари жамиятидаги илғор-прогрессив элементлар турмуш ва тарихий тараққиёт тақозо этган бу талабларни англадилар ва шу ҳаётий идеялар учун

курашдилар. XIX асрнинг ўрталарида ўзбек жамиятининг илғор, прогрессив қисмида туғилган ўрта аср феодал тартибларига қарши кураш, иқтисодий ривожланиш изига тушиш ва Россияга қараб мўлжални олиш гоёси даврнинг мана шу илғор тенденцияларини ўзида акс эттирар ва кенг меҳнаткаш оммаларининг ҳаётий манфаатларига мос тушар эди.

Ўзбек жамиятидаги бу вазият, тарихий шароит ва ундаги илғор-прогрессив интилишлар талантили ўзбек совет ёзувчиси Абдулла Қодирийнинг тарихий романларида ҳаққоний тасвир этилган. «Ўтган кунлар» романининг бош қаҳрамони Отабек ўзидаги феодал тартибларига нисбатан оппозицион кайфиятлари, ҳаёт ҳақидаги, оилавий турмуш ҳақидаги янги тушунчалари, руслар ориентацияси ҳақидаги фикрлари билан ўз даврининг, шубҳасиз, илғор кишиси ҳисобланади ва ўша давр ўзбек жамиятидаги илғор қарашларни ифода этади.

Россия билан бевосита алоқага киришиш натижасида XIX асрнинг ўрталарида майдонга келган бу илғор майллар фақат ўзбек жамиятига хос ҳодиса бўлиб қолмай, балки Ўрта Осиёда яшовчи бошқа халқлар ҳаётига ҳам хосдир. (Тожиқларда Аҳмад Дониш, қozoқларда Чўқон Валихонов ва бошқалар.)

Илгариги даврларда бўлгани каби, бу даврда ҳам иқтисодий ҳаётдаги ҳамкорлик халқларни ўзаро бир-бирлари билан яқинлашишга, бир-бирларини яхшироқ таниб олишга, маданий алоқаларини мустаҳкамлашга муҳим восита бўлиб хизмат этди.

Тарихий тараққиёт зарурияти остида Россия ҳукуматининг Шарқ мамлакатларини, шу жумладан, Ўрта Осиё халқларини чуқурроқ ўрганишга бўлган интилиши XVIII аср охирларида тузилган биринчи русча-ўзбекча луғат мисолида ҳам кўриниб туради. П. С. Паллас томонида тузилган бу луғат 1787—89 йилларда Петербургда «Сравнительные словари всех языков и наречий, отделение первое, содержащее в себе Европейские и Азиатские языки» номи остида чиқди. Текширувчиларнинг берган хабарига қараганда, бу луғатнинг учдан икки қисмини тожик ва ўзбек сўзлари ташкил этади¹. Луғатга кирган

---

¹ Қаранг: Э. Ҳожиёв. Энг кўҳна русча-ўзбекча луғат. «Ўзбек тили ва адабиёти журнали», 1966, № 1, 72—73- бетлар.

сўзлар ва уларнинг маънолари Бухоро ва Хева хонликлари билан чегарадош бўлган ва улар бевосита савдо алоқалари олиб борган Россиянинг Сибирь ва Оренбург ўлкалари маъмуриятлари томонидан тузилган эди.

Машҳур прогрессив рус маданият арбоби, В. Г. Белинский ва Г. Н. Чернишевскийларнинг замондоши ва дўсти В. В. Стасов Ўрта Осиё халқлари маданияти ва рус халқи маданиятининг қадимдан бир-бири билан чуқур алоқада бўлганлигини аниқлаб шундай ёзади:

«Қадимги рус ҳаётига ва санъатига оид ёдномаларни текшириб, ўрганиб, мен аллақачонлар ишонч ҳосил қилдимки, у ёдномаларни тушуниш ва талқин этиш учун туркий халқлар ҳаётига ва санъатига оид ёдгорликларнинг аҳамияти жуда каттадир. Бу жиҳатдан, менинг назаримда, чиғатойча (қадимги ўзбекча — *Ф. К.*) қўлёзма китоблардаги миниатюраларнинг берадиган материаллари алоҳида қийматга эга. Шунинг учун ҳам мен улар Европа фондларининг қайси бирида бўлса, қолдирмай топишга ва уларни ўрганишга ҳаракат қилдим»¹.

XIX асрда етишган зўр рус шарқшуносларидан бири Павел Яковлевич Петровдир (1814—1875). П. Я. Петров рус шарқшунослик илмининг тараққиётида ўзининг фавқулодда самарали ишлари, ажойиб таланти билан сезиларли из қолдирди. У Шарқ, Ғарб тилларининг машҳур билимдони, Қозон университетининг профессори сифатида танилган прогрессив маданият арбобидир.

П. Я. Петров билан В. Г. Белинский дўстлиги, илмий ҳамкорлиги тўғрисида махсус текшириш олиб борган академик И. Ю. Крачковский П. Я. Петровнинг фақат усмонли туркча эмас, балки Россияда яшовчи туркий халқлар тилларини ҳам эгаллаганини ва бу соҳада илмий ишлар олиб борганини таъкидлайди.

«Петров учун усмонли туркчагина эмас,— деб ёзади И. Ю. Крачковский,— балки Россияда яшовчи халқларнинг туркий тиллари ҳам бегона қолмади»².

---

¹ В. Стасов. Миниатюры некоторых рукописей византийских, болгарских, русских, джигатайских и персидских. Сб., 1962, стр. 93.

² И. Ю. Крачковский. Востоковедение в письмах П. Я. Петрова В. Г. Белинскому. В сб., «Очерки по истории востоковедения», Москва, 1953, стр. 17.

Шундай қилиб, сон-саноксиз тарихий фактлар шуни равшан кўрсатиб турадики, муштарак манфаатлар асосида туғилган иқтисодий ҳамкорлик, тинч йўлда савдосотиқ қилиш процессида Ўрта Осиё халқлари билан рус халқи ўртасида қадим замонлардан бошлаб маданий алоқалар мавжуд бўлган. Тарихий ҳодисалар диалектиказининг ажойиб объектив натижалари шу бўлдики, XIX асрнинг иккинчи ярмида, Ўрта Осиё Россия ихтиёрига қўшиб олингандан кейин рус-ўзбек халқлари маданий-адабий алоқалари ва ҳамкорликлари ўзининг яна юқори ва янги тараққиёт босқичига кўтарилди.

**ТАРЖИМА МАСАЛАЛАРИНИ КОМПЛЕКС УРГАНИШ
ТАЖРИБАСИ**

Таржиманинг жаҳоншумул аҳамияти

Фан, техника, адабиёт ва санъат тез суръат билан ривожланаётган, жаҳон халқлари ўртасида иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар тобора кенгайиб бораётган ҳозирги даврда илмий, ижтимоий-сиёсий ва бадий асарлар таржимасига эътибор кучаймоқда. Масалан, Европада хавфсизликни таъминлаш ҳамда ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш юзасидан 1975 йил 1 августда Хельсинкида 35 давлат бошлиқлари томонидан имзоланган шартномада¹ мамлакатлар ўртасида таржимачилик ишларини жиддий яхшилаш масаласига алоҳида диққат қилинган. Чунончи, «Гуманитар ва бошқа соҳалардаги ҳамкорлик» бўлимининг «Маданият жабҳасидаги ҳамкорлик ва айирбошлашлар» деб номланган 3-моддасида таржимонлар тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш, таржима асарларини чоп этишда нашриётларга

---

¹ Мазкур халқаро ҳужжатга: Австрия, Америка Қўшма Штатлари, Бельгия, Болгария, Венгрия, Германия Демократик Республикаси, Германия Федератив Республикаси, Греция, Дания, Ирландия, Исландия, Испания, Италия, Канада, Кипр, Лихтенштейн, Люксембург, Мальта, Монако, Муқаддас Тахт, Нидерландия, Норвегия, Польша, Португалия, Руминия, Сан-Марино, Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи, Туркия, Финландия, Франция, Чехословакия, Швейцария, Швеция, Югославия, Қўшма Қироллик номидан Гельмут Шмидт, Эрих Хонеккер, Жеральд Форд, Бруно Крайский, Лео Тиндemanс, Тодор Живков, Пьер Эллиот Трюдо, архиепископ Макариос III, Анкер Йоргенсен, Карлос Ариас Наварро, Урхо Кекконен, Валери Жискар д'Эстен, Гарольд Вильсон, Константинос Караманлис, Янош Кадар, Лнам Косгрейв, Гейр Хатлгримссон, Альдо Моро, Вальтер Кибер, Гастон Торн, Доминик Мингофф, Андре Сеп-Мле, Тригве Братгели, Йооп М. ден Ойл, Эдвард Герек, Франсиску Кошта Гомеш, Николае Чаушеску, Жан Луиджи Берти, Агостино Казароли, Улоф Пальме, Пьер Грабер, Густав Гусак, Сулаймон Демирел, Л. И. Брежнев, Иосип Броз Тито имзо чекканлар.

кўмаклашиш, таржима қилиниши лозим кўрилган китоблар рўйхатини тузиш, таржимонларнинг ихтисосини яхшилаш ва давлатлар ўртасида уларнинг ўзаро ҳамкорлик қилишларига ёрдам кўрсатиш ҳамда таржимачилик ишини янада ривожлантириш, таржима асарларини кенг ёйиш йўлларини биргаликда қидириб топиш зарурати қайд этилган. Шунингдек, «Таълим соҳасидаги ҳамкорлик ва айирбошлалар» деб номланган 4-модданинг «Хорижий тиллар ва маданиятлар» қисмида илмий муассасалар ҳамда мутахассисларнинг ўзаро алоқа ўрнатишларига қулайлик туғдириш мақсадида илмий ва техникавий терминологик муқобилликларни аниқлаш манфаатларига хизмат қилувчи луғатшунос экспертларнинг ўзаро алоқа боғлашларини рағбатлантириш лозимлиги кўрсатиб ўтилади¹.

«Литературная газета»нинг 1975 йил, 24 октябрь соҳнида Халқаро таржимонлар федерациясининг президенти П. Ф. Қайенинг интервьюси босилган. Унда Европада хавфсизликни таъминлаш ва ҳамкорликни йўлга қўйиш юзасидан Хельсинкида бўлиб ўтган кенгаш қарорини амалга оширишда таржимонлар енг шимариб ишлашлари лозимлиги, айти вақтда, бу кенгашда қабул қилинган мўътабар ҳужжат фақат Европа қитъасидагина эмас, балки дунёнинг барча мамлакатларида таржима ишларини жонлантириб юборишга катта, ёруғ йўл очиб берганлиги зўр қониқиш билан қайд этилади.

— Ҳозирги замонда таржима қандай роль ўйнайди?— деган саволга жаноб Қайе шундай жавоб берди:

— Менимча, таржимонлар фаолиятининг аҳамияти бебаҳодир. Бутун дунёдаги беҳад кўп кишилар таржимонларнинг меҳнати орқасида бошқа халқларнинг маданий хазиналарига йўл топадилар. Таржима универсал роль ўйнайди. Таржима маданият ва тараққиёт, тинчлик ва кишиларнинг бир-бирларини ўзаро тушуниб олишлари ишига, гуманизмнинг олий идеалларига хизмат қилади. Кишиларни бир-бирларига яқинлаштириш — бу бағоят савоб иш эмасми?!

Жаноб Қайенинг айтишича, Халқаро таржимонлар федерацияси 1952 йилда тузилган бўлиб, ҳозирги вақт-

---

¹ «Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе. Заключительный акт». «Известия», 2 августа 1975 г., стр. 5—6.

да 35 мамлакатдан бадий ва илмий-техникавий адабиётларни ўгирувчи 10 минг таржимонни бирлаштиради. Федерациянинг мақсади халқлар ўртасида таржима асарларини тарғиб қилиш ва таржимонларнинг ҳақ-ҳуқуқларини муҳофаза этишдан иборат¹.

Турлича ижтимоий тузум шароитидаги мамлакатлар ўртасида маданий айирбошлашни амалга ошириш жуда мураккаб. Шуниси қизиқки, Хельсинки кенгашини тайёрлаш давомида, узоқ йиллар ичида мамлакатлар ўртасидаги чегараларнинг дахлсизлигини таъминлаш, хавфсизлик ўрнатиш ва бошқа шу каби ҳаётий муҳим масалалардан кўра, асосан, «Маданий айирбошлаш» проблемаси хусусида томонлар ўртасида ихтилоф келиб чиққан эди². Бунинг сабаби шуки, бир томондан, капиталистик мамлакатларнинг намояндалари совет ёзувчиларининг барча асарларини нашр қилиш ва совет кинофильмларини чекламасдан ўз мамлакатларида намойиш этишдан бош тортадилар. «Бизнинг нашриётларимиз ва кино фирмаларимиз айрим кишиларнинг қўлида, биз уларни мажбур қилолмаймиз»,— деб жавоб беришади улар. Айни вақтда, биз ҳам зўравонлик, ирқий камситиш, турли-туман ёвузликлар, даҳшатлар, шахвоний «ишқий» можаролар гирдобидаги яланғоч сюжетларга асосланган адабий асарлар ва кинофильмларни совет томошабинларига тақдим эта олмаймиз, чунки бундай ҳодисаларнинг ўзини ҳам, уларни тарғиб қилишни ҳам совет қонунлари тамомила ман этади. Бинобарин, Фарбдаги ғоявий муҳолифларимиз биздан ўзларининг ғоявий бузуқ матоҳларига адабиёт ва санъат даргоҳларимиз эшикларини ланг очиб қўйишимизни талаб этишлари—уларнинг мамлакатимиз ички ишларига ара-лашуви деган сўз эди. Гарчи бу борада маълум муросага келиниб, социалистик ва капиталистик давлатларнинг

---

¹ П. Ф. Қайенинг ўзи Халқаро таржимонлар федерациясининг президенти сифатида катта ташкилий иш билан банд бўлишига қарамай, ижодий меҳнатга ҳам фурсат топади. У инглиз тилидан французчага 40 та китобни ўгирган, адабий танқидчи сифатида ҳам машҳур. Жаноб Қайе кино таржимасида иштирок этади. Чунончи, у С. Бондарчук яратган «Уруш ва тинчлик» фильмини француз тилига ўгирган.

² «Правда о культурном обмене». Изд-во политической литературы, М., 1976, стр. 4.

маданий айирбошлаш масалаларида иложи бор қадар кўпроқ кўшиш қилишларига аҳд қилинган бўлса-да, Хельсинки кенгашидан кўп вақт ўтмасданоқ Ғарб пропагандаси Совет Иттифоқи гўё эришилган битимга «риоя қилмаётганлиги» ҳақида шов-шув кўтарди ва бундай шовқин-сурон ҳозиргача давом этмоқда.

Аслида эса аҳвол тамомила ўзгача.

Бизнинг мамлакатимизда Совет ҳокимияти йилларида юздан ортиқ хорижий давлатлардан ёзувчиларнинг китоблари нашр қилинган. Шуниси диққатга сазоворки, уларнинг асарлари бизда ўзларининг мамлакатларида илк бор чоп этилганига қараганда ҳам каттароқ тиражда, анча ортиқ миқдорда босилиб чиққан.

Совет Иттифоқида чет эл авторларининг китоблари фақат муайян бир тилда, русча таржималардагина эмас, балки кўпгина халқларнинг тилларига ўгирилиб босилди. Чунончи, В. Шекспир асарлари — 25 тилда, В. Гюго асарлари — 41 тилда, Лу Синь — 23 тилда, Г. Сепкевич — 22 тилда, И. Вазов, Ш. Петефи — 17 тилда, Г. Гейне китоблари 18 тилда чоп этилган.

Фақат урушдан кейинги йиллар ичидагина Америка адибларининг қарийб 7 минг асари, инглиз ва француз авторларининг 4,5 мингтадан китоблари нашрдан чиқди. Уларнинг биздаги умумий тиражи 600 миллиондан ортиқдир. Ҳар йили СССР халқларининг тилларига америкаликларнинг 300 тача, инглиз ва французларнинг эса 150 тадан китоби босилиб туради.

Фақат 1976 йилнинг ўзида хорижий авторларнинг 1.500 га яқин асари умумий тиражи 60 миллиондан ортиқ нусхада чоп этилди. Бу китоблар жаҳондаги 40 дан ортиқ халқларнинг тилларидан ўгирилган.

Айни вақтда, АҚШ, Англия, ГФР, Франция, Италия ёки бошқа истаган Ғарб давлатининг бирида босилаётган совет ёзувчилари асарларининг миқдори ўша мамлакат адиблари китобларининг бизда чоп этилаётган миқдоридан бир неча марта камлик қилади. Канадада чиқадиган газеталардан бирида машҳур адиб Жон Ричмонднинг мақоласи эълон қилинган. У Ғарбдаги нашриётларни танқид қилиб, уларда турли муҳожирлар ва «норози» кайфиятдаги қаламкашларнинг Советларга қарши ёзилган ҳар хил уйдирмалари мўл-кўл босилиб чиқаётгани ҳолда, аксинча, бу нашриётлар Ғарб китоб шинавандаларини чинакам истеъдодли совет ёзувчила-

рининг баркамол асарлари билан таништирмаётганларини таассуф билан қайд этади¹.

Бадий таржима ва маънавий камолот

Ҳар бир социал тузум, унга мос равишда шаклланган сиёсий, ҳуқуқий ақидалар ва дунёқараш айни ижтимоий муҳитда яшаётган кишиларга таъсир қилмасдан қолмайди. Масалан, америкача ҳаёт йўли бошқа мамлакат халқларининг тирикчилик шароитлари ва тартибларидан фарқ қилади. Совет кишиларининг яшаш тарзи эса «озод дунё» аталмиш капиталистик қуллик шароитида умр ўтказаетган кишиларнинг аҳволидан бутунлай фарқ қилади. Ҳар қандай миллий адоват, ирқий камситиш, сиёсий зулмдан тамомила холи бўлган совет кишилари чуқур гуманистик-ахлоқий фазилатларга эга. Чунончи, барча мамлакатларнинг халқларига ҳурмат билан қараш, улар ўртасида тинчлик, тенглик, дўстлик, биродарликни барқарор қилиш учун курашиш бизнинг кишиларимизга хос ахлоқий сифатлардир. Бутун дунё афкор оммасининг наздида **совет тузуми, совет халқи, совет кишилари** тушунчалари ўзгача бир ихлос, ҳурмат ва ҳавас пайдо қилганлигининг сири ҳам шунда.

Октябрь инқилоби натижасида мамлакатнинг иқтисодий-сиёсий тузуми тубдан ўзгарганлиги, миллатлар ва халқлар ўртасида тенглик ва тотувлик, ўзаро ёрдамга асосланган тамомила ўзгача ижтимоий муносабатлар ўрнатилганлиги, шунга мос равишда янгича ахлоқий нормалар қарор топганлиги — буларнинг бари янги совет кишисининг маънавий камолотида муҳим роль ўйнаган омиллардандир. Бироқ мазкур чуқур гуманистик жараён ўз-ўзидан содир бўлгани йўқ. Бу Коммунистик партия ва Совет ҳукуматининг изчиллик билан олиб борган сиёсати ва қайноқ амалий фаолияти натижасидир.

Янги совет кишисини тарбиялаб етиштиришда адабиёт ва санъатнинг аҳамияти жуда катта. Лекин бадий адабиёт асарлари бизда, бошқа бир қанча мамлакатларда бўлгани сингари, ягона бир тилда ёки муайян бир

---

¹ «Правда о культурном обмене», изд-во политической литературы, М., 1976, стр. 4—5, 16—17, 19—20.

нечта тилда эмас, балки нақ 75 тилда бунёд этилади. Бунинг устига, мамлакатимизда ўз она тилида миллий адабиёт яратаётган халқлар сони ҳам мунтазам ошиб боради. (130 тилда сўзлашувчи халқлар иттифоқидан ташкил топган мамлакатда бундай адабий жараённинг содир бўлиши ўз-ўзидан тушунарли.)

Бу ерда гап ягона социалистик мазмуннинг турли-туман тилларда, хилма-хил миллий шаклларда тараннум этилишидагина эмас (гарчи шунинг ўзи ҳам жуда катта ижтимоий-сиёсий, лисоний-эстетик воқеа бўлса-да!). Чо-ракам юз тилда баравар барпо этилаётган миллий совет адабиётларида юз бераётган кундалик воқеалардан ўз вақтида огоҳ бўлиб туриш, уларда яратилаётган муно-сиб асарларни умумсовет адабиётининг мулкига айлан-тириш, улар орасидан энг сараларини жаҳон китоб бозорига тақдим этиш, қардош адабиётларни ўзаро бойи-тиш масаласи жуда муҳим. Аммо буни қандай йўл би-лан амалга ошириш мумкин? Мана шу ерда **бадий тар-жима** ёрдамга келади.

Иттифоқимизда яшаётган турли миллатларнинг тил-ларида яратилаётган социалистик реализм адабиёти асарларини ўзаро алмашишнинг бирдан-бир реал воси-таси таржима экан, бизда **таржимачилик сиёсати** ҳамма вақт кун тартибда долзарб масала бўлиб тураверади.

Улуғ пролетар ёзувчиси Максим Горький ёзган эди: «Сўз санъати бўлган бадий адабиёт одамларга ўз-аро бир-бирларини тушунишга ёрдам беради. Совет Социалистик Иттифоқимиздаги ишчилар ва деҳқонлар бошқа тилда сўзловчи ўз қўшнилари билишлари керак, мақсадларнинг бирлиги, янги ижтимоий ҳаёт фор-маси шунга даъват этади. Турли қабилаларнинг одам-лари бир-бирларининг психологияси — «руҳи»ни қанча-лик яхши билиб олсалар, уларнинг белгиланган улуғ мақсад сари ҳаракатлари шунчалик яқдил, қудратли ва муваффақиятли бўлади»¹.

Ёзувчининг бу орзуси амалга ошди. СССРдаги катта-кичик барча халқлар таржима орқали бир-бирларининг маданий-маънавий бойликларидан баҳра олмоқдалар. Қўп миллатли адабиётимизнинг интернационал хусуси-ятларидан бири ҳам унинг барча совет халқи учун **муш-**

---

¹ М. Горький. Собр. соч., т. 24. ГИХЛ, М., 1953, стр. 423.

тарақ адабиётга айланиб қолганлигидадир. Миллий тиллардан рус тилига ва рус тилидан — миллий тилларга таржима ягона совет адабиётининг қудратли тараққиёт омилларидан биридир. Бизнинг мамлакатимизда ҳар бир совет кишиси, у қайси миллатга мансуб бўлишидан қатъий назар, мамлакатимиздаги барча халқларнинг адабиётини ўқиш ва ўрганиш имкониятига эга. Совет адабиёти турли тиллардаги кўп миллатли адабиёт, айни вақтда, у рус тилига қилинган таржималар асосида бағри дарё, кенг уфқли яхлит адабиёт ҳамдир.

Бадий таржима кўп миллатли совет адабиётининг ажралмас таркибий қисми, ажойиб мўъжизакор хусусияти бўлиб, интернационал турмушимизнинг туб моҳиятидан келиб чиқадиган маънавий камолотимизнинг мазмунини белгилайди. КПСС Марказий Қомитети сиёсий бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Қомитетининг Биринчи секретари ўртоқ Ш. Р. Рашидов 1973 йил октябрь ойида Тошкентда бўлиб ўтган рус тилини ўрганиш масалаларига бағишланган Бутуниттифоқ илмий-амалий конференциясида қилган докладда бадий таржиманинг жаҳоншумул аҳамиятини жуда яхши таъкидлаган:

«Бутун дунё прогрессив инсоният арбобларининг умумий фикри шуки, Совет Иттифоқида ҳозирги замоннинг иккита актуал проблемаси — адабиёт, шу жумладан, бадий адабиётни таржима қилиш проблемаси билан ягона алоқа воситаси бўлган умумий тил проблемаси муваффақиятли ҳал этилган.

Маълумки, бадий адабиёт ҳар бир халқнинг маънавий дунёси, ҳаёти, урф-одатлари, анъаналари билан, унинг маданиятидаги жамики яхши, илғор нарсалар билан танишиш имкониятини беради. Бизнинг мамлакатимизда миллий тиллардан рус тилига ва рус тилидан миллий тилларга бадий таржима қилиш иши кенг йўлга қўйилганлиги туфайли қардош адабиётлар ва санъат асарлари СССРдаги ҳамма халқларнинг мулки бўлиб қолди»¹.

Ўзбек шоир ва ёзувчилари таржимачиликни ўз ижодий фаолиятларининг доимий табиий йўлдоши, таркибий

---

¹ Ш. Р. Рашидов. Рус тили — Совет Иттифоқидаги ҳамма миллатлар ва элатларнинг ўзаро муомала ва ҳамкорлик тили. «Совет Ўзбекистони» газетаси, 1975 йил, 23 октябрь.

қисми деб ҳисоблаган ҳолда, атоқли адибларимиз Ойбек, Ғафур Ғулом, Шайхзодаларнинг анъаналарини давом эттириб, янги-янги сўз санъати хазиналарини очмоқдалар.

Бадий таржима ватан адабиётининг бағрини беҳад юксакликка кўтарди. Таржима адабиёти оригинал адабиёт билан қўлтиқма-қўлтиқ одимлаб бормоқда. Ҳар йили нашриётларимиз ўнлаб роман ва қиссалар, шеърний тўпламлар, драмалар таржимасини босиб чиқармоқда.

Мамлакатимизда бадий таржима адабиётининг мундарижаси бениҳоя кенг. «Ҳозир Туркменистон ёки Молдавиядаги ўн минглаб ва юз минглаб кишилар Пушкин ва Шевченко, Горький ва Маяковский, Шолохов ва Твардовский, Федин ва Стельмах асарларини ўз қадрдон ёзувчиларининг асарлари каби ўқимоқдалар, биладилар ва севадилар. Шота Руставелининг қадимий ва абадий навқирон эпоси, Вилис Лацис, Абай Қўнанбоев, Чингиз Айтматовнинг ажойиб асарлари, Янка Купала, Самад Вургун, Расул Ҳамзатов, Эдуардас Межелайтис, Мустай Карим ва бошқа кўпдан-кўп шоирларнинг жўшқин шеърлари рус ва украин маданий бисотининг ажралмас мулки бўлиб қолган» (Л. И. Брежнев).

«Литературная газета» (1977) ўзининг биринчи саҳифасида «Қардош халқлар тилларида» номи остида қуйидаги адабий воқеани мамлакатга эълон қилди: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти жажжи қизил китобчани босмадан чиқарган, унда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг атиги битта шеъри — «Яша шўро!» берилган. Мазкур шеърни Ҳамза қарийб 60 йил муқаддам, 1918 йилда ёзган эди.

Китобчада Ҳамзанинг бу шеъри: русчада — Н. Гребнев таржимасида, украинчада — М. Бажан, белорусчада — П. Бровка, қozoқчада — А. Тожибоев, грузинчада — К. Қаладзе, озарбайжончада — Р. Ризо, литва тилида — А. Дрилинги, молдаванчада — А. Лупан, латиш тилида — С. Динере, қирғизчада — А. Тўқумбоев, тожикчада — М. Турсунода, арманчада — С. Капутикян, туркманчада — К. Қурбонпесов, эстон тилида эса — В. Бээкман таржималарида мамлакатимизнинг 15 қардош халқлари тилларида бирваракайига жаранглайди.

Классик ва ҳозирги жаҳон адабиёти, рус ва қардош халқлар адабиётларининг салмоқдор насрий ва шеърний

асарларини ўз она тилида ўқиш бараварида уларнинг ҳам ихтиёрига ўзининг бой адабий мероси бисоти ҳамда бугунги ривожланган адабиётидан мазмунан бой, шаклан хилма-хил асарларини тақдим этиш — 60 йил ичида ўзбек халқи қўлга киритган улкан ғалаба, ўзбек совет адабиёти эришган катта ютуқдир. Бундай бадиий-эстетик зафарга эришиш учун миллат иқтисодий, сиёсий, маданий жиҳатдан етук, баркамол бўлиши керак.

Совет адабиёти кўп овозли, хилма-хил услубларга бой адабиёт сифатида тез ривожланмоқда. Совет китобхонининг диди, руҳи, гидрокининг ўсиши, билим ва қизиқиш доирасининг кенгайиши ҳам аксарият таржима шарофатидир. Таржима орқали адабиётлар фақат мазмунан эмас, форма жиҳатдан ҳам бойийди. Янги жанрлар, янги шеърий шаклларнинг ўзбек адабиётида пайдо бўлиши бунга мисолдир (чунончи: октава, элегия, терцина, сонет ва бошқалар). СССР халқлари адабиёти мисолида Ғарбу Шарқ адабий анъаналарининг тобора яқинлашув жараёнини кузатиш мумкин, кўпгина адиблар ижодида бунинг синтезлашиш ҳодисаси кўзга ташланади.

Бугунги кунда таржима соҳасида эришилган ютуқлар сарҳисоб қилинар экан, бу ўз-ўзидан пайдо бўлмаганлиги, халқимиз орасидан етишган маърифатпарвар кишилар, давлат ва жамоат арбоблари, атоқли ёзувчи, таржимон ва журналистларнинг фидойи меҳнати натижасида қўлга киритилганини унутиб бўлмайди.

Марксизм-ленинизм классиклари асарларини ўзбек тилида кенг китобхонлар оммасига етказишда ҳормайтолмай меҳнат қилган, бу шарафли ишга ўзининг бутун ҳаётини бағишлаган таржимонлар — Амир Нажиб, Отажон Ҳошим, Саидгани Валиев, Абдулла Авлоний, Саижар Сиддиқ, Наим Саид, Холмуҳаммад Охундий, Қосим Сорокин, Ҳоди Файзий, Наби Алимухаммедов, Рустам Абдурахмонов, Аҳмаджон Ёқубов, Лутфулла Муродов, Жалолхон Азизхонов, Зиё Аминов, Файзулла Эрғозиев, Абдулла Уразасев, Рихси Саҳибоев, Ғиёс Неъматов, Насибулла Ҳабибуллаев ва бошқаларнинг номини ҳурмат билан тилга олиш керак.

Ўзбек ёзувчиларидан Абдулла Қодирий, Ойбек, Гафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом, Зулфия, Мирзакалон Исмоилий, Иззат Султон, Парда Турсун, Йўлдош Шам-

шаров, Одил Ёқубов, Рамз Бобожон, Мирмуҳсин, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва бошқалар ҳам оригинал ижод, ҳам бадий таржимачилик соҳасида баравар қалам тебратдилар. Ўзбек адабиёти асарларини рус тилига ўгириш соҳасида Л. М. Пеньковский, Вл. Державин, С. И. Липкин, Н. Грибачев, Н. Гребнев, С. Бородин, М. Салье, С. Сомова, З. Туманова сингари ўнлаб адиблар тер тўкиб меҳнат қилмоқдалар.

Хорижий, рус ва бошқа қардош адабиётлар бисотидан олинган латиф мисралар, пурмаъно сатрлар билан руҳий дунёмизни янада бойитган, қалбларимизни ҳаяжонга солган ёш ижодкорлардан Рауф Парфи, Муҳаммад Али, Жамол Камол, Р. Абдурашидов ҳамда тил маданиятини чуқур эгаллаган, сўз санъати сирларини позик ҳис этадиган Наби Алимуҳаммедов, Зумрад, Кибриё Қаҳҳорова, Холида Аҳророва, Ваҳоб Рўзиматов, Миркарим Осим, Абдулла Ҳазаев, Ҳибзиддин Муҳаммадхонов, Одил Шаропов, Тўхтасин Жалолов, Қодир Мирмуҳаммедов, Мирзиёд Мирзоидов, Миад Ҳакимов, Асил Рашидов, Ҳайдарали Ниёзов, Иброҳим Ғафуров, Ҳасан Тўрабеков ва бошқа кўп таржимонларимизнинг номлари китобхонларга яхши таниш.

Илмий, адабий-танқидий ва публицистик йўлда бадий таржима санъати, унинг аҳамияти ва ютуқларини кенг тарғиб қилишда Шароф Рашидов, Комил Яшин, Воҳид Зоҳидов, Иззат Султон, Асқад Мухтор, Лазиз Қаюмов, Жуманиёз Шарипов, Г. П. Владимиров, Н. В. Владимироваларнинг хизмати катта. Ўзбек бадий ва илмий таржима адабиётида кўнгилли воқеа сифатида фаол таржимонлик фаолияти учун шарқшунос олим Убайдулла Қаримовнинг Беруний номидаги республика Давлат мукофотига, адабиётшунос олим ва шоир Шонислом Шомуҳаммедов форс адабиёти соҳасидаги илмий фаолияти билан бирга, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сини (биринчи китоб) ўзбекчалаштиргани учун халқаро Фирдавсий мукофотига сазовор бўлганларини қайд этиш мумкин. Шунингдек, шоир Рамз Бобожон билан шоира Зулфиялар СССР Давлат мукофотининг лауреати деган юксак унвонга мушарраф бўлган эканлар, бу фақат ўзбек адибларининг эмас, балки уларнинг номларини Буниттифоқ ва жаҳон миқёсида кенг танитган заҳматкаш таржимонларнинг ҳам қутлуғ меҳнатларини эътироф этиш ва муносиб тақдирлаш деган сўз.

Таржимада миллийлик ва интернационаллик

Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг Программасида аниқ белгилаб берилган, қатъий амал қилинадиган ва аниқ мақсадга йўналтирилган идеологик сиёсати — СССРдаги қардош халқлар ўртасида ўзаро илмий ва маданий бойликлар алмашиш, ўзаро таъсир, социалистик адабиёт ва миллий тилларнинг ўзаро бир-бирини бойитиши кўп томонлама таржима воситасида амалга оширилади. Таржима бетўхтов кучайиб бораётган информацияни, фан, техника, маданият асарларини алмашишда ишончли қуролдир. Таржимага бутун дунё халқлари, биринчи навбатда, социалистик ҳамкорликдаги қардош халқлар ўртасида алоқа ўрнатишнинг кучли омили, алоҳида, миллий маданиятларни боғловчи ҳалқа, тилларнинг ривожланишини тезлаштирувчи ва илмий-техникавий терминологияни тартибга солувчи, барқарорлаштирувчи восита, деб қаралади.

Аслини олганда, қадимги замонларда ҳам бошқа халқлар яратган маданий меросга қизиқиш бўлган, йирик насрий ва шеърий асарлар таржима қилинган.

ЮНЕСКОнинг 1971 йил ноябрь ойида Деҳлида Абу Райҳон Берунийнинг туғилганига 1000 йил тўлиши муносабати билан чақирилган Халқаро илмий конференциясида қайд этилганидай, ал-Беруний гоят заковатли киши эди. У Шарқ маданияти билан Европа маданиятини — ҳинд, эрон, араб, юнон маданиятини ўзида мужассамлаштира олди. Ал-Беруний Ҳиндистонда кўп йил умр кўриб, Фарб учун ҳинд фанининг биринчи кашшофи бўлди. Ҳиндистон олимлари ўз нутқларида буни алоҳида таъкидлайдилар. Ўрта Осиёнинг ажойиб олими фалсафа, астрономия, математикага доир ўнлаб оригинал асарлар яратиш билан бирга, санскрит тилидан араб тилига кўп асарларни таржима қилди¹.

Араб ижодий фантазиясининг маҳсули — «Минг бир кеча», ҳинд эртаклари — «Қалила ва Димна», Гомернинг «Илиада» ва «Одиссея»си, Умар Хайём рубоийлари, Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони, «Бобирнома», Данте, Шекспир, Сервантес, Байрон, Вольтер,

---

¹ «Совет Ўзбекистони» газетаси, 1971, 10 ноябрь.

Гёте, А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой, Даниел Дефо, Рабиндранат Тагор асарлари жаҳондаги кўплаб халқларнинг тилларига қайта-қайта таржима қилиниши натижасида Ер юзининг турли қитъаларида асрлар давомида билим ва маърифат манбаи бўлиб хизмат қилмоқда.

Лекин шунини айтиш керакки, Октябрь инқилобидан олдинги даврда таржима айрим фидойи адиблар ва шоирларнинг хусусий иши саналган. Гоҳи вақтларда эса баъзи ҳукмдорлар ном чиқариш, ўз салтанатларининг шуҳратини «абадийлаштириш» мақсадида йирик тарихий обидалар, илмий рисоалар, ахлоқ, дин, тасаввуфга оид асарлар, Шарқ классик адабиётининг намуналарини замонасининг истеъдодли кишиларига буюриб таржима қилдирганлар.

Бизнинг мамлакатимизда бадиий таржима умумдавлат иши ҳисобланади. Умуман, халқ маорифи, маданияти, маърифатдан давлат қанчалик манфаатдор бўлса, бадиий адабиёт ва таржима ҳам шунчалик давлат аҳамиятига молик ишдир.

Совет Ўзбекистони ҳозирги вақтда ялпи саводхон ўлка, илғор саноат, ривожланган қишлоқ хўжалиги, юксак социалистик маданият, адабиёт ва санъатга эга бўлган илғор республика. Меҳнаткаш халқимизнинг маънавий камолоти ҳам ана шунга тўла мос. Бугунги ўзбек хонадони фақат мавлоно Лутфий, Дурбек, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобир, Огаҳий, Муқимий, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Қомил Яшин, Уйғун, Миртемир, Ҳамид Ғулом, Асқад Мухтор, Шароф Рашидов, Зулфия, Иззат Султон, Мирзакалон Исмоилий, Одил Ёқубов, Йўлдош Шамшаров, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов сингари юзлаб ёзувчи, шоир ва драматургларнинг ажойиб асарларини ўқиш билангина кифояланмайди. Ҳозирги китоб шинавандаси ўзбек каломининг сеҳри, жилваларини маҳорат билан намойиш эта олган миллий адибларнинг роман, достон, драмалари билан бир қаторда, бадиий таржима сеҳри ила унинг ҳузурига ташриф буюрган Гомер билан Умар Хайём, Эсхил билан Шайх Муслиҳиддин Саъдий, Фридрих Шиллер билан Абулқосим Фирдавсий, Данте Алигъери билан Хусрав Деҳлавий, Вильям Шекспир билан Низомий Ганжавий,

Иоганн Гёте билан Хўжа Ҳофиз, Оноре де Бальзак билан Журжи Зайдон, Ги де Мопассан билан Рабиндранат Тагор, Эрнест Хемингуэй билан Мушфиқ Козимий, Генрих Гейне билан Нозим Ҳикмат, Гарриэт Бичер Стоу билан Мирзо Бедил, Теодор Драйзер билан Прем Чанд, Андре Стиль билан Хўжа Аҳмад Аббос, Жюль Верн билан Камол Хўжандий, Шандор Петефи билан Азиз Несин, Александр Пушкин билан Шота Руставели, Лев Толстой билан Абу Абдулло Рудакий, Николай Гоголь билан Махтумқули (айтаверса, буларнинг саноғи йўқ)... сингари юзлаб сўз усталарининг ўлмас асарларини ўз она тилида севиб ўқимоқда.

Ўзбек таржимачилиги жўғрофиясининг харитаси бой ва ранг-барангдир. Эндиликда «таржима» деганда фақат муайян бир тилдан ўзбекчага китоб ўгириш жараёни тушунилмайди, балки бадий таржималаримиз ўзбек адабиётининг халқаро ва Бутуниттифоқ миқёсидаги кўп томонлама муносабатларини акс эттириб, кўпинча маънавий бойликларни ўзаро алмашиш — «импорт» ва «экспорт» қилиш принципига асосланган. Масалан, Л. Н. Толстойнинг «Анна Каренина» романи ўзбек тилига ўгирилган экан, рус китобхонлари ҳам Алишер Навоийнинг «Хамса»сини ўз тилларида ўқимоқдалар. Худди шунингдек, Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романи озарбайжон тилига ағдарилган бўлса, ўзбеклар Самад Вурғуннинг «Комсомолнома» достонини ўз тилларида мутолаа қилмоқдалар. Абдулла Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана» комедияси грек тилига, қадимги юнон адабиётининг ўлмас обидаси «Илиада» ўзбекчага, Шароф Рашидовнинг «Кашмир қўшиғи» достони форсийга, Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си эса ўзбек тилига таржима қилинди. Таржимачилигимиз қамраб олаётган тиллар, адиблар, жанрлар, даврларнинг ҳаммаси қайд этиладиган бўлса, бу рўйхат бениҳоя кенгайиб кетади. Қелтирилган мисоллар ўзбек адабиётининг бугунги кундаги хорижий Фарбу Шарқ ҳамда Иттифоқимиздаги қардош адабиётлар билан бўлаётган ўзаро ички ва ташқи таржимачилиги сиёсатини намойиш эта олади.

Арман совет адабиётининг атоқли намояндаси Аветик Исаакяннинг «Абул Аъло ал-Маарий» достони италян (1913), немис (1914, 1919), рус (1916, 1956), инглиз (1925, 1958), эсперанто (1926), яҳудий (1927), япон

(1928), испан (1929), грузин (1931, 1963, 1968), араб (1940), чех (1946, 1966), француз (1952, 1955), венгер (1964), булгор (1967), серб (1967) тилларига таржима қилинган. Булар орасида французча таржимаси Франция академияси томонидан тақдирланган (1955). Асарнинг русча таржималари ҳам халқ орасида кенг шуҳрат топган. В. Я. Брюсов таржимаси чоп қилинганидан сўнг, ёзувчи ва танқидчи Валерий Язвицкий бу ҳақда мароқланиб шундай ёзган эди: «Асарнинг ажойиб бадий тўқимасини бузгим йўқ, шу боисдан В. Я. Брюсовнинг ажойиб-ғаройиб таржимасидан намуна келтириб ўтирмайман. Таржимани биринчи сатридан то охиригача, бир қатрасини ҳам қолдирмай ўқиб чиқиш фарз»¹.

1976 йилда бу ажойиб қасидани ўзбек китобхонлари ҳам ўз она тилларида ўқиш шарафига ноил бўлдилар. Уни ўзбек шоири Асқад Мухтор Валерий Брюсов ва Павел Антокольскийларнинг русча таржималари орқали ўзбек тилига ўгирди. Шу ҳажман кичик бир дoston таржимасининг мавзуи, мазмуни ва таржимасининг заминида турли замонлар, турлича тарихий-эстетик анъана ва шеърий системалардан ташқари, араб, арман, рус ва ўзбек адабий-ижтимоий муҳити ва тиллари иштирок этганлиги ҳайратомуз бир воқеадир. Гап бунда ҳам эмас. Асқад Мухтор дostonни тамомила янги бир мақомга солиб, қизиғи шундаки, ўз ижодида илгари айтарли қўллаб кўрмаган шеърий вазн — арузга ўтказиб таржима қилган. Бу таржима ўзбек шеър санъатида янги сўз, мароқли воқеадир.

Жаҳон адабиётида бутун таржима тарихи икки ғоя — таржимачилик ва аксилтаржимачилик назарияларининг кураши тарихидан иборат. Агар XIX асрнинг машҳур филологи Мориц Гаупт: «Таржима — бу ғирт бўлмағур нарса»², деган бўлса, испан олими Ортега-и-Гассет: «Нутқ жараёни — бу фақат гапириш ва хабар қилишгина эмас, балки, айни вақтда, айтишдан қатъий ўзни тийиш, ниманидир яшириш ва сукут сақлашдан ҳам иборат», «нутқ — бу, аввало, сукут сақлашдир»³, дейди.

¹ «Армянский вестник», 1917, № 2, стр. 7.

² Қ: Chr. Belgar. Moritz Haupt als akademischer Lehrer, 1879 s. 145.

³ См: журн. «Звезда Востока», 1972, № 9.

«Миллийлиги» ва «ўзига хослиги» туфайли рус классикаси ва совет адабиёти асарларини таржима қилиб бўлмаслик ҳақидаги шунга ўхшаш мулоҳазалар ёки марксизм-ленинизм классиклари асарларини ўгиришдан ҳаддан ташқари чўчиш («Марксгача йўл бўлсин ҳали!» қабилдаги) каби ҳоллар бир вақтлар Урта Осиё халқлари тилларига таржима қилиш ишида ҳам рўй берган эди.

Марксча-ленинча таълимот таржима ҳақидаги фаннинг ишончли методологик асосидир.

Марксизм-ленинизм классиклари асарларини ўзбек тилига таржима қилиш ярим асрдан зиёдроқ тарихга эга. 1919—1973 йилларда ўзбек тилида В. И. Лениннинг 338 номдаги асари 5 миллион 900 минг нусхада нашр қилинган. Ўзбек тилида буюк доҳий қаламига мансуб қарийб 6 миллион китоб — бу катта маънавий хазина, ажойиб тажрибадир. «Ленинизм фақат русларгагина қўлланарли тор моҳиятга эга, уни бошқа халқлар ва мамлакатлар ҳаётига татбиқ этиб бўлмайди», деб жар солаётган гоёвий мухолифларимизга қарши кучли, қақшатқич зарбадир.

К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин асарларининг таржималари орқали республика меҳнаткашлари пролетариат доҳийларининг муқаддас гоёларидан баҳраманд бўлдилар. Бу таржималарда халқнинг миллий туйғулари уйғониши ва ўсиши, унинг гоёвий-сиёсий етуклиги акс этади, таржималарнинг тараққиёт йўли ўзбек тили ривожини, унинг луғат состави ижтимоий-сиёсий ва фалсафий мазмундаги янги илмий тушунчалар билан бойиб боришини яққол намоён қилади.

Марксизм-ленинизм классиклари асарларини ўгириш борасида аллақанча масалаларни амалий ҳал қилишда эришилган қувонарли ютуқлар билан бир қаторда, эски, ижтимоий-сиёсий адабиёт таржимасида тўпланган бой тажрибани назарий жиҳатдан ойдинлаштиришда жиддий оқсаш ҳоллари сезилмоқда. Ижтимоий-сиёсий лексика юзасидан икки тилли таржима луғатлари йўқ. Таржимон кадрлар тайёрлаш иши қониқарли аҳволда эмас. К. Маркс, Ф. Энгельснинг биронта ҳам асари ўзбек тилига бевосита оригинал тилидан таржима қилинмаган.

«Ажабмаски,— деб ёзган эди Эдмон Қари,— бир кун келиб, Гёте башорат қилганидек, алоҳида парча-бўлак-

лардан иборат миллий адабиётларимиз ўрнида ягона жаҳон адабиёти юзага келар. Ҳозирча бизга қадрли ва ўз зиддиятлари туфайлигина сақланиб келаётган бойликларни алмаштирадиган қутлуғ субстанция ва баракали ўзаро таъсирлар билан бойийдиган янада юксакроқ тузум барпо қилинар. Ушанда жаҳонни жанжал ва урушни билмайдиган янги башарият бошқаради. У ўзи билан янги тил олиб келади, лекин унинг тили французча ҳам, инглизча ҳам, русча ҳам, эсперанто ҳам бўлмайди, балки ўша, камолот асрининг тили бўлади. Таржимоннинг бетиним иши ана шу замоннинг етиб келишига замин тайёрлайди. Таржимон гарчи тиллар ўртасидаги тафовутлар ҳисобига яшаса ҳам (аниқроғи, шулар туфайли тирикчилик ўтказди!), у айнан шу тафовутларни камайтириш устида ишлайди»¹.

Миллий маданиятларнинг интернационализм ғоялари асосида ўзаро яқинлашуви шовинизм ва миллатчилик уруғини сепувчи империализм мафкурачиларини қутуртириб юборади. Ана шу боисдан халқаро реакция малайлари интернационализм ғояларини ғаши келиб қарши оладилар.

Совет жамиятининг таркиби кўп миллатли эканлиги умумий коммунистик идеалларга эришув йўлидаги тўсиқ эмас, балки унинг бебаҳо бойлигидир. Шу сабабдан Совет Иттифоқидаги миллий тиллар ва қардош адабиётлар янада тараққий этиб бормоқда.

Модомики, ижтимоий-сиёсий ва илмий адабиёт таржимаси илмий-техникавий ахборот алмашиш ва маданиятларнинг ўзаро бир-бирини бойитиши манфаатларига хизмат қилар экан, бадий таржима эса бир халқни бошқа халқнинг адабий ёдгорликлари билан таништириш ҳамда улар ўртасида алоқалар ўрнатиш, миллий маданиятларнинг интернационал асосини мустаҳкамлашнинг муҳим ва қулай воситаларидан бири экан, таржима, умуман олганда, ягона, умумбашар маданиятини яратишда ишонарли қуролдир.

---

¹ Quality in Translation. Bad Dodesberg, 1959, p. V.

Тиллар ва таржималар

Дунёда тахминан 2.000 халқ яшайди. 200 га яқин кўп миллатли халқ мавжуд, улар ер куррасининг 95 процент аҳолисини ташкил қилади. Дунё аҳолисининг бор-йўғи 5 фонзи қолган 1.800 халқдан иборат.

Дунёда 2.500 тил бор. Қуйидагилар (уларда сўзлашадиган кишилар миқдорига кўра) буюк тиллар ҳисобланади: хитой, инглиз, рус, ҳинд, испан, немис, япон, араб, француз, италиян.

Жаҳонда 2.500 тил бўлган бир вақтда бевосита «тилдан тилга» формуласи бўйича таржима қилиш амалда ниҳоятда қийин. Дунёдаги биронта ҳам мамлакат таржима мактабининг шунчалик улкан, қамрови кенг, универсал тармоғига эга эмас. Шу сабабли таржимачилик тажрибасида қадимул айёмдан бошлаб м е д и у м, яъни «бошқа тил орқали таржима қилиш» каби қўшимча, ёрдамчи воситалардан нажот излашга тўғри келган.

Я г о н а ж а ҳ о н тар ж и м а х а р и т а с и й ў қ.

Ҳамма миллатлар қўлидан келганча ва ўзи истаганча таржима қилади. Масалан, ўзбек ёзувчиси Абдулла Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана» комедияси грек тилига оригинал тили — ўзбекчадан эмас, балки французча таржимадан ағдарилган. Немис шоири Гётеннинг «Фауст» трагедияси қозоқ тилига — оригинал (немисча)дан, ўзбек тилига эса русча таржимадан ўгирилган.

Шу тариқа «кўп босқичли таржималар» пайдо бўлади. Шубҳасиз, бу хил таржималар илмий чекланган, гоёвий мазмун ва бадиий ширанинг берилиши жиҳатидан эса инсбатан сифатсиз чиқади. Агар бадиий асар — объект воқеликнинг инъикоси бўлса (O^1), унинг бошқа тилга таржимаси — инъикоснинг инъикосидир (O^2), таржима орқали юзага келган таржима эса инъикос инъикосининг акс этишидир (O^3). Юқорида кўриб ўтилган мисол — Абдулла Қаҳҳор комедиясининг грекчага таржимаси тўртинчи даражали инъикос бўлиб қолган. Турган гапки, бу хил таржималарда «занжир» узайган сари асл нусха (оригинал) ютқазиб бораверади — асарда акс этган миллий ўзига хослик ҳамда унинг маъно-мазмун, тил бойлиги, муаллифнинг ҳикоя қилишдаги такрорланмас услуби ва бўлак шу каби бебаҳо фазилатлар йўқолаверади, ўзгаришлар, ҳар гал асарни «маҳаллий ша-

ройтга мослаш» юз бераверади. Баъзан айрим ўзига хос миллий унсурлар англаб бўлмайдиган даражада ўзгариб кетади. (Ўзбекча «сўри» «Ўтган кунлар» романининг немисча таржимасида «темир йўл»га, «Бобирнома»нинг инглизча таржимасида «меҳригиё» деган шифобахш ўсимлик — «мандрагора», яъни заҳарли ўтга айланиб қолганидай.)

Рус тили Совет Иттифоқи халқларининг иккинчи она тили ҳисобланади. Бунда рус тилининг Бутуниттифоқ ва жаҳон миқёсидаги таржимачилик вазифаси ҳам назарда тутилади.

Кўп миллатли капиталистик мамлакатларда майда миллатларнинг аҳволи оғир. Масалан, Африка минтақасидаги давлатларнинг аксариятида тил борасидаги қийинчиликлар мавжуд. Кўпчилик қабилаларнинг ҳар бири ўз тилида гапирди. Сомалида чиқадиган ўн битта газета ва ҳафталик нашрлар ўртасида сомали тилида чиқадиган биронта ҳам нашр йўқ. Кўп тиллилик масаласи бу ерда мустақил яшаш учун рақобатни юзага келтирган.

СССРда эса мутлақо бошқача аҳвол. Бизда таржима масаласи КПССнинг миллий сиёсати билан узвий боғлиқ ва барча миллий тилларнинг тенг ҳуқуқлилигига асосланган. Бинобарин, рус тилининг роли ошиб борган сари СССР халқларининг тилларига таржима қилиш эҳтиёжи камайиб боради, деб ўйлаш хато бўлар эди. Асло. Рус тили ва рус адабиётининг буюк интернационал вазифаси бундай эмас. Таржима мамлакатимизда халқлар ўртасида дўстона алоқалар ўрнатиш ва ривожлантиришда ҳамда барча миллий маданиятларнинг интернационал асосини мустаҳкамлашда фаол роль ўйнайди. Таржима — бу фақат алоқа воситасигина эмас, балки лисоний-услубий ва терминологик бойишнинг қудратли омили ҳам. Ҳозир — халқлар ўртасидаги ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик, ўзаро ва ҳар томонлама алоқалар ниҳоятда кучайиб бораётган асрда — кўп миллатли социалистик маданиятнинг таржимасиз тараққий этишини тасаввур қилиш қийин.

Шундай қилиб, рус тили бошқа миллий тилларнинг ўрнини эгалламайди, балки уларни ривожлантиради, бойитади, туб негизини мустаҳкамлайди. Рус тилининг дунёдаги бошқа буюк тиллардан асосий фарқи ҳам ана шунда. «Мамлакатлар ўртасидаги алоқалар

тил ва адабиётга қанчалик таъсир кўрсатишини ҳаммангиз яхши биласиз,— деган эди ёзувчиларнинг халқаро симпозиумида (Тошкент, 1968) сўзлаган нутқида Мўғулистон вакили Сономин Удвал. — Бу алоқалар ўзаро ҳамкорлик натижасида, ўзаро таржималар натижасида мустақамланиб бормоқда. Сизларнинг кўпчилигингиз Мўғулистон ҳақида жуда бўш тасаввурга эга бўлсангиз керак. Мўғуллар эса сизларнинг ҳаммангизни яхши билишади... Мўғул тилида истаган мамлакатнинг жаҳон классикаси хазинасидан ўрин олган китобларни кўриш мумкин. Шота Руставели, Алишер Навоий асарларини, арабча «Минг бир кеча» китобини, Шекспир, Пушкин, Толстой, Драйзер асарларини биз мўғулчага рус тилидан ўгирганмиз. Мўғул тилидан эса, кўп ҳолларда, рус тили орқали бошқа тилларга таржима қилинади. Биз ҳаммамиз Осиё ва Африка ёзувчиларининг қанчалик кўп китоблари совет ёзувчи-таржимонлари томонидан ўгирилиб, нашр этилгани шоҳиди бўлганмиз. Дунёда худди шундай яна бошқа биров мамлакат ҳам борми?»¹

Қирғиз ёзувчиси Чингиз Айтматовнинг ўша симпозиумда айтган мана бу сўзларида қардош халқлар тилларига таржима қилишда рус тилининг воситачилик ва васийлик ролига алоқадор позик бир кузатиш акс этган: «...Янги совет адабиётларининг бадиий савияси ва ижодий имкониятлари ҳақида шунга кўра мулоҳаза юритиш ҳам мумкинки, бу тилларда Сервантес, Шекспир, Толстой, Бальзак, Драйзер, Хемингуэй ва кўплаб бошқа жаҳон адабиётининг буюк сўз усталари асарлари нашр этилган. Бунда рус тили воситачи ролини, шу пайтгача ҳатто бир-бирининг мавжудлигини ҳам билмаган халқларнинг адабий соҳилларини тарихда илк бор бирлаштирган кўприклик ролини ўйнади. Буюк адабиётлар ёш адабий тилларни ривожлантириш ва юксалтиришга ҳатто майда миллий адабиётлар асарларини ўз тилига таржима этиш орқали ҳам анча кўмак бериши мумкин.

Мен қирғиз адабиёти вакилларидаман. Модомики, менинг асарларим ҳозир рус тили орқали дунёнинг кўпгина тилларига таржима қилиниб нашр этилган бўлса,

---

¹ «Литература и современный мир». Изд-во художественной литературы им. Гафура Гуляма, Т., 1970, стр. 106—107.

шу билан рус тили менинг она қирғиз тилимнинг ма-
қеини мустақамлаяпти, унинг қарор топишига ёрдам-
лашяпти, ички имкониятларидан дарак беряпти. Мен бу
гапларни буюк тиллар майда тиллар билан муқаррар
зиддиятли муносабатда бўлиши шартмаслиги, улар бе-
малол бир-бирига алоқадор ҳолда ва бирга яшаши мум-
кинлигини исботлаган тажрибамизни ўртоқлашиш мақ-
садида айтяпман» (32).

Иккала ёзувчи — бири, қардош чет эл адабиёти ваки-
ли, иккинчиси, атоқли совет қалам соҳиби, Ўрта Осиё-
нинг забардаст прозаиги — рус тили Иттифоқ доирасида
ҳам, жаҳон миқёсида ҳам воситачи, боғловчи ролини
ўйнайди, деб таъкидламоқдалар. Бу турли халқлар ҳаё-
тида шу давргача кўрилмаган янги лисоний-эстетик ҳо-
дисадир. Совет адабиётининг ана шундай таржима
сиёсати социалистик ҳамкорлик халқларни ўртасида-
ги дўстлик алоқаларини кенгайтириш ва мустақамлаш-
да ўзининг ажойиб натижаларини бериб келди ва бун-
дан кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

Таржимачилик жабҳасида эришилган улкан ютуқ-
лар билан бирга, аллақанча жиддий камчилик ва нуқ-
сонлар ҳам мавжудки, уларни бартараф этиш таржи-
малар сифатини анча яхшилашга имкон беради.

«Подстрочник» (таглама) ва «воситали таржима»дан «асл нусха тилидан таржима» формуласига

Подстрочник сўзининг лугавий маъноси «сатр ости»
ёки «сатр тағламаси» демакдир. Бунда таржима қили-
наётган матидаги ҳар бир сатрнинг сўзлари айнан ўги-
рилади. Бошқача айтганда, подстрочник — бу мутахас-
сис ёки билимдон-тилшунос бир тилдан иккинчи тилга
айнан, сўзма-сўз, жумлама-жумла қилган таржима. Қа-
дим замонларда бундай таржима бизда бўлмаганлиги
учун тилимизда унинг номи ҳам мавжуд эмас. Шу са-
бабга кўра, то ҳозиргача мазкур термин ҳар хил — «под-
строчник», «сўзма-сўз таржима», «сатрма-сатр таржима»
деб олинади. Ана шундай терминологик чалкашликни
бартараф этиш мақсадида биз *подстрочник* сўзини «таг-
лама» деб аташни таклиф қиламиз (масалан, «таглама

орқали таржима қилиш» ёки «тагламадан ўгириш» ва ҳоказо).

Тагламани таржимон-адабиётчи ёки ёзувчи қайта ишлаб, бадиий таржима даражасига олиб чиқади. Бу ўринда таглама воситачи-матн бўлиб хизмат қилади.

Таглама, аслида, кўнгил хушлигидан туғилган нарса эмас. Бу — асл нусха тилини билмаслик оқибати. Ўзбек таржимонлари ҳеч қачон, на қадим замонларда ва на ҳозир, бундай таржимага муҳтож бўлмаганлар, бироқ ўзбекчадан русчага таржима қилишда таглама деярли бутунлай оригинал тилини алмаштирган. Бошқача айтганда, қарийб бутун ўзбекча-русча таржима адабиёти тагламага асосланган.

Инсоф юзасидан айтиш лозимки, республикамизни, унинг ўтмиш тарихи, воқелиги, ижтимоий, маданий, адабий ҳаётини яхши билган бир қанча ёзувчилар (Л. Пенковский, Вл. Державин, С. Липкин, Қ. Симонов, М. Салъе ва бошқалар) таглама асосида бўлса ҳам етук ва жозибадор таржималар ярата олдилар (Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъан сайёр» достонлари, қисман, лирикаси, «Алпомиш» достони, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Зулфиянинг кўпгина шеърлари, Рамз Бобожоннинг «Оби ҳаёт» асари ва ҳоказо). Аммо, умуман олганда, таглама бўйича таржима қилишнинг имкониятлари чекланган, гоҳи вақтларда эса бу адабий ҳаётни қийшиқ кўзгуда кўрсатишга сабаб бўлади. Пухта тайёрланган таглама матнини тилдан-тилга жуда аниқ ағдаради-ю, лекин бутун бўёқлар, мусиқийлик, лирика, услуб, миллий безаклар, лексик-фразеологик бойлик, колорит—буларнинг барига муаллиф ва оригинал билан бевосита мулоқотда бўлгандагина эришиш мумкин.

Афсуски, таглама — хиёнаткор, деб нечоғли эътироф этилмасин, бу ҳол асарлар мисолида қанчалик тасдиқланмасин, ҳозиргача деярли ҳеч нарса ўзгаргани йўқ. Ўзбек тилини биладиган таржимонлар тайёрлаш билан ҳеч ким шуғулланмайди.

Аксарият ҳолларда таглама ва у орқали қилинган таржима авторни шу қадар ўзгартириб юборадикки, баъзан ҳатто муайян таржима айни ёзувчи ёки шоирнинг қайси асарига «мос келиши»ни ҳам аниқлаш амримаҳол бўлиб қолади! Ғафур Ғуломнинг «Встречая будущего» («Келажак истиқболига») тўпламидан (Тошкент,

1968) ўрин олган «Куз келди» шеърининг икки таржимаси шоирнинг иккита бошқа-бошқа асари сифатида тақдим этилиши бунинг ёрқин далилидир. Бундай ҳоллар тез-тез учраб туради.

А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар», Ойбекнинг «Навой», А. Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироқлари» романлари, С. Аҳмаднинг бир қанча ҳикоялари, Машраб лирикаси, Фурқат ғазалларининг русча таржималари билан яқиндан танишув тилни тағлама андазасига солиб ўгириш оқибатида оригинал қанчалик тузсизланиб, хиралашиб, ғариб бўлиб қолиши мумкинлигини яққол кўрсатади. Ҳолбуки, ўзбек адабиёти асарларининг русча таржималари нуқул рус китобхонлари учунгина мўлжалланган эмас (гарчанд шунинг ўзиёқ катта гап бўлса ҳам!) — асарларимиз бу таржималар орқали дунёнинг барча тилларига ўгирилади. Бу демак: немис, инглиз, француз, италян, испан, хитой, мўғул, шунингдек, грузин, арман, латиш, молдаван, украин ва бошқа кўпгина тилларда моҳирона тасвир билан бирга, ана шу бемаъни хатолар, ноўрин ўзгаришлар, беҳуда эркинликлар, ўзгача тушунишлар, янглишишлар ҳам такрорланади.

Бошқа томондан, бутун Ғарбий Европа адабиёти, шу жумладан, Осиё ва Африканинг қарийб ҳамма адабиёти ҳамда бошқа мамлакатлар ёзувчиларининг китоблари ўзбек тилида русча таржима орқали пайдо бўлади. Бевосита туркчадан, қисман, ҳиндча, урду, пушту, араб, форс тилларида таржима қилишга уришишлар бўлиб турибди. Лекин бу кам. Совет Иттифоқи доирасида эса тожик тили, туркий тиллар оиласига кирувчи қозоқ, қирғиз, озарбайжон, татар, туркман ва бошқа тиллардан таржима қилинади. Қолган барча ҳолларда воситали таржимага кўз тикилади. Бу аҳволда ўзбек таржимони оригинал тилидан мутлақо ажралиб қолган ҳолда воситали таржима ортидан кўр-кўрона эргашиб кетаверади. Яна шуниси ҳам борки, русча таржимада мавжуд бўлган ва ўзбек тилига кўр-кўрона кўчирилган барча хатолар ва янглишувларга таржимон, турган гап, жавоб бермайди. Русча таржима қандай бўлса, ўзбекчаси ҳам (янги нуқсонлар билан бирмунча «бойиган» ҳолда) худди шундай бўлиб чиқаверади.

Мана шу барча ҳолларда — бадий адабиёт асарларини «импорт» ва «экспорт» қилишда таржиманинг «энг мақбул варианты»ни тавсия этиш жуда қийин. Ўттизини-

чи-қирқинчи йиллар шаронгида ўзбекчадан гаглама орқали таржима қилинганини қандайдир тарзда оқлашга уришиб кўриш мумкин. Бироқ олтмиш йил мобайнида биргаликда яшаш ва ҳамкорлик қилишга қарамай, таглама ёрдамига муҳтож бўлмай, бевосита ўзбекчадан русчага қилинган бор-йўғи бир печа таржимага эга бўлиш (Ойбекнинг Н. Ивашев таржимасидаги «Қутлуг қон» романи, Абдулла Қаҳҳор ва Ойдиннинг Н. Владимирова таржимасидаги бир қанча ҳикоялари, Алишер Навоийнинг профессор С. Н. Иванов таржимасидаги «Лисонут-тайр» достони, бир қанча газал ҳамда туюқлари ва ҳоказо) ўзбек адабиётининг катта таржимага бўлган чанқоқ эҳтиёжини мутлақо қондирмайди. Ўзбек тилини биладиган таржимон кадрларга талаб ва зарурат йилдан-йилга ошиб бормоқда.

«Литературная газета»нинг 1976 йил 31 март сопида В. Оскоцкийнинг «Улуғбекнинг иккинчи умри» номли мақоласи эълон қилиниб, унда Одил Ёқубовнинг ажойиб «Улуғбек хазинаси» романи тарихий асар сифатида Ойбек ва Сергей Бородинларнинг «Навоий» ва «Самарқанд осмонида юлдузлар» романлари билан қиёсланади, асосий образлари таҳлил қилинади ва асарга юқори баҳо берилади. Демак, «Улуғбек хазинаси»нинг «Дружба народов» журналида (1975, 10, 11-сонлар) Ю. Суровцев ва автор — Одил Ёқубов таржимасида босилиб чиқиши ва кейинчалик алоҳида китоб ҳолида чоп этилиши китобхонларда мазкур асар ҳақида ҳаққоний, мукаммал тасаввур тугилишига сабаб бўлган. Чиндан ҳам, ўз асарининг бошқа халқлар назарида тўғри танилиши, уларнинг тилларига тўқис ва мукаммал ҳолда етиб боришидан ҳаммадан кўра кўпроқ манфаатдор бўлган шахс — бу муаллифнинг ўзи эмасми? Чингиз Айтматов каби икки тилда баравар ижод қила оладиган адиблар қатори Одил Ёқубовнинг ҳам бадиний таржимага бел боғлаганлиги жуда яхши гап.

Таржима асл нусхани алмаштирмайди, балки ўқувчида оригиналга қизиқиш уйғотади, дейишади. Ушбу таъриф гарчи таржиманинг мазмуни ва мақсадига унчалик қойилмақом бўлмаса-да, воситачи тил орқали ўгириш усулига тўғри келади. Бошқача айтганда, воситали таржима оралиқ — ўтиш даври сифатидагина яхши. Чунончи, Абдулла Орипов Дантенинг «Илоҳий комедия»сини русчадан ўзбекчага яхши таржима

қилган экан, бу ҳол мазкур ўлмас асарни яна бир бор италян тилидан таржима қилишнинг потенциал заруратини йўққа чиқармайди, балки, аксинча, таъкидлайди. Бинобарин, юксак санъат намуналари («Илиада», «Шоҳнома», «Хамса», «Фауст», «Дон-Жуан», «Евгений Онегин», «Уруш ва тинчлик», «Тинч дон...»), шунингдек, фалсафа ва иқтисод мавзуидаги асарлар («Капитал», «Материализм ва эмпириокритицизм», «Фалсафа дафтарлари», «Гоголга хат», «Зулмат ичра нур», «Ҳақиқий кун қачон келаркин?» ва бошқалар), фундаментал илмий ишлар (Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонунлари», Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон»и, «Бобирнома», Чарльз Дарвиннинг «Турларнинг келиб чиқиши», рус олимларидан М. В. Ломоносов, И. П. Павлов, К. Э. Циолковский, К. Д. Ушинский, В. Бартольд, И. Ю. Крачковский ва бошқалар яратган тадқиқотлар) такрор таржималар объекти бўлиши мумкин ва лозимдир. Бунинг учун рус, форс, ўзбек, немис, инглиз, араб ва бошқа тилларни чуқур биладиган таржимонлар ва мутахассисларни тайёрлаш керак.

Таржимон — ижодкор

Исаак Зингер «Америкэн Пэн» журналида босилган (1970, № 2) мақоласида, таржимон синчков ўқувчи, ажойиб услубчи, сўз устаси, психолог, ҳар томонлама билимдон бўлмоғи керак, деб санаб кўрсатади. Хўш, у ҳолда шундай истеъдодли одам нима учун таржимон бўлиб қолаверади? Ўзи ҳам асарлар ёзиши мумкин эмасми? Шундай: «Яхши таржимон,— деб ёзади Исаак Зингер,— айти вақтда ҳам допо, ҳам телба бўлиши даркор».

Турли халқлар адабиётларининг таржима тарихида бутун онгли ҳаётини «ўзгалар»нинг асарларини таржима қилишдек эзгу ишга «қурбон қилган» кўплаб талантли кишиларни топса бўлади.

Маданият тарихидан маълумки, фан ва адабиёт тараққий этган ўлкаларда бутун бошли таржима оқимлари, таржима мактаблари юзага келган. Раймонд Толедскийнинг Фарбий Европа таржима мактаби (XII аср), Россиядаги таржима жамияти (XVIII аср), Бағдоддаги «Байт ал-ҳикма» («Билимлар уйи»), ал-Маъмуннинг

таржима мактаби, Араб таржима мактаби (1837), Хоразм таржима мактаби (XIX аср) шулар жумласидандир. Арманистонда V асрдан бошлаб то ҳозиргача ҳар йили «Таржимон куни» ўтказиб келинади.

Бизнинг асримизда реалистик таржима принциплари аниқ белгиланди ва совет таржима мактаби қарор топиб, жадал ривожланиб бормоқда. Бу кўп миллатли совет адабиётининг улкан ютуғидир. Америкалик мутахассислар ҳозирда совет таржима мактаби мавжуд, деб тан олмоқдалар, бироқ америка адабиётининг ўзида «америка таржима мактаби» деган тушунча барқарор бўлганича йўқ.

Лекин бу ўринда мактаб тушунчаси «йўналиш», «принциплар», «таржиманинг йўл-йўриқлари ва қоидалари», «таржимачиликда қарор топган анъаналар» каби маъноларни ифодалаб келяпти. Таржима санъати ва таржима илми бўлса ўзининг таълим ва таҳсил мактабига эга эмас. Ақл бовар қилмайдиган ҳол.

Ўқитувчилар, врачлар, инженерлар, агрономлар, спортчилар, маданият ходимлари, артистлар, кутубхоначилар, журналистлар ва бошқаларни тайёрлаймиз. Таржимонларни-чи? Нима учун гўзал бадиий асарни, мураккаб ижтимоий-сиёсий адабиёт намуналарини, муҳим илмий-техникавий китобларни, уларнинг бутун позиклиги ва масъулияти билан бошқа тилда қайта тиклайдиган, диққатталаб, сермашаққат меҳнати давлат аҳамиятига эга миллий маданиятларнинг вакиллари бўлмиш бутун фаолиятлари жамиятимизнинг эн эзгу орзуларини — халқлар ўртасида тенглик, дўстлик, ҳамкорликни барқарор қилиш орзу-истакларини амалга оширишга қаратилган, қардош социалистик мамлакатлар ўртасида маданий алоқаларнинг кучайишига кўмаклашувчи кишиларни тайёрлаш учун бош қотирмаймиз?¹

Таржимонлар тайёрлаш масаласида: тилга оид барча олий ўқув юртларида, чет тиллар институтлари ва факультетларида Ғарбий Европа ва Шарқ тилларини биладиган филолог ва мутахассислар тайёрланади-ку,

---

¹ Ҳамоҳанг фикрларни қуйидаги манбада ҳам учратиш мумкин: Б. Г. Таирбеков. Философские проблемы науки о переводе (гносеологический анализ). Издание АГУ, Баку, 1974.

деб эътироз билдиришлари мумкин. Тўғри, лекин шуниси ажабланарлики, кўп минг кишилик тилшунослар ва адабиётшунослар отрядига эга бўлсак ҳам, бизда тил билагонлар орасидан ҳанузгача Фарбий Европа ва Шарқ тилларидан таржима қилишга юрак ютиб киришганлар топилмади ҳисоб. Ёки буларнинг сони бармоқ билан санарли даражада кам. Бунинг боиси нимада?

Машҳур совет таржимони Вера Станевич бу муаммони шундай тушунтиради:

«...Бизда ҳанузгача кўпчилик ҳолларда тилни образлар системаси деб эмас, балки биринчи галда абстракт тушунчалар системаси, деб тушунишлари ҳамда уни мактаб ва олий ўқув юртларида ҳам ана шу қабилида расмийчилик билан ўқитиб келишгани боис, ўқувчилар ҳатто Шекспир ва Бальзакни оригиналида ўқишса ҳам, уларнинг тилини саёз, юзаки биладилар, маъноси ва бадий қувватини тўла ҳис эта олмайдилар...»

Таржима таҳсили юзасидан ўтказган машғулотларимиз, кузатувлар, социологик тадқиқотлар, илмий ишларни текшириш бу сўзларнинг ҳаққонийлигини тасдиқлади. Бироқ бизга В. Станевичнинг фикрини ойдинлаштирган таржимашунос Вл. Россельснинг жавоби янада асослироқ кўрилади. У ҳатто чет тиллар ҳозиргига қараганда анча дурустроқ ўқитила бошланса ва бадий асар ўзга тилда сўзловчи кишиларга худди ўз она тилидагидек тушунарли бўлса-да, таржимонларга эҳтиёж асло камаймайди, деб таъкидлайди. Зотан, бадий асар у яратилган мамлакат муҳити, миллий ҳаёт формаси ва санъати билан шу қадар чамбарчас боғланган бўладики, ўз тилида фақат ватандошларига ва... таржимонларгагина «тўлалигича» бориб етиши мумкин.

Лекин таржимон ҳам асарнинг асл нуسخасини бегона тилда ўқийди-ку, деган эътироз туғилади. Шундай. Фарқ шундаки, у шу лаҳзада ижодий вазифа билан банд — асарни она тили воситасида қайтадан яратиш иштиёқи билан ёнади. Бегона тилдаги матни таржимон ўзи учун талқин этиши билан уни ўз тилида бошқаларга атаб қайта яратиши ўртасида катта тафовут бор — ҳамма гап ана шунда. Аксарият кишилар учун бу тафовут ўтиб бўлмас тўсиқ, зеро, ёзувчи билан ўқувчининг фарқи ҳам худди мана шунда ўз ифодасини топади.

«Зўр таржимонлар — булар жаҳон маданиятида кишиларнинг олий иттифоқ тузишларига хизмат қилувчи, халқларнинг умумбашарий ва бадий-баркамол вакиллари» (П. И. Копанев). Таржимон фаолиятига берилган шундай тўлиқ таърифдан сўнг белоруссиялик таржимашунос олим П. И. Копанев шундай хулосага келади:

«Таржимон масаласи муаммолар муаммоси бўлиб қолмоқда, негаки, унга ёзувчилик, закийлик қобилиятларига, етук маълумот олган филолог билимига эга ҳамда ўзи таржима қилаётган соҳасида мутафаннын киши бўлиши талаби қўйилади. Айнан шу сабабли дунёнинг барча мамлакатлари олий ўқув юртларида бадий асарлар таржимонларини махсус тайёрлаш тажрибасини ҳозиргига қараганда кенгроқ миқёсда олиб бориш керак»¹.

Филология фанлари доктори, Озарбайжон Давлат университетининг профессори Байрам Хорун ўғли Тоҳирбоев ўзининг таржимашунослик предметини аниқлашга бағишланган, номи юқорида зикр этилган монографиясининг якунловчи қисмида бу хусусда қўйидагиларни ёзади:

«...Таржимонларни ўқитиб тайёрланади. Бироқ бу таълим «мендай ўғир, мен билан бирга ўғир, мендан яхшироқ ўғир» қабилдаги қуруқ маслаҳатдан нарига ўтмайди. Ҳафсала пир бўлмаслиги керак, албатта: ҳамма гап шундаки, таржимон бўлиш учун таҳсил кўрадилар, зотан, биттадан кўп тилни эгаллаш таржима қилиш учун фақатгина зарурий, лекин сира ҳам старли бўлмаган шарт. Таржимоннинг профессионал кўникмалари унинг ўқиши ва мустақил мутолааси натижасида ёки ҳар иккала усулни қўшиб олиш бориш орқали эгалланади, сайқалланади, такомилга етказилади»².

Мутахассислар таржимон меҳнатини муайян бир тартибга солишга ундаб, қўйидаги тадбирларни амалга ошириш зарур, деб яқдиллик билан таъкидламоқдалар:

---

¹ П. И. Копанев. Вопросы истории и теории художественного перевода. Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, Минск, 1972, стр. 283.

² Б. Г. Таирбеков. Философские проблемы науки о переводе (гносеологический анализ). Изд-во АГУ, Баку, 1974.

1. Таржима ихтисослари, лавозимлари, малака категорияларининг давлат органлари тасдиқлаган номенклатурасини жорий этиш.

2. Таржимон унвони тўғрисида низом тартиб бериш.

3. Шу унвонни бериш тартибини ҳамда ҳуқуқ ва вазифаларини белгилаш.

4. Таржимонларни синовдан ўтказиб туриш (аттестация) ва малакасини ошириш йўл-йўриқларини тайин этиш.

Шуниси қизиқки, бизда ижодий ташкилотлар орасида ҳам СССР Ёзувчилар союзи ҳузуридаги Бадний таржима кенгашини дейилмаса, таржимонларнинг махсус уюшмаси мавжуд эмас. Айтайлик, СССР Ёзувчилар, Журналистлар, Рассомлар, Композиторлар, Архитекторлар союзи бору, аммо, негадир, СССР Таржимонлар союзи тузилмаган. Бу жиҳатдан болгар таржимонларининг ташаббуси ниҳоятда ибратлидир.

«Литературная газета»нинг хабар беришича (1975, 30 июль), Болгарияда Таржимонлар союзи тузилган. Таржимонлар союзининг раиси, «Булғор-совет дўстлиги» журналинининг бош муҳаррири, Димитров мукофоти лауреати, санъат ва маданият халқ арбоби Ангел Тодоровнинг айтишича, бу ижодий уюшманинг таъсис мажлиси 1974 йил, 5 июнда бўлиб ўтган. Илмий-техникавий, ижтимоий-сиёсий китобларни ўгирувчилар, оғзаки таржима мутахассислари ҳамда фақат бадний таржима усталаридан икки юздан ортиқ киши союз аъзолигига қабул қилинган.

Болгария Таржимонлар союзи ўн йилга мўлжалланган таржима адабиётининг истиқбол планини тузган. Унинг йиғилишларида нашриётларнинг таржима планлари муҳокама қилинади, таржималарнинг сифати текширилади. Союз ёш мутаржимлар билан мунтазам иш олиб боради, ишдан ажралган ҳолда ҳафталик кенгашлар ўтказиб туради. Редакция ва нашриётларнинг тавсиясига кўра 60 дан зиёд истеъдодли ёш таржимонлар сараланиб, улар орасидан энг қобилиятлилари Ёш таржимонлар билан шуғулланиш уюшмаси (кабинети)га қабул қилинган.

Болгария олий ўқув юртларида таржимашунослик таҳсили ҳам яхши йўлга қўйилган. Чунончи, К. Охридский номидаги София университетидан икки * семестр

давомида таржима тарихи ва назарияси курси ўқилади.

Таржима амалиёти ва назарияси, соҳалари, турлари, жанрлари — булар барчаси бир-бири билан боғлиқ комплекс проблемадир.

Ана шу яхлит проблеманинг асосий компонентларидан бири — таржимон кадрлар тайёрлаш муаммосидир. Бу масалани ҳал қилмай туриб, таржималарнинг сифатини яхшилаб бўлмайди.

Таржима ҳақидаги фан (таржимашунослик)

Фаннинг ҳозирги тараққиёти босқичида «дурагай» илмлар борган сайин кенг тармоқ ёйиб бормоқда. Фридрих Энгельс, фанларнинг айна туташган еридан «энг катта натижаларни кутиш мумкин», деб таъкидлайди¹.

Директива ҳужжатларида «табiiй, техникавий ва ижтимоий фанлар соҳасида иш олиб бораётган олимларнинг ўзаро ҳамкорлигини мустаҳкамлаш» зарурлиги тўғрисида гапирилади².

Ҳозирги вақтда таржимашунослик мустақил фан сифатида таркиб топган, унинг асосий тушунчалари ишлаб чиқилмоқда. Бироқ турли ихтисосликдаги олимларнинг таржима борасидаги ҳамкорлик ишлари қуйидаги сабабларга кўра ҳанузгача оғир силжияпти: 1) бу олимларнинг аксариятида ўрганилаётган объектнинг моҳияти тўғрисида яққол тасаввур йўқлиги; 2) таржимашунослик предметини тушунмаслик; 3) таржимага унга «хизмат кўрсатувчи» фанлар томонидан ёндашувнинг ўзинга хослиги.

Профессор Б. Тоҳирбоевнинг кузатишларига қараганда, эстетиклар тилшунослардан ҳафсаласи пир бўлиб, «таржимон»-автоматдан фавқулодда юз берадиган мўъжизани кутмоқдалар; автоматик таржима мутахассислари эстетика назарияларини мазмунсиз деб ҳисоблаб, электрон-ҳисоблаш техникаси билан муомала қилиш учун махсус тил ўйлаб топмоқдалар (ҳозир бун-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 20, стр. 90.

² «Материалы XXIV съезда КПСС», М., 1971, стр. 206.

дай сунъий «тиллар» табиий тиллардан ҳам кўп бўлса керак, боз устига, улар мўр-малахдай ошиб боряпти); тилшуносларнинг кўпчилиги абстрактлашларни тасвирлаш билан банд бўлиб, ўз фанларининг объекти — инсонларнинг реал муомала жараёнларини ташлаб қўйдилар; адабиётчилар, ниҳоят, таржима натижаси ва жараёни ўртасидаги тафовутларни ҳис этиб, шу ҳолларга тегишли бўлган икки масала — бир томондан, оригинал ва таржима адабиёти масаласини, иккинчи томондан, бадий ижоднинг психологияси масаласини муҳокама қилишга киришдилар; психологлар ҳозирча индивиддан (шахс психологияси ва умумий психологиядан) социумга (ижтимоий ёки социал психологияга) ўта олмаптилар ва ўз эътиборларини таржима ишининг феноменологик хусусиятларига қаратганлар; файласуфлар бу фаннинг методологик қийинчиликларини билибмибилмайми инкор этиб, таржимашуносликнинг гносеологик проблематикасини «сезмаяптилар».

Таржимонларнинг ўзлари эса, ўз ёғларига қоврилиб иш кўрмоқдалар: улар таржима қилмоқдалар.

«Ҳозирги вақтда Совет Иттифоқида (фақат СССРнинг ўзидагина эмас) ғалати вазият юзага келган,— деб ёзади Б. Тоҳирбоев,— амалда таржимонлик ихтисоси (аниқроғи — бутун бошли касблар мажмуаси) мавжуд (зеро, мавжуд бўлмаслиги ҳам мумкин эмас). Бу — де-факто; расман эса — бундай ихтисос йўқ (олий ўқув юртларида мутахассислар тайёрланишига, тегишли кафедралар, бўлимлар, факультетлар бўлишига, турли йўналишдаги таржима курслари ўқилишига қарамай). Бу — де-юре. Илмий даражалар бериладиган ихтисосликлар ичида ҳам таржимашуносликни кўрмаймиз. Бизнингча, бир қанча ихтисосликлар ичида, диссертациянинг мазмунига қараб, ўзаро яқин ва яқин бўлмаган фанлар бўйича илмий унвонлар берилгани каби, фалсафа, психология, педагогика, филология, санъатшунослик, математика, техника (бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин) бўйича илмий даража бериш ҳуқуқи бўлган «Таржима тарихи, назарияси ва амалиёти» ихтисослиги ҳам бўлиши керак» (159).

Таржимашунослик фанларининг таснифи

Таржимачилик ишининг жадал тараққиёти сўз санъатининг бу ўзига хос турини назарий жиҳатдан жиддий, асосли ва чуқур тадқиқ этиш ҳамда уни такомиллаштиришни талаб қилади. Ўзбекистонда, кўп тиллилик, билингвизм ва интернационализмнинг чуқур илдизи, тарихий анъаналари азалда мавжуд бўлган кўп миллатли республикада таржима соҳасидаги назарий фикрларни умумлаштириш учун барча асослар ва қулай шарт-шароитлар муҳайёдир.

Таржимашунослик фанини қуйидаги қисмларга бўлган ҳолда тараққий эттириш мумкин: 1. Таржима тарихи. 2. Таржима назарияси. 3. Таржима танқиди. 4. Синхрон таржима. 5. Автоматик таржима асослари.

Назарий таълим курсини ана шу йўналишлар бўйича олиб бориш лозим.

Таржима тарихини қуйидагича тадқиқ қилиш мақсадга мувофиқдир:

1) **соҳалар ва жанрлар бўйича** — аниқ ва гуманитар фанлар таржимаси; таржима ва луғатшунослик (икки тилли ва кўп тилли луғатлар тузиш тажрибаси);

2) **тил принциплари бўйича** (арабча-ўзбекча, форсча-ўзбекча, туркча-ўзбекча, русча-ўзбекча ва ҳоказо таржималар); билингвизм ва таржима;

3) **тарихий анъаналар** ва маҳаллий шароитга оид типик белгилар бўйича (Хоразм таржима мактаби, Тошкент таржима мактаби ва ҳоказо);

4) **даврлар бўйича** (XI—XII асрлар таржима тарихи, XV аср таржима тарихи...)

Таржимани назарий ва адабий-танқидий жиҳатдан ёритиш муҳим вазифа ҳисобланади, бунда қуйидагиларга эътибор бериш зарур:

1) таржимани **соҳалар бўйича** тадқиқ қилиш: бадий адабиёт, ижтимоий-сиёсий ва ўқув-педагогика адабиёти, илмий-техникавий китоблар, билингвизм ва таржима, терминология;

2) **жанрлар бўйича** тадқиқ қилиш: проза, поэзия, драматургия, ўғирма (дубляж);

3) **тил белгилари бўйича**: русча-ўзбекча, ўзбекча-русча таржималар; Ғарбий Европа адабиётлари асарла-

ри таржимаси; қардош (туркий) тиллардан таржималар;

4) **даврлар бўйича:** йигирманчи ва ўттизинчи йиллар; Улуғ Ватан уруши даври таржималари; элтигинчи, олтишинчи, етмишинчи йиллар таржималари.

Таржима китобларнинг адабий-танқидий таҳлили (даврлар, жанрлар, вақтли нашрлар бўйича).

Синхрон таржима (тиллар ва соҳалар бўйича).

Автоматик таржима асослари:

1) **соҳалар бўйича** — структурал лингвистика, лингвистик математика, алгоритм, тескари ва миқдорий (частотали) луғатларни тузиш ҳамда автоматик таржима масалалари. Программалаштириш. Табиий тилдан сунъий тилга таржима қилишнинг ўзига хос хусусиятлари;

2) **тиллар бўйича** — инглизча-русча-ўзбекча; немисча-русча-ўзбекча; французча-русча-ўзбекча; ўзбекча-русча;

3) **фанлар бўйича** — матн характерига кўра: электротехника, кимё, медицина ва ҳоказо бўйича текстларни автоматик таржима қилиш.

Яқин йилларгача автоматик таржима ҳақида гап очилганда бу соҳадан беҳабар кишилар ва ҳатто таржимонларнинг ўзлари ҳам истехзо қилишар эди. Ҳозирда эса АҚШ, Буюк Британия, Франция, ГФР, Япония ва ўзга хорижий ўлкаларда, халқ демократияси мамлакатларида бир неча ўнлаб университетлар ва миллий фанлар академияларида кўп йиллардан бери шу масалалар билан шуғулланишмоқда. Автоматик (машинавий) таржима бўйича ишлар ниҳоятда кўп: Мальчук-Равичнинг 1967 йилги библиографиясига кўра, 1963 йилгача 1.500 га яқин иш эълон қилинган. 1967 йилгача АҚШда 10 та автоматик таржима группаси маълум эди. Жоржтаун, Калифорния, Техас, Уэйн университетларида бу масала билан фаол шуғулланадилар. АҚШ лабораторияларидан бирида дастлабки натижалар қўлга киритилиб, ҳатто рус тилидан инглиз тилига машинавий таржима фаолияти амалда ўзлаштирилган.

Совет Иттифоқида ҳам бу масалани ўрганишга жиддий киришилган. Москва, Ленинград, Ереван, Тбилиси, Олмаота, Тошкент ва бошқа шаҳарларда шу масалалар юзасидан тадқиқотлар олиб борилмоқда, тўпламлар,

илмий ишлар, махсус луғатлар ва ҳоказолар нашр этилмоқда¹.

Ўзбекистонда инглизчадан ўзбекчага машинавий (автоматик) таржима йўллари ишлаш ишлари яқин йиллар ичида бошланди. ЎзССР Фанлар академиясининг ҳисоблаш марказига эга Кибернетика институтида дастлабки натижалар олинди: терминологик, тескари ва миқдорий луғатлар тузилган ва бевосита илк таржималарни олишга кириша бошланган.

Тўғри, автоматик таржима, асосан, сўз ва терминлари миқдори нисбатан чекланган илмий-техникавий матн таржимасида қўлланилмоқда. Бироқ таржима каби оғир ва мураккаб ишда шунинг ўзиёқ жуда катта самара беради. Умуман, машинавий таржима соҳасидаги ишларга киришилмоқда, ҳисоб-китоб, синон-тажрибалар бошланмоқда, уларнинг ортида эса ниҳоятда улуғвор истиқбол кўриниб турибди. Чунки автоматик таржима механизми бағоят универсал бўлиб, у фақат таржиманинг ўзинигина бериб қолмайди, балки иш давомида аллақанча қизиқарли, ёзувчининг ўзига хос услубини ўрганишда зарур ва фойдали бўлган лингвистик луғатлар ҳам тузилади.

Луғат тузиш — вужуди диққатпазлик. Кўпинча, битта мукамал луғат яратишга йирик олимнинг бутун умри бағишланади. (Маҳмуд Қошғарий луғати, В. Даль,

¹ 1975 йил 30 июлда «Известия» газетасида шундай кичик бир хабар босилиб чиқди: «Союз—19» ва «Аполлон» космик кемаларининг ичида орбитада уларнинг иш режимини назорат қилиб турадиган электрон-ҳисоблаш машиналари қатори космик асрнинг яна бир мўъжизаси ўрин олган — рус тилидан инглизчага ва инглиз тилидан русчага таржима қиладиган машина ўрнатилган. Унинг кўмагида икки минутда 80 саҳифа текстни ўгирса бўларкан. Худди шунча ишни таржимон ўн иш кунигагина уддалай олиши мумкин.

Парвозга тайёргарлик кўриш даврида, икки мамлакат мутахассисларига минглаб саҳифа техникавий текстларни ўгиришга тўғри келганда, мазкур машина роса иш берган. Машина ичига текст қўйилиши ҳамоно, зум ўтмай таржима тайёр. Бу ақлли асбобнинг берган таржимаси таърифу тавсифлардан холи бўлиб, қисқа, аниқ, мутахассисларга тушунарли.

Газетанинг хабар беришича, машина фақат аэрокосмик фанига мўлжаллаб программалаштирилган. «Лекин унинг потенциал имкониятлари гоёт каттадир. Борди-ю, программани бир оз ўзгартирилса, ундан медицина ва бошқа илмий ахборотларни кенг айирбошлашда ҳам фойдаланиш мумкин».

профессор Қ. Қ. Юдахин луғатлари ва ҳоказо.) Ҳозирги вақтда, асосан, юқори малакали мутахассислардан тузилган йирик илмий коллективлар луғат тузиш билан банд. Масалан, Ўзбекистон Фанлар академиясининг А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида уч-тўртта секторда луғат яратиш иши олиб борилади. Луғат, терминология, Ўзбекистонда рус тили, туркий тилларни қиёсий ўрганиш секторларида ўзбек тилининг изоҳли луғати, Алишер Навоий асарлари луғати, русча-ўзбекча икки тилли таржимавий луғат, турли терминологик луғатлар тартиб бериш устида меҳнат қилмоқдалар.

Луғат тузиш ишининг машаққати ҳақида қадимги рус шоири В. К. Тредиаковский шундай ёзган:

Кимики зўр жазога маҳкум эрса,
Шунинг-чун чекса қайғу-ғам ҳар онда:
«Темирчи бўл», дема қийнаб уни сан,
Кўмир қаздирмагил, ишлатма конда,
Жазо берма. Луғат туздиргил унга —
Мунингдек мушкул иш йўқ ҳеч жаҳонда.

ЎзССР Фанлар академиясининг ҳисоблаш марказига эга бўлган Кибернетика институтида луғатшунос олимларнинг оғир меҳнатини бир оз енгиллатиш устида тадқиқот ишлари бошланди, синовлар ўтказилди. Масалан, лоақал, сўзлик тузишни автоматлаштириш луғатшунос-лингвистнинг оғир меҳнатини анча енгиллаштиради, кўплаб куч ва маблағни иқтисод қилади, деган хулосага келди машинавий таржима проблемаси юзасидан илмий-тадқиқот ўтказаётган олим М. Мусахўжаев. Қуйидаги далиллар ва ҳисоб-китоблар диққатга сазовор.

ЎзССР Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институти ўзбекча-русча луғат тузади.

Луғат устида ишлаётганлар — 28 киши.

Китобнинг ҳажми — 50 минг сўз.

Бажариш муддати — 5 йил.

Сарф-харажатлар — 200 минг сўм.

Сўзлик тузишни автоматлаштириш ишнинг бажарилиши муддатини 2 йилга қисқартиради.

50 минг сўздан иборат сўзлик яратиш учун 1 миллион сўз ишлатиладиган матнни қайта ишлаш талаб қилинади.

Сўзлик ҳажми — 50 минг сўз.

Хизмат қилувчилар — 4 киши.

Бажарилиш муддати — 7 ой.

120 сўм × 4 киши — 480 сўм.

480 сўм × 7 ой. — 3.360 сўм.

Олинган маълумотларни машинада ишлаш учун 30 соат машинавий вақт кетади. 1 соатлик машина вақтининг қиймати — 25 сўм.

25 сўм × 30 соат = 750 сўм.

Уртача ҳисобда, 2000 сўмга 7 ой мобайнида ҳажми 50 минг сўздан иборат сўзлик яратиш мумкин.

Шу хомаки ҳисоб-китобдан ҳам кўриниб турибдики, таржима ва сўзлик яратиш жараёнларини автоматлаштириш жуда қулай ва бу каттакон иқтисодий самара беради.

Сўзликни тузиш — ҳамма иш битди, деган гап эмас, албатта. Луғат тартиб беришда бу фақат ишнинг бошланиши, холос. Автоматик таржима эса нуқул чегараланган ҳажмдаги илмий-техникавий матнлар соҳасида қўлланилмоқда, холос. Буларнинг бари тўғри. Бироқ шуниси ҳам ҳақиқатки, математикалаштириш натижасида қўлга киритиладиган иқтисодий самарадорлик ва туғиладиган янги илмий фикрлар, илғор ғоялардан юз ўғир иш бора-бора жуда қимматга тушиши мумкин. Илм-фанда бой берилган вақтни қайтариб бўлмайдими. Ҳозирги кунда автоматик таржима жараёнларини ўрганиш ва гуманитар фанлар соҳаларида замонавий электрон ҳисоблаш машиналарини қўллаш ишида биз бошқа иттифоқдош республикалар (РСФСР, Украина, Грузия, Арманистон)дан камида уч-беш йил ортда қолдик. Бу ишларнинг барини ЎзССР Фанлар академиясининг Кибернетика институти билан бирга ва турли соҳа фанлари билан ҳамкорликда йўлга қўйиш республика манфаатдор олимларининг муҳим вазифаларидан биридир.

Шу нарса диққатга сазоворки, машинавий таржима масаласини тадқиқ қилиш ва ишлаб чиқиш жаҳон миқёсида, асосан, университетлар қошида марказлаштирилган.

Замон талаби ва таржима сифати

Таржима амалиётининг ташкилий томони, таржимонлар билан ишлаш, уларнинг соҳалар, жанрлар, адабиётлар ва авторлар бўйича «ихтисослашуви» таржима қилинган ишларни таҳрирдан ўтказиш, таржима назарияси ва адабий танқидни ривожлантириш, таржима таҳсилини яхшилаш масалаларида узоқ йиллардан бери бир қанча жиддий камчиликларга йўл қўйиб келинмоқдаки, бу нуқсонларни бартараф қилиш кечиктириб бўлмайдиган вазифалардан биридир.

Энг хатарли нуқсон, иллат — бу бирон миллий адабиётнинг фахри, кўрки бўлмиш ажойиб асар таржимага кўчганда қандайдир ўртача китобга айланиб қолаётганидир. Шуниси ёмонки, ана шундай зуваласи хом таржималар онда-сонда учраб қоладиган мустасноли ҳол бўлмай, балки умумий китоб маҳсулотининг хийла катта улушини ташкил этади. Бунинг сабаби шундаки, бирон кишига таржима топширилаётганида ҳамма вақт ҳам ўша таржимоннинг қобилияти ва имкониятлари ҳисобга олиnaverмайди. Таржимон китоб муаллифини тушунадими? Унинг «тошини» кўтара оладими, у билан «беллашишга» ярайдими? Айни ёзувчининг ижодидан хабардорми, унинг асарини ўз тилига ўгиришга тайёргарлиги борми? Бу ҳақда ўйлаб кўрилмайди.

Масъулиятни ҳис этмайдиган таржимон эса, меъёр, миқдор ва чегара билмайди: автор — социалист, интернационалист ёки оппортунистми? «Ўнг»ми ёки «сўл»ми? Тескаричими ёки либералми? Идеалистми ёки материалистми? Романтикми ёки реалистми? Қайси тилда, қандай ёзган? Классикми ёки ҳозирги замон ёзувчисими? Ва ҳоказо — унга буларнинг деярли аҳамияти йўқ.

Санъаткор таржимон билан бадий ижоднинг «қора пони»ни татиб кўрмаган «уддабурон» таржимон ўртасида, эҳтимол, бефарқ ўқувчига зоҳиран кўзга ташланмайдиган, аммо жуда позик бир фарқ бор. Айтайлик, Миртемир ҳеч қачон Пушкинни ҳам, Некрасовни ҳам, Нозим Ҳикматни ҳам бир хил «тил» билан таржима қилмайди — у ҳар бир даврга, ҳар бир миллий-адабий анъанага, ҳар бир адиб ва унинг ҳар бир асарига мувофиқ келадиган услубни шоирона зийраклик билан топа

билади. Асқад Мухтор учун Маяковский — бир даҳо бўлса, Муса Ғали — бошқа бир дунё, Исаакян бўлса — тагин бир олам. Мирзакалон Исмоилий Лев Толстой таржимасида қўллаган тадбирни Шолохов ижодига нисбатан ишлатмайди. Эркин Воҳидов таржимасида Гёте, Есенин, Леся Украинка, Ширвонзодалар бир-бирларидан услубан аниқ ажралиб турадилар.

Таржимани «ризқ-рўз манбаи» қилиб олган киши учун эса Толстой ҳам, Флобер ҳам, Достоевский ҳам, Тургенев ҳам, Паустовский ҳам, Аvezов ҳам, Гончар ҳам, Қаипбергенов ҳам... «бир хил қолип»да кетаверади. Бир ёзувчи, эҳтимол, умр бўйи ёзган трилогияни (ёки ҳажман унга тенг келадиган бўлак қалин китобларни) устаси фаранг таржимон бир йилдаёқ «ағдариб» ташлайди! И. С. Тургеневдай даҳо адибнинг бир романида таржимон қўйидаги ноўхшов гапни автор номидан айтилган деб ишонтирмоқчи бўлади: «Аллақаёқдан иккита кучук боласи югуриб чиқиб, қаттиқ, аммо жаҳлсиз ҳура бошлади. Уйдаги одамлар ҳаракатга келишди». Бундай таржиманинг эса (уни қанчалик мақташмасин) фойдасидан кўра зиёни кўпроқ: таъбир жоиз бўлса, бундай «таржимага муҳтож таржималар» китобхоннинг кўз ўнгида авторни бурдсиз қилиб қўйишдан ташқари, бадий дидни ерга уради, ўн минглаб кишиларнинг эстетик гўзаллик ҳақидаги тасаввурига лат етказди, бадий адабиёт бозорини касод қилади, тилни шафқатсизларча бузади.

Хўш, бундай тезпишар таржималарга адабий танқиднинг муносабати қандай?

Дуруст, марказий матбуотда ҳам («Литературная газета», «Дружба народов», «Мастерство перевода»), ўзимизда ҳам («Шарқ юлдузи», «Ўзбекистон маданияти», «Таржима санъати») бадий таржиманинг умумий-назарий масалалари ёки конкрет асарлар таржимасига доир талабчанлик, принципаллик билан ёзилган бир қанча пухта мақолалар босилиб чиқди. Чунончи, Ш. Шомуҳамедов, Н. Владимирова, Г. Ғафурова, П. Тартаковский, Н. Комилов, С. Саломова, Пошали Усмон ўғли, А. Клименко, М. Солиев, Д. Фуломоваларнинг ишларида таржимачилик соҳасининг аҳволи, таржима санъатига доир аллақанча муҳим фикрлар айтилди. Бироқ, умуман олганда, таржима танқидининг аҳволи қониқарли эмас.

Аввало, босилиб чиқаётган ҳар ўнта таржима китобидан биттасига ҳам матбуотда тақриз берилмайди. Таржимачилик иши деярли бутунлай ўз ҳолига ташлаб қўйилган. Катта таржима оқими, афсуски, танқидчилик назаридан четда қолиб келяпти. Таржима адабиётининг умумий аҳволи қандай, босилаётган таржима асарлари савия, сифат жиҳатдан бадиий ижод талабларига жавоб берадими, умуман, таржимага қараб асар авторини таниш мумкинми, унинг ижоди ҳақида муҳокама юритса бўладими? Бу саволларга ўзбек адабий танқидчилиги ҳали узил-кесил жавоб бергани йўқ.

Адабий танқид билан таржима танқидчилиги орасида узилиш яққол сезилмоқда. Таржима — ижодий иш ва таржимачилик адабий жараённинг ажралмас қисми бўлса, унда таржима танқиди ҳам адабий танқиднинг муҳим соҳаси, деб қаралиши лозим. Матбуотда эълон қилинаётган кўпгина тақриз ва тақризнормо ишлар таржима амалиётидаги асосий масалаларни қамраб олмайди, умумий мулоҳазалар, юзаки кузатишларга асосланиб ёки ҳатто баъзан рўй-рост қандайдир «бурчдорлик» юзасидан ёзилади. Таржима таҳлилининг ўзига хос томонлари борлиги ҳисобга олинмайди. Бундай тақриزلарнинг мундарижаси, тахминан, шундай бўладими, кузатилаётган таржимада асл нусха мансуб бўлган адабиётнинг ўзига хос ривожланиш йўли, автор мансуб бўлган адабий оқимнинг талаб ва хусусиятлари, жанр спецификаси, адибнинг дунёқараши, ижодий биографиясининг бўртиб кўринадиган белгилари, асарда тасвирланган образлар ва уларни ўраб турган муҳит, миллий колорит, миллий характер, ёзувчининг ўзига хос тили ва услуби ҳамда бошқа шу каби реал ва ижодий объектив омиллар қанчалик акс этганлигини аниқлаш каби муҳим нарсалар бир ёқда қолиб кетиб, айрим майдачуйда хусусий ҳолатлар — таржимада оригиналда тасвирланган бирон персонажнинг эгнидаги кийими, тановул қиладиган хўраги ёки айрим қилиқ-одатларини «чуқур илмий» асосда ўрганиш, таржимонга луғатдан тез-тез фойдаланиб туриш ҳақида «фойдали маслаҳатлар» беришдан иборат бўлиб қолади. Алқисса, уларда ғўр, тезпишар ёки «бир амаллаб» чиқарилаётган кўплаб ногирон таржималарнинг иллатлари очиб берилмайди, аксарият яхши таржималар эса ҳамон ўзининг муносиб баҳосини олгани йўқ. Таржимачиликдаги нуқсонлар ўз

вақтида одилона кўрсатиб берилмагани учун заиф таржималар ҳеч қандай тўсиққа учрамай, ўзгаришсиз нашрдан нашрга ўтиб келмоқда.

Бадий таржима қонуниятлари, унинг чуқур назарий проблемаларини тадқиқ этувчи адабий-танқидий китоблар, умумлаштирувчи монографияларга эҳтиёж катта. Моҳир таржимонларимизнинг ижоди ҳамон жиддий ўрганилмай келмоқда.

Афсуски, Ёзувчилар союзида таржималарнинг сифатини жиддий яхшилаш юзасидан бирон-бир чора кўрилатгани йўқ. Оригинал асарларни чоп қилишдан олдин яхшилаб муҳокамадан ўтказилади, қўлёзма мутахассислар, адибларнинг фикр-мулоҳазалари асосида қайта ишланади. Лекин таржимачилик соҳасида негадир бундай таомил йўқ, деса бўлади.

Республикамизда бадий таржима масалаларини илмий тадқиқ этувчи иккита марказ юзага келди: булар — ЎзССР Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида ташкил этилган таржима назарияси сектори билан В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университети филология факультетида ишлаб турган таржима назарияси кафедрасидир. Академиянинг таржима назарияси сектори ходимлари таржима тарихи ва бадий таржиманинг назарий масалалари юзасидан бир қанча тадқиқот ишларини яратдилар, монографиялар нашр қилинмоқда. Юқори малакали илмий ходимлар етиштирилмоқда. Ҳозирги вақтда у ерда Ўзбекистонда бадий таржима тарихи юзасидан йирик илмий-тадқиқот иши яратишга ҳозирлик кўрилмоқда.

Тошкент дорилфунунининг таржима назарияси кафедрасида ҳам таржиманинг муҳим назарий-методологик масалаларини узоқ йиллик истиқбол плани асосида бир текис ўрганиб бориш, таржимон кадрлар тайёрлаш, программа, дарслик ва ўқув қўллашмалари нашр қилиш бўйича бирмунча ишлар қилинди.

Республикамизда таржима адабиётининг ҳажми йилдан-йилга ошиб, унга эътибор кучайгани сайин таржимон кадрларга талаб ҳам ортаверади. Таржимон тайёрлаш масаласи эса олий ўқув юртларида таржима таҳсили ишларини стабил ҳолга келтириш билан боғлиқдирки, бу соҳада бутун мамлакат миқёсида бир қанча ютуқларга эришилди.

Аввало, мамлакатимизнинг ҳамма давлат универси-

тетлари учун тасдиқланган янги ўқув планларида Шарқ ҳамда роман-герман филологияси факультетларида таржима назарияси ва практикаси (70 соат ҳажмида) асосий, зарурий таҳсил курси қилиб белгиланди, уларда таржимашунослик ихтисоси жорий қилиниб, 5—6 талаб махсус курслар ўқитиладиган бўлди. Бундан буён энди мазкур факультетларни битирувчи студентлар Шарқ, Ғарб тиллари ва адабиёти ўқитувчиси ҳамда таржимон деган ихтисосга эга бўладилар.

Шундай қилиб, таржима назарияси кафедраси ўқитувчилари университетнинг филология, журналистика, роман-герман филологияси ва Шарқ факультетларида таржимашунослик предметлари юзасидан назарий ва амалий машғулотлар олиб бормоқдалар, махсус курслар юзасидан лекция ўқимоқдалар, жорий қилинган янги ўқув плани бўйича нашриётлар, радиокомитет, интурист, киностудия, ЎзТАГда бир ойлик таржима практикаси ўтказишга ҳозирлик кўрмоқдалар.

Яна бир яхши томони шундаки, университетнинг барча факультетларида, янги ўқув планига асосан, илмий советларнинг қарорига кўра, чет тиллар махсус программа асосида чуқурлаштириб ўтилган тақдирда, дорилфунунни битирувчи кишиларга, уларнинг асосий ихтисосларидан ташқари (*физик, математик, биолог, тарихчи* ва ҳоказо) таржимон деган қўшимча гувоҳнома ҳам топширилиши мумкин.

Бироқ университет таълимида таржима таҳсилнинг ўрни ва хусусиятлари анча дуруст белгилангани ҳолда, ҳали бу қониқарли эмас: умумий ўқув плани, асосан, марказий университетларнинг эҳтиёжини акс эттиргани туфайли, унда **таржиманинг** мундарижаси фақат Ғарб ва Шарқ тилларидан рус тилига ўгиришга мосланган, холос. Ҳолбуки, миллий республикаларда аҳвол тамомила бошқача — биз учун рус тили—хорижий тил эмас, балки иккинчи она тили ўрнидадир. Бизда рус тилидан таржима қилинаётган асарлар умумий таржима маҳсулотининг 95 фоизини ташкил этади. Шундай бўлгач, бу асосий ўқув ҳужжатларида ўз аксини топмоғи лозим.

Бундан ташқари, таржима, асосан, **тил проблемаси** сифатида қўйилган. Университет программаси доирасида бу, умуман, тўғри. Бироқ бадий таржимага келганда, бу — жиддий мураккаб **адабий-эстетик** проблемадирки,

худди ана шу энг муҳим нарсa келиб-келиб филология факультетларининг ўқув планида акс этмагани тааж-жублидир. (Шунинг учун бу ерда таржимашунослик предметлари ҳозирча махсус курс ва махсус семинарлар сифатидагина ўқитилмоқда.)

Таржима назарияси кафедрасининг иш фаолиятини таржима амалиётининг эҳтиёж ва талабларига яқинлаштириш ва унга хизмат қилдириш мақсадида илмий-тадқиқот иши билан шуғулланувчи кишиларга, кўпинча, бевосита хорижий тиллардан ўзбекчага таржима қилиш бўйича назарий-экспериментал мавзулар тавсия қилинмоқда ёхуд қўшимча амалий-синов минимумлари тайин этилмоқда. Биринчи олинган натижалар қувонарли: дипломантлар ва аспирантларнинг кучи билан 15 босма табоқдан иборат биринчи чех-ўзбек тиллари лугати, русча-ўзбекча фразеологик лугат, Шекспирнинг «Макбет», «Отелло», «Қирол Лир» трагедиялари, Байроннинг 50 дан ортиқ шеъри, Жек Лондон, Гарриэт Бичер Стоу романларининг инглиз тилидан ўзбекчага қилинган илк таржималари яратилди. Булар орасида Гётенинг «Фауст» трагедиясининг немис тилидан кўтарилган тўла шеърий таржимаси алоҳида ўрин эгаллайди.

Ҳозирги вақтда кафедра ўқитувчилари «В. И. Ленин асарларининг русча-ўзбекча лугати» устида иш олиб бормоқдалар, дарслик, илмий монографиялар ёзмоқдалар.

Бизнингча, таржимачилик ишининг умумий аҳволини янада яхшилаш мақсадида бир қанча тадбирларни амалга ошириш лозим.

Москва, Олмаота, Фрунзе, Симферополь шаҳарларида бўлиб ўтгани сингари, СССР Ёзувчилар союзи ва бошқа тегишли ижодий ташкилотлар ҳамда министрликлар билан келишган ҳолда, Тошкентда Бутуниттифоқ таржима симпозиуми ёки конференцияси, ё бўлмаса туркий тиллар соҳасида ишлаётган таржимонларнинг регионал кенгашини чақириш вақти етди. Муҳокама қилиниши лозим бўлган масалалар ниҳоятда кўп ва этилган.

Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг Бадий таржима совети йиғилишларида таржималарнинг қўлёзмаларини муҳокама қилиш, лозим бўлган вақтларда тақризга беришни жорий этиш керак. Қиёмига етмаган таржима-

ларни қайта ишлаш, яроқсиз топилганларини эса то нашриётга боргунга қадар узил-кесил рад этмоқ лозим.

Республикамиз нашриётлари таржима тарихи ва назариясининг актуал проблемаларига, айниқса, маҳорат масалаларига бағишланган монографиялар ҳамда дарсликлар, махсус машқлар тўпламлари (практикумлар), таржима луғатлари, ўқув таржималарининг материаллари, библиографик ишлар, рисоаларга кенгроқ ва дадилроқ ўрин ажратишлари лозим. Шу билан бирга, газета ва журнал саҳифаларида (айниқса, «Шарқ юлдузи», «Звезда Востока», «Ўзбек тили ва адабиёти») таржима асарлари ҳақида кўпроқ мақола ва тақризлар берилиши жуда зарур.

Таржимачилик иши бадий ижоднинг серташвиш соҳаларидан биридир. Таржимон кадрларни тарбиялаш, таржима қилинадиган китобларни билиб саралаш, таржима асарларининг сифатини яхшилаш учун курашни авж олдириш керак. Учинчи беш йиллик — сифат ва самарадорлик беш йиллиги экан, бадий таржима соҳасида бу — чинакам истеъдодли, автор билан бўйлаша оладиган таржимонларнинг асл нусхага ҳар тарафлама муқобил, китобхонларга мақбул ва манзур бўладиган баркамол таржималар яратиш учун кураш демакдир.

Таҳлил, таҳсил ва тадқиқот юзасидан қайдлар

Жаҳон адабиётида таржиманинг салмоғи йил сайин ошиб бораётганига қарамай, бу ижод соҳасида ҳали кўп ишлар бажарилган эмас. Мутахассисларнинг кузатишларига кўра, ўзаро алоқалар нисбатан жадаллашиб кетган бўлса ҳам, дунё халқларининг бир-бирларидан ажралиб қолаётганлари ҳамон сезилмоқда. Бундай аҳволни таржимачилик фаолиятини янада фаолроқ ва мақсадга қаратилган ҳолда кенгайтириш орқали бартараф қилиш мумкин. Бу ҳозирги кун талабидир.

Ўзбек совет адабиётида жуда қизиқарли бўлган интернационаллашув жараёни юзага келиб, бу тобора чуқурлашиб бормоқда (мазкур масаланинг ўзига хос томонлари — **о р и г и н а л а д а б и ё т д а г и** интернационаллашув жараёнини тадқиқ қилиш мустақил мавзу ҳи-

собланади). Таржима — бу интернационаллашувнинг муҳим, қудратли омилларидан биридир.

Кўп миллатлик — Совет Иттифоқи учун маҳаллий хусусият бўлмай, балки унинг социал моҳияти, бойлигидир, халқлар дўстлиги — кишилар уюшмасигина эмас, балки совет жамиятининг монолит бирлиги, фахри, қудратли ҳаракатлантирувчи кучидир; интернационализм — шунчаки шиор эмас, балки бизнинг эътиқодимиз, идеалимиз. Мамлакатимизда социалистик тузумнинг юксак ғояларига хизмат қилувчи таржима ишининг, бинобарин, таржимашунослик фанларининг гуркираб ривожланишини айнан ана шу хусусиятлар, социалистик омиллар белгилайди.

Ўзбек совет адабиёти йил сайин ўтмиш ва ҳозирги замон жаҳон адабиёти хазинасидан олиб ўзлаштирилаётган — таржима этилаётган ўлмас асарлар билан бойиб бормоқда. Ғафур Ғулوم номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида келажакда дунё халқлари адабиётларидан 100 томлик таржима китобларни нашр этиш планлаштирилган. Бу республикада таржимачилик ҳаракати кенг қулоч ёзаётганидан дарак беради, бунда ижодий ходимларнинг куч-ғайратини ана шу мўътабар мақсадга сафарбар этиш, шоир, драматург, ёзувчиларни катта таржималарга тортишга эътиборни қаратиш зарур. Бу — таржимон кадрлар тайёрлашдек долзарб масала янада муҳим аҳамият касб этади, демакдир.

Ўзбек тилида «Фауст», «Илоҳий комедия», «Шоҳнома», «Иллада» сингари йирик асарларнинг бадий пухта таржималари пайдо бўлмоқда.

Бу яхши, албатта. Шундай бўлиши ҳам керак. Бироқ бутун бошли таржима адабиётига — хилма-хил жанр, тур ва соҳадаги бадий, илмий-методик, ижтимоий-сиёсий ва техникавий китоблар таржималари нашрларига, аниқроғи, ҳажман, номи жиҳатидан ҳам катта адабиётга, адабий-эстетик, лингвистик, тарихий, фалсафий жиҳатдан бадий адабиётдан кам аҳамиятга эга бўлмаган адабиётга бор-йўғи Тошкент дорилфунунида битта кафедра ва ЎзССР Фанлар академиясида кичик бир сектор ажратилган, холос!

Мантиққа зид номутаносиб вазият юзага келган.

Мутахассислар ҳамкорлигида Ўзбекистонда таржимачилик тараққиёти тарихининг (революциягача бўлган

давр ва совет даври) кўп томлик академик тадқиқоти нашрини яратиш вақти етди. Бунинг учун барча асослар бор.

Пухта тайёргарлик кўргач яқин йиллар ичида В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетида юқори малакали таржимон, муҳаррир, ношир, референт, лек-икограф, журналист, филолог-стилист-педагог, текстолог, ўғирмачи-дубляжист, программист ва бошқа ўнлаб янги ихтисосликлар бўйича кадрлар етиштирадиган, тегишли контингентга эга бўлган таржима факультети ташкил этиш лозим. Мазкур факультет қошида ушбу кафедралар фаолият кўрсатиши мумкин:

1. Таржима тарихи, назарияси ва танқиди кафедраси.
2. Қиёсий стилистика ва адабий таҳрир кафедраси.
3. Чет эл адабиёти таржимаси кафедраси.
4. Ижтимоий-сиёсий ва илмий-техникавий адабиёт таржимаси ва терминология кафедраси.
5. Туркий тиллардан таржима кафедраси.
6. Лингвоматематика ва автоматик таржима кафедраси.
7. Энциклопедик ва таржима луғатлари кафедраси.

Ана шу факультет қошида синхрон ва автоматик таржима проблемавий лабораторияси ҳамда таржимонларнинг малакасини ошириш курсларини очиш айни муддао бўлар эди.

«МАҲОРАТ МАШАҚҚАТИ»

(Шеърый таржима хусусида)

Оддий китобхон Навоий ва Рўдакий, Данте ва Руставели, Чаренц ва Тичина ёки бошқа шоирлар тилини пухта ўрганиб, улар яратган дурдоналарни ўша тилда ўқиб, нозик поэтик санъати ҳамда бой маънавий дунёсидан баҳраманд бўла олиши қийин¹. Шу туфайли ҳам таржиманинг аҳамияти беқиёсдир. Интернационализмнинг муҳим кўринишларидан бўлган таржима миллатларнинг ўзаро яқинлашувидаги тарихий жараёни табиий равишда тезлаштиради. Демак, таржима асарини текширганда унинг бадий савияси, таржима қилинаётган шоирнинг услуби, миллий руҳи, асарнинг эстетик қиммати асл нусхага мос келган-келмаганлигига алоҳида эътибор бериш лозим.

¹ Мақола қуйидаги асарларнинг таржималарини кузатиш асосида ёзилди: Хуснигдин Шарипов. Все тот же я... Ташкент, Государственное издательство художественной литературы имени Гафура Гуляма, 1970. (Ўзбекчадан А. Передреев таржимаси.) Усман Насыр. Избранное. Изд-во то же, 1971. (Шеърларни ўзбекчадан Э. Орловский, поэмани С. Иванов таржима қилган.) Шукрулло. Рождение стиха. Изд-во то же, 1971. (Ўзбекчадан Н. Гребнев, Р. Казакова, Ю. Разумовский, С. Сомовалар таржима қилганлар.) Мирмухсин. Внук. Поэма. Изд-во то же, 1971. (Ўзбекчадан Зоя Туманова таржимаси.) Зулфия. Поэма огня и дороги. Изд-во то же, 1972. (Ўзбекчадан М. Борисова таржимаси.) Самиг Абдукахар. На свет божий. Изд-во то же, 1972. (Ўзбекчадан В. Липко, А. Наумов, А. Николаев, М. Пругер, В. Дробин, Ю. Клёнов, Д. Полинин, Г. Кеммель таржимаси.) Розикадыри, Дутары древних дорог. Изд-во то же, 1972. (Уйғурчадан А. Корепев таржимаси.) Гюльчехра Джураева. Время и люди. Изд-во «Советский писатель», М., 1975. (О. Дмитриев, Р. Казакова, С. Кузнецова, Т. Жирмунская, Вл. Демидовлар таржимаси.) Абдулла Арипов. Ветер родины. Изд-во то же, 1975. (О. Дмитриев, Н. Гребнев, А. Преловский, И. Шкляревскийлар таржимаси.) Халима Худайбердыева. Гордость. Изд-во Литературы и искусства имени Гафура Гуляма, Ташкент, 1976. (Р. Казакова, Н. Бурова, Б. Примеров, З. Туманова, А. Наумовлар таржимаси.)

Таржима тўғрисида бирор мақола йўқки, унда таржиманинг асл нусхага номувофиқлиги тилга олинмаган бўлсин. Таржимон кўпинча «қоидасиз ўйинда қатнашганликда», «ҳижжалаб ўгирганликда», «асл нусханинг фақат руҳини беришга интиланликда», «кўр-кўрона нусха кўчирганликда» айбланиб, минг таъна-дашномга гирифтор қилинади.

Тажрибали китобхон таржима нима учун асл нусха билан эмас, балки таглама (подстрочник) билан солиштирилади, тагламани ким тайёрлаган, у шеър руҳини бера олганми-йўқми, деб сўраб ўтирмайди. Айтайлик, борди-ю биз ўзимизни анойи китобхон ўрнига қўйиб кўрдик. Қарабсизки, сон-саноксиз саволлар ёғилиб кетади. Уларга жавоб оламан десак, ҳамма гапдан хабари бўла туриб, ошкор айтишни эп кўрмайдиган сипо кишилар даврасида мулзам бўлиб қолган тўпори одамнинг ноқулай аҳволига тушиб қолишимиз мумкин. Бироқ бундай бетакаллуф савол-жавоблар таржима ишида «ўйин қоидаси» бор-йўқлигини аниқлаш имконини бериши ҳам мумкин.

Шундай қилиб, биринчи савол: асл нусха тилини билмай туриб таржима қилиш мумкинми?

Аввало, П. Антокольскийнинг бундан чамаси ўн йиллар илгари ёзган мақоласидан (унинг номини мазкур мақолага сарлавҳа қилиб олдим) кўчирма келтираман: «Кўпчилик... таржима ишидаги бир заруриятни унутиб қўяди. (Аслида бусиз умуман таржима қилиб бўлмайди.) Мен бегона тилни билиш (жилла бўлмаса, ўрганиш) заруриятини айтяпман! Ажаб: бегона тил ҳақида шунчаки, эгаллаш қийин бўлган, бироқ агар «таржимон билса чакки бўлмасди» қабалидаги унчалик муҳим бўлмаган бир нарсадай гапиришади. Гап нимада ўзи? Буни қандай тушунса бўлади? Ўзини ва ўз меҳнатини қадрлайдиган таржимоннинг асл нусха тилига бу тариқа муносабатда бўлишига, умуман, чидаб бўлади-ми?»

Бу аччиқ ва жўяли таънада бизнинг саволимизга ҳам жавоб бор. Демак, асл нусха тилини билмай туриб, таржимага қўл уриш увол. Хўш, амалда бу қоидага риоя қилинадими? П. Антокольскийнинг «Маҳорат машаққати» номли мақоласи эълои қилингандан буён ўтган йиллар ичида бирор ўзгариш рўй бердими? Менимча, бугунги кунда ҳам юз шеърдан ўнтаси «қоидага биноан»

таржима қилинаётган бўлса катта гап, қолгани таглама ёрдамида амалга оширилмоқда.

Бадий асар билан унинг тағламаси фақат умумий андазасигина бир-бирига ўхшаб кетадиган иккита қарийб бошқа-бошқа нарса. Таржимон ана шу андазага тирик жон «ато қилиши», давр руҳи ва инсоннинг қалб тепишини (агар шеърнинг ўзида шу нарсалар бўлса) олиб кириши керак.

Бир қарашда, бизга фақат натижа муҳимдек. Лекин жараён билан қизиқувчи мунаққиднинг вазифаси мушкулроқ. Таржима муваффақиятли чиқдими-йўқми — танқидчи бунинг сабабини, албатта, таржимоннинг иш жараёнини кузатиш йўли билан аниқлашга мажбур. Бу нима дегани? Бунда, менимча, шу нарсани унутмаслик керакки, тилни билмайдиган таржимон (мен бу ерда худди шундай таржимонлар ҳақида гапиряпман) нафақат шеърнинг асл нусхаси, балки унинг образлар системаси, ҳатто фикрини, асар кайфиятини доим ҳам тўлиқ беравермайдиган кўчирма нусхаси — тағламани асос қилиб олган бўлади. Таржимон бу ўринда кўп жиҳатдан тағламани тайёрлаган одам, унинг ҳар икки тилни нечоғли билиши, тўғри ўгириш истаги ва ўқуви, қолаверса, унинг умуман, қанчалик саводхонлигига боғланиб қолади. Ўзи таржима қилинаётган тилни, аксарият, яхши билмаган шоир ҳам, асл нусха тилидан гофил таржимон ҳам тағламанинг савиясига кафиллик бера олмайди. Жуковский, таржимон қул эмас, балки шоир билан баслашадиган рақибдир, деганида, албатта, асл нусха тилини билладиган шоирларни назарда тутган. Таглама билан ишлайдиган таржимон ҳам, эҳтимол, рақиб бўлса бордир, аммо у, кўпроқ, қул.

Ишнинг мана шу «ғойибона» насрий, аммо, аслида, фавқулодда муҳим томони, одатда, «қоида»га риоя талаб қилувчи мунаққиднинг назаридан четда қолади. Айтмоқчи, иккинчи қоидани унутмаёзимиз. Мана у: тагламадан ўгирганда асл нусха руҳини ҳамда мазмунини аниқ бера олиш амри маҳол.

Агар масалага ўзимиз илгари сурган талаб асосида қатъий ёндашадиган бўлсак, таржимачилик иши муқаррар равишда почор аҳволга тушиб қолади, негаки, ҳозирча ўзга тилни билиб таржима қиладиган шоирларимиз бармоқ билан санарли. Демак, яна «қондасиз ўйин»га кунимиз қолар экан-да? Зеро, адабиётда аллақандай

«кодекслар»нинг моддалари эмас, балки таржимон истеъдодини биринчи планга олиб чиқувчи ижод қонуналари мавжуд.

Мен ўзбек тилини сувдай биладиган, аммо, айтайлик, Абдулла Ориповни ёмон таржима қилган шоирларни биламан. Лекин ўзбек тилини мутлақо билмайдиган Н. Гребнев эса, унинг шеърларини рус тилига биринчи бўлиб яхши таржима қилди. Айтмоқчи, у ҳам тагламага суянди. Бу муваффақиятли тажриба, истеъдод, ижодий ҳалоллик, шоирнинг «руҳий дунёсини эгаллаш» ва катта заҳмат чекиш самараси ўлароқ қўлга киритилди. Назаримда, дафъатан ана шу ҳақда гапириш лозим эди. Қизиғи шундаки, биз фикр юритмоқчи бўлган бошқа китобларнинг таржимонлари ҳам таглама асосида иш кўрганлар. Камина айти шу жараёни имкон қадар текшириш масъулиятини зиммамга олдим: таржимани фақат асл нусха билан эмас, балки, асосан, таглама билан солиштиришдан мақсад — имкон даражасида қўлга киритилган ютуқ ва камчиликларни аниқлашдан иборатдир. Бошқача айтганда, ниҳоятда тўғри, аммо мавҳум таржима назариясидан эмас, балки таржимонлар иш олиб борган нақд шароитдан келиб чиқиб текширишни ихтиёр этдим.

Зулфиянинг «Қуёшли қалам» достонини Майя Борисова деярли мутлақо тўғри, шоирона ва теран таржима қилган. Шу ўринда таглама муаллифи Д. Машарипованинг хизматини алоҳида уқтириб ўтиш лозим. У Зулфия истеъдодини, шоира асарларининг ўзига хос руҳи ва моҳиятини белгиловчи асосий хусусиятларни ҳалол-покиза, авайлаб, шоирона назокат билан етказиб бера олган. Бу таглама таржимонга ҳар хил мақбул ижодий хулосалар учун «йўл-йўриқ» кўрсатади (М. Борисова айрим ўринларни тўппа-тўғри «қабул қилиб қўя қолган»), ҳис-туйғу ва нозик маъно товланишларини етказди, баъзи жойлари эса фақат қофияланмаганини дейилмаса, «тайёр» таржимадай ўқилаверади. Юқорида таглама муаллифининг улкан хизмати ҳақидаги фикрларим, хусусан, «Қуёшли қалам»нинг тагламаси билан М. Борисованинг бадий таржимасини муқояса қилиб ўқиш натижасида пайдо бўлган эди.

Мана, ўзингиздан ҳам гап қолмайди:

Йўл узоқ, йўл яқин, бошсиз, сўнгсиз йўл,
Бири тор, бири кенг, равон ва сўқмоқ...

Не спеши, мгновения торопя.
Сложным шел ли путем ты или простым,
На земле следы твоих ног лежат.
Без следов
    мир пустынее всех пустынь:
Ни борьбы, ни открытий, ни миража...
...Мастер умер,
    но огненной жизни след
Не подвластен времени и ветрам.
И тревожит, и греет нас дальний свет.
Мы склоняемся пред алтарем добра,
Прижимаем колени к земле святой.
И ресницами пыль сметаем с камней
И былое —
    не отделено чертой,
И грядущее видится нам ясней.

Бу билан Зулфия таржимонининг хизматини камситмоқчи эмасман. Мабодо «Қуёшли қалам»ни рус китобхони ўзбек шоирасининг ижодий ғалабаси сифатида қабул қилар экан, бунда М. Борисованинг хизмати тўғрисида баҳслашиб ўтиришга ҳожат йўқ. Таржимон асл нусхага жуда аниқ ёндашган, ортиқча деталлар, қўшимча образлар киритмаган, шеърни аллақандай экзотик жимжима билан безатишга интилмаган. М. Борисова туйғуларни худди Зулфиянинг ўзи сингари вазмин, теран ва сиқик ифодалайди; кўз ўнгимизда худди қондош қалб, эгизак шонра сифатида намоён бўлади.

Н. Гребневнинг Шукруллодан қилган таржималари тагламага таяниб ишлашнинг аъло намунаси. Шонр ҳатто бирмунча ноаниқ, услубан ғализ, «серкурмак сўз хирмони», яъни ёмон тагламадан ҳам тўқ «дон» ва бўлажак «бошоқ»ни ажрата олади.

— Менга чин дўст бўлсанг, қасамёд этгил,
Дўстликни қасамдек умрбод этгил.
— Дўстликдан муқаддас қай онт, қай сўз бор,
Дўстлик — қасамдан зўр, буни ёд этгил.

Таглама:

— Коль ты мне истинный друг, то поклянись,
Ты дружбу вековечь, как свою присягу.

— Есть ли что-нибудь священнее дружбы,
Дружба сильнее клятвы, запомни это.

Н. Гребнев:

Пусть я не знаю, друг ты или враг,
Присяг не терпит ни вражда, ни дружба.
Коль друг ты, дружба выше всех присяг,
А если враг, в том присягать не нужно.

Шукурулло шеърларининг рўҳи, ғоясини Р. Казакова ҳам аниқ ифодалай олади. Таржимоннинг иши бу ерда шоирнинг таглама туфайли «бўғилиб» қолган жимжимдор ифодаларига янги ҳаёт бағишлаш, уни аслига тўғрилаш қобилиятини намойиш этади.

«Чанқоқлик ва занжирлар» шеърининг таржимаси ана шундай мувофиқликка мисолдир:

Йиллар ўтиб, келар саҳроларга сув,
Чанқоғи қонару бўлар нашъалик.
Йиллар ўтган сари аммо авж олар
Ҳаёт ва севгига бўлган ташналик.

Йиллар ўтар, қуллик занжирларидан
Жаҳон бўйлаб асло қолмайди асар.
Йиллар ўтган сари халқлар дўстлигин
Олтин занжирлари жаранглаб яшар.

Таглама:

К пустыням направится вода,
Жажда кончится, и пустыня станет
  блаженной.
Пройдут годы, и все будет прибавляться
  жажда,
Жажда жизни и любви.
Пройдут годы, от нищеты и неволи
Не останется следа.
Но с каждым годом все громче и громче
Будут звенеть цепи дружбы и любви
  людей,

Р. Қазакова таржимаси:

Подпоящется степь синей лентою
влажной:
Хочешь — пей сколько хочешь а
хочешь — пльви...
Но останется в мире великая жажда:
Жажда жизни и жажда любви.
Мир забудет о днях нищеты и неволи,
Чьи запястья — в железных оковах
в крови...
Но останутся цепи: не горя, не боли —
Цепи дружбы и цепи любви!

Тўғри, баъзан Р. Қазакова Шукруллода жиддий маъно ташувчи ва тагламада ҳам акс эттирилган бир қанча муҳим деталларни ташлаб ўтади. «Мавзолейда» шеърда Шукрулло силлиқ мармар тошни кўзгуга қиёс этади. Мавзолейнинг ялтираб туриши шоир учун фақат ташқи ўхшатишгина эмас, айти пайтда, у ассоциатив тимсол ҳамдир: «Чол қаршисида мрамартош эмас, Ленин қиёфасини жошланттирувчи ҳақиқий кўзгу турар эди». Афсуски, Р. Қазакова таржимасида ана шу деталь тушиб қолган.

«Мен Жиззахга келдим тонг чоғи...» деб бошланадиган шеърда аҳамиятсиздек бўлиб туюлган деталларга эътибор қилмаслик оқибатида янглиш хулоса келиб чиққан. Шеър баҳор ҳақидаги гап билан бошланади, дастлаб таржимон ҳам тагламага эргашиб, гуллаётган боғлар ҳақида фикр юритади. Аммо кейинроқ тўсатдан «пахта денгизи»—«море хлопка» пайдо бўлади. Бу ташбиҳ кузги пайкал ҳақида бўлса ярашар эди, негаки, кузда «оқ олтин» тўла чаноқлар билан безанган далалар ҳақиқатан ҳам денгизга ўхшайди. Шукруллода ҳам, тагламада ҳам бу қиёс йўқ, аслида фақат пахта пайкали тўғрисида гап боради. Сатрларни образлиликка бойитиш ва кўчим билан «безатиш»га интилиш, пировардида, ана шундай чалкашликка олиб келган.

Р. Қазакова баъзан шеърнинг шаклий қурилишига ҳам диққат қилмайди. Шукруллонинг «Бедана» шеъри ўн бир бўғинли, маснавий йўлида ёзилган. Шу шакл тагламада ҳам кўрсатилган. Лекин шеърнинг номини ҳам ўзгартириб ўгирган шоира уни етти ва саккиз бў-

ғинда, тўртлик шаклида, яъни банд-банд қилиб тузган, одатдаги қофия усулида таржима қилган. Турган гап, шеър оҳанги енгиллашган, ўзгача мақом юзага келган, фақат умумий фикр ва айрим тафсилотлардангина шеър Шукруллоники эканлигини фаҳмлаш мумкин. Ю. Разумовский ҳам шу тахлит иш кўради. «Шеърнинг туғилиши» асари ҳам маснавий шаклида, мураккаб ўн бир бўғинда равон ёзилган. Таржимон эса мисраларни сндиради, пауза билан ўқишга мўлжаллаб, иккига бўлиб чиқади. Гап йнгирма икки мисранинг таржимада эллик икки сатр бўлиб қолнишида ҳам эмас, энг ёмони — оҳанг, яъни «шеърнинг асосий энергияси» кескин ўзгарган, Шукруллога хос ўйчанликнинг қимматли «залвари» йўқолган.

«Аслига тўғрилиқ», менинг назаримда, умуман аниқ бўлмаган, мавҳум тушунча, унга турлича маъно бериш мумкин. Менимча, таржима қилинаётган шоирга мувофиқлик ҳақида — у ёки бу санъаткорнинг сатри, тўртлиги, шеърдаги фикр аниқлигига, бутун ижоди руҳига мувофиқлик ҳақида гапириш керакка ўхшайди. Фақат таглама доирасидагина ўралашиб қолмасдан, шоирнинг бутун дунёси: шахси, овозини ҳам чуқур ўрганиш лозим, ўшандагина таржима ишонарли ва самарали чиқади. Яна шуниси ҳам бор: кўпгина истеъдодли рус шоирларида айни шу умумий қараш, ўзбек қаламдошлари қалбидаги теран самимиятни ҳис қилиш ва ўткир ҳамдардлик туйғуси етишмайди. Назаримда, истеъдодли шоир Абдулла Ориповнинг, асосан, О. Дмитриев ва А. Преловский таржимасида яқинда Москвада босилган тўплами рус китобхонига муаллифнинг жонли овозини етказа олмаганининг сабаби ҳам ана шунда, чунки бу таржимонлар (мен 1970 йили Тошкентда А. Ориповнинг рус тилида босилган «Чашма» китобидаги Н. Гребнев қилган гўзал, аммо кам сонли таржималар ҳақида гапирмаяман) ўзбек шоири ашъорининг семантикаси, «сюжети», ташқи шаклини профессионал тарзда берганлару, аммо унинг шеърларидаги ички ҳароратни, нозик, нафис ижодий манерасидаги ўзига хосликни, бетакрор интонациясини, босиқ овоз кучига бўйсинувчи сиқикликни, ҳиссий тиниқликни ифода этишда оқсаганлар. Айтайлик, А. Ориповнинг шахсий кечинмалари умумий ақидаларимиз ва умумий эътиқодимиз билан мужассам ифода этилган «Бизникилар» шеърини олинг. Экранда чапачилар ҳужумга ташланганда, дейди шоир, ёш томо-

шабин ҳаяжонланиб шеригига: «Бизникилар!» деб қич-қиради. Сайёҳ узоқ мамлакатда тўсатдан «советлар» деган сўзни эшитиб қолса, тўлқинланиб: «Бизникилар!» дея хитоб қилади. Олег Дмитриев шеър маъносини шу ергача тўғри, аниқ бериб келади. Энди шоир ҳам, таржимон ҳам бош мақсадга — шеърнинг лирик қудрати мужассамлашадиган, қаҳрамон — шоир — халқ бирлиги маълум бўладиган, санъаткор қалби ифодаланган поэтик хулоса чиқаришлари керак. Хўш, охири нима бўлди? Мана, асл нусха:

Ҳеч ким мангу эмас ушбу оламда,
Агар бир кун танинг кўмсалар,
Қошқийди, аҳли юрт туриб тепангда,
У бизники эди, десалар...

Таглама:

Никто не вечен в этом мире,
Придет час, когда и меня будут
хорошить.
Хочу, чтоб над моей могилой
Кто-нибудь сказал: «Он был
нашим!»

Таржимаси:

Не вечны мы,
Но если б каждый жил,
Пока не покорится смертной силе
Так, чтобы люди на его могиле
Сказали просто:
«Этот нашим был!»

Бир қарашда, асл нусха маъноси ўзгармаган. Лекин Абдулла Ориповни, унинг кўтаринки драматик лиризмни, шахсий кечинмаларини билган киши бундай «типклаштириш»ни («мен» ўрнига — «биз», «ҳар ким» сўзларини қўллаб), хусусан, таржимон таклиф этган сўнги байтдаги мутлақо ҳиссиз вариантни ҳазм қила олмайди. О. Дмитриев аниқ умумий фикрни сақлаб, Абдуллага хос поэтик индивидуалликка, фикр ифодасидаги эң му-

ҳим хусусиятларга, умумий руҳ ашиқлигига путур еткази-
зади. «Юртим шамоли» таржимасида ҳам шунга ўхшаш
мисоллар кўп. Ўзгаришлар гўё арзимасдек, майда-чуй-
дадек туюлади — лекин шеър бунинг натижасида ҳамма
зарур нарсдан, аввало, шоир қиёфасини акс эттириш-
дан маҳрум бўлган. Тўпламнинг умумий номига айлан-
ган шеърдаги қайтариқнинг бузилишига ҳам мана шу
«арзимас» нарса сабаб бўлгани сир эмас. Қайтариқ-му-
рожаат асл нусхада «О, юртим шамоли, юртим шамоли»
тарзида жаранглайди. О. Дмитриев буни, қофия учуни
ёки бошқа бир сабабданми,— «Ветер мой родной!»
(«Қадрдон шамолим») деб ағдаради. Қарабсизки, асар
руҳи бутунлай ўзгариб кетади — ахир, бу ерда ҳамма
гап оҳангда-ку!

Юқоридаги эътирозлар, афсуски, фақат О. Дмитриев
ёки А. Преловскийгагина тааллуқли эмас. Бу қусурлар
«бирон баҳона сабаб» билан иш кўрувчи кўпгина бош-
қа таржимонларда ҳам учрайди.

Айрим ҳолларда у ёки бу таржимоннинг шахсий поэ-
тик услуби шоирнинг овозини «бўғиб» қўяди. Мисол
учун Р. Казакова тағлама доирасидан чиққан пайтлари-
да шундай ҳол рўй беради. Шукруллонинг бир тўртли-
гининг бошланиши ҳам мутлақо бошқача:

Сен қилганни ҳар ким қилар, кибрланиб нетасан!
Халқ мақтаса хизматингни, мурудинга етасан.
Ўз-ўзингга етмоқ бўлиб кўкка қанча сакрасанг,
Фақатгина ерни ўйиб, шунча тубан кетасан.

Р. Казакова эса буни қуйидагича таржима қилади:

Похвала, похвала, похвала...
Закружила, как лист,— ветер осени.
Позвала, за собой повела,
Поводила лишь за нос и бросила!

Кўриниб турибдики, шеър Шукруллодан кўра, кўп-
роқ, Р. Казакованинг ўзиники бўлиб қолган. Онда-сонда
учрайдиган ана шундай ҳодисалар шоир ва таржимон
ўртасидаги муносабат тўғрисида жиддийроқ фикр юри-
тишга ундайди.

Таржимон асл нусхадан узоқлашмаган ҳолда, унинг
«бегона» қобилини ифодалашни, яъни, асари таржима

қилинаётган шоир овози ҳамда услубини «яратиши» керак. Демак, таржимон ўз услубини имкони борича кўпроқ ўзгартириши, «бегона» услубни: оҳанг, фикр тарзи, ифода йўсини ва руҳни сақлаб қолиши лозим. Биз Шукрулло шеърларининг таржимасини ўқиганда, гоҳо «гребневча» Ҳамзатовнинг, баъзан эса Р. Қазакованинг ўз овозини эшитиб қоламиз. Хўш, бу яхшими, ёмонми?

Аввало, шеърни таржима «ўз-ўзини ситиш» зарурияти ва «ўз-ўзини ифодалаш» табиий эҳтиёжи билан узлуксиз кураш олиб боришдан иборат эканлигини унутмаслик керак. Назариётчилар бу масалани асари таржима қилинаётган шоир фойдасига ҳал этадилар, яъни, юз фоиз «ўз-ўзини енгил» тарафида турадилар.

Таржимада «ўзиники» ва «ўзганики» ўртасида «ўз-ўзини ифодалаш» деган бир узвий чизиқ ҳам борки, бу меъёр туйғусини, вазнини, таржима учун асар танлашни ва ҳатто алоҳида ҳолат услубини танлашни ҳам ўз ичига олади. «Ўзиники» ва «ўзганики»ни уйғунлаштириш Н. Гребнев, М. Борисова, Р. Қазакова, А. Передреев, А. Наумов, Н. Бурова, С. Иванов, В. Липко, Э. Орловский ва З. Тумановаларнинг энг яхши таржималарида ёрқин кўринади. Негаки, истеъдод ва маҳорат даражалари ҳар хил бўлган, услуби бир-биридан кескин фарқ қилувчи бу таржимонлар шоир ва унинг асари олдидаги масъулиятни чуқур ҳис этган ҳолда таржимага қўл урганлар.

Бироқ уларга зид мақомда иш кўраётган таржимонлар ҳам оз эмас. Масалан, А. Кореневнинг «ақидаси»— тўла эркинлик ва санъаткорнинг ижодий иродаси яратган шеърлардаги ёрқин ифодаларга бефарқликдан иборат. Айрим ҳолларда таржимон шеърдаги мисраларни қарийб икки баробар қисқартириб юборади. Масалан, Р. Қодирийнинг «Ленин зиёси» шеъри асли 86 мисра, таржимада эса 46 сатр қолган; 44 сатрлик «Тошкент ҳақида қўшиқ» шеъри 25 мисрага келтирилган. Баъзан ўн олти мисралик шеърни тўрт сатрга «жойласа», гоҳо тўрт бандлик шеърни («Озодлик учун») етти бандга чўзади. Устига-устак, янги образлар, деталлар, шеърини шакллари, кўчим системалари ўйлаб топиш, поэтик муаммони «янгилаш», қаҳрамонлар «яратиш» ҳам унга чўт эмас. Айтайлик, ўттиз икки сатрга чўзилган, асли йигирма тўрт мисралик «Дилкаш ва Дилбар»да шеър сараҳборининг ўзгартирилишини, кутилмаганда янги об-

разлар («горы винограда»—«узум тоғлари», «хлопковые облака»—«пахта булутлари») пайдо бўлишини, қаҳрамонларга Р. Қодирий шеърида йўқ ишлар бажартирилишини, жасоратлар туфлаб ёпиштирилишини қандай изоҳлаш мумкин? Ҳатто шоирнинг кўтаринки услуби персонажларнинг хатти-ҳаракатларини тавсифлаш, улар амалга оширган ишларни санаш ва шеърни қуюшқондаги мунгли хулоса — «шахсий ҳаётингизга бахт ёр бўлсин» тарзидаги сийқа якун усули билан алмаштиришгача бориб етади.

Р. Қодирийнинг «Дўстларимга» шеърида «Сизни таърифлашга қиёс тополмадим» деган содда жумла бор. Бу фикрни А. Коренев «жўнликдан халос этиб», образли йфодамоқчи бўлади, ўзича ажойиб ташбиҳлар силсиласини топади: «Сиз менга худди эрта тонг шудгори узра ҳовурдай, тоғдан қуйига интилаётган дарёдай... деразадан тушган нурдай, тутун ҳидидай жуда керак-лисиз, яқинсиз ва севимлисиз!» Менимча, Р. Қодирий дўстларини «шудгор узра ҳовурдай» севишни хаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак...

А. Коренев таржимасида баъзан айрим шаклий унсурларгина эмас, ҳатто яхлит образлар системаси ҳам ўзгариб кетади. Масалан, «Теримда» шеърининг таржимасини олайлик. Таглама муаллифи йўл қўйган нуқсонларни, ғализликларни эътибордан соқит қилганда ҳам, таржимон фантазиясининг парвози шу қадар «баландки», ақл бовар қилмайди: пахта териш машинаси ҳайдовчилари, севишган қиз билан йигит ўрнини на асл нусхада, на тагламада бўлган бегона лирик қаҳрамонлар эгаллайди; Р. Қодирийнинг асосий қаҳрамонлари эса ўткинчи образларга — комбайнчининг (?) аллақандай шогирдларига айланиб қолади. Шундай қилиб, кўз олдимизда қизгин ғалла ўрими, комбайнлар шовқинсурони жопланади, атрофда эса «олтин денгизи» (?). Ҳолбуки, Р. Қодирийда гап «олтин бошоқлар» эмас, балки пахта терими ҳақида боради. Таржимада шеърнинг миллийлигини белгиловчи асосий омиллар — оппоқ пахта тўла чаноқлар тасвири, «зангори кема» суворилари, анъанавий шарқча образлар: афсонавий тулпор ва севги тимсоли бўлган юлдузлар чиқариб ташланган.

Чамаси, бу билан А. Коренев, Р. Қодирий шеърини «яхшиладим», деб ўйлаган бўлса керак: тўғри, таржи

моннинг бундай нияти баъзан бир қадар амалга ошган деса ҳам бўлади. Бироқ биз уйғур шоири Р. Қодирийнинг рус тилига биринчи марта таржима қилинаётган шеърлари билан танишмоқчимиз. Яхшими, ёмонми — ўзи қандай бўлса, шундайлигича ўқишни истаймиз. «Бойитиб» ёки «вазминлаштириб» тақдим этишдан нима наф?

«Кўп таржималарнинг ишкали шундаки,— деган эди бурят шоири Н. Дамдинов,— таржимон таглама матни рус тилида оқизмай-томизмай беришга интилиб, бир муҳим ҳолни — таржима ҳам худди бадний асар сингари жаранглаши кераклигини унутиб қўяди».

Дарҳақиқат, таржима ҳақидаги мақолаларда ана шу фавқулодда жиддий муаммо аспекти кўпинча назардан четда қолади. Шундай қилиб, юзларча «аслига тўғри», лекин баднийликдан йироқ таржималар пайдо бўлади. У ер-бу ери туртиб қофияланган, шеърий қолипга туширилган сўзма-сўз таржималардан иборат тўпламлар чоп этилади, ҳақиқий шеърият ўрнига мунгли «муқобилот» юзага келади. Оригинал асар нечоғли яхши бўлмасин, уни таржимаси қанчалик «аслига дуруст» чиқмасин, русча матн мустақил эстетик қиммат касб этиши зарурлиги шубҳасиздир.

Бу тарафдан Н. Гребнев таржималари кўнгилдагидай жаранглайди:

Севги — вафо десанг, бу ишқ абадий,
Агар мафтун қилса кўз, қоши, лаби...
Ажралмоқ осондир — сал шамол билан
Тарқалиб йўқолган булутлар каби.

Бадний таржимаси:

Любовь порой, как облако, легка,
Любовь порою, как гора, крепка.
Гора не пострадев и от бури,
Растает облако от ветерка.

Н. Гребнев Шукруллонинг фавқулодда янги, конкрет ташбиҳларини, поэтик тафаккуридаги тарангликни аъло даражада бера олади. Шунингдек, шоирнинг ўзига хос поэтик тамизини Р. Қазакова ҳам, хусусан, «Чанқоқлик ва занжирлар», «Майли, баҳслашайлик», «Ёз», «Мактуб» шеърлари таржимасида яхши ифодамай олган.

Ойбекнинг «Олис юлдузим»—«Далекая звезда моя» тўплами, «Оталар юрти»—«Отчий дом», ўзбек шоирлари антологияси, Ҳалима Худойбердиевнинг яқинда чоп этилган «Ғурур»—«Гордость» китоби ва бошқа мажмуаларда А. Наумов томонидан таржима қилинган асарлар ўзларининг бадий юксаклиги билан ажралиб туради. А. Наумов ўз таржималарида ўзбек шеърияти лирик қаҳрамонининг ички маънавий ҳаётини бадий нозик идрок эта олишини кўрсатган. Зулфиянинг «Қуёшли қалам» достони (М. Борисова), С. Абдуқаҳҳорнинг «Болта ва дарахт» масали (В. Липко), Ҳ. Шариповнинг «Тупроққа қасида», «Денгиз сокин эди», «Ҳисор ҳикояти» шеърлари (А. Передреев), Р. Қодирийнинг «Ватан ўғлонлари», «Пиёдалар» (А. Коренев) шеърларининг таржималари қиройи таржима деса дегули.

Афсуски, бундай яхши таржималар ҳали кам.

Оташқалб шоир Усмон Носир ўзбек халқига кўп бўлмаса ҳам, хўб мерос қолдирди. Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун ва бошқалар билан ёнма-ён туриб ўзбек совет шеърияти пойдеворини қўйган бу санъаткор ҳақида Бутуниттифоқ китобхони ёлғиз шу «танланган асарлар»ига қараб фикр юритади. Модомики, шундай экан, унинг таржимони масъулиятни яна ҳам жиддийроқ ҳис этиши лозим.

Э. Орловскийнинг яхши таржималарида Усмон Носир шеъриятининг безовта руҳи, серқирра, ёш, табиий «хушбўй»лиги кўринган. 1935—1936 йиллари ёзилган арман ва грузин туркумлари, Ленин, она тўғрисидаги шеърлари таржимада жуда тиниқ жаранглайди, уларни ўқиган киши гўё таржима, оригинал асарнинг «муқобил»и эмас, балки ҳақиқий назм деб ўйлаши табиий. Аммо Э. Орловский Усмон Носир шеърларининг ҳаммасини ҳам муваффақиятли таржима қила олмаган. Кўп ҳолларда шоирга хос романтик кўтаринкилик, безовта, ҳаяжонли оҳанг ўрнини синиқ, бузуқ ўлчов эгаллайди.

Бадий таржима:

Старина отгорела, подобно свече
Наркомана,
Смердившей в тяжелом дыму,
И болтают подружки у тебя на плече,
Что им придет на ум.

Асл нусхаси:

Банги чолнинг ўчган шами каби
Ўчиб кетди оти ўтмишнинг!
Ўйноқ бўлиб ўртоқларнинг лаби,
Ширин сўзлар қолмас сира тилнинг
Тағларида беркиниб, ўлиб.

(«Юксал, оппогим» шеридан.)

Таассуф билан шуни қайд этиш керакки, Р. Қазакова каби қобилиятли таржимон ҳам баъзан бепарволикка йўл қўяди. Ҳиссиз, сўниқ таржима мисралари ҳам яратиб қўяди. Ҳалима Худойбердиеванинг «Ғурур» китобига кирган кўп шеърларни Р. Қазакова ўгирган. Масалан, «Ўч», «Олқишлашинг керак», «Уйимга» сингари шеърлар таржимаси ҳар жиҳатдан мақтовга сазовор. Аммо мазкур тўпламда кутилмаганда жўн, нари-бери қилинган, услубий ғализ, ўқиш оғир бўлган, кераксиз инверсиялар — буралган сатрлар кўп. Таржимон «Еще не омраченного бедой, Лица дышали радостью черты», «Но то, чему осталась ты верна, Нам дарить жизнь отбой беде трубя» сингари мужмал жумлаларни тузади.

Баъзан шундай ҳоллар рўй берадики, ҳайратдан ёқа ушлайсан. А. Коренев Р. Қодирийнинг «Теримда» шеърларида Сомон йўлини ғалла ўриб олинган ерга — тўғрироғи, пурли ангиз лентасига, яъни, осмонда худди ўтоқ қилинган ангизга ўхшатади (ангиз ўтоғи?), Э. Орловский эса Усмон Носирнинг «Монолог»ида шундай сатрлар тизади: «Стихом Сафо рассказывал мне Рим...» Қаранг, таржимон ҳатто Сафо қадимги юнон шоираси эканлигини ҳам унутиб қўйган. Гап бу ерда хатолар ёки услубга хилофлик ҳақида эмас, балки таржимоннинг ўз ишига муносабати хусусида, «ҳунар машаққати» ҳали кўп таржимонларимизда «маҳорат машаққатига» айланмагани тўғрисида. Худди ана шунинг учун ҳам асл нусха ғоясини тўғри, аниқ бера олган бенуқсон таржималаримиз кам. Негаки, ўзбек шоирининг кечинмалари таржимон кечинмаларига айланган, шеърият учун ҳаводек зарур шоир шахси кўриниб турган шеърлар ўрничи кўп ҳолда адабий қофиябозлик банд қилади.

Баъзан таржимонлар шеърларнинг муаллифлари ўзбек шоирлари эканлигини унутиб, уларга ёт ҳис-туйғуларни қўллайдилар, русча образлардан фойдаланадилар. Ҳозирги пайтда «аршин» сўзи рус тилида кам ишлатилади, Д. Полинин таржимасида эса ўзбек ота ўғлига: «Ты стал джигитом ростом в три аршин», дейди. А. Коренев ўгирган «Қурбон» достонининг қаҳрамони эса полвонга қараб: «Батя, давай!» деб хитоб қилади. Э. Орловскийда: «Ну, айда!», «Все в морщинах чело», «Девушка — кровь с молоком», «сызмальства» каби соф русча иборалар учрайди.

Ўзбек шоирларининг асарлари аллақачон Бутуниттифоқ миқёсига чиқди. Н. Гребнев, Р. Қазакова, С. Сомова, В. Державин, С. Северцев, А. Наумов, Н. Бурова ва бошқалар таржимасида улар марказий газета ва журнал саҳифаларида тез-тез пайдо бўлиб турибди.

Тошкент нашриётларида ҳам ўзбек шоирларининг дурустгина таржима қилинган китоблари босилаётир. Н. Тихонов, В. Луговской, В. Рождественский таржималари кирган Ойбекнинг «Олис юлдузим» тўплами китоб дўконларининг токчаларида туриб қолгани йўқ; С. Липкин, Ю. Нейман, И. Лиснянский, А. Наумов таржимасидаги Зулфия китоблари, машҳур «Оталар юрти» антологияси, Н. Гребнев ва А. Файнберг таржимасидаги Абдулла Ориповнинг «Чашма» китоби ҳам ўз вақтида ўқувчилар томонидан қизгин кутиб олинди.

Таржимани «эзгулик маҳсули» ёки «хайрли иш», дейдилар. Аммо бу «эзгулик маҳсули» ёки «хайрли иш», юқорида кўриб ўтганимиздек, баъзи шеърбозлик, совуқ ҳунармандчилик, лоқайд қофиябозлик доирасидан чиқа олмаяпти. Бизнинг замонамизда яхши таржима худди эзгулик, ёмон таржима эса, баайни нафрат тимсоли сифатида қабул этилиши ва гап биринчи навбатда ана шу хусусда бўлиши керак. Ахир санъатда тасодифларга йўл қўйиб бўлмайди, биз кўздан кечирган китобларда эса, бахтга қарши, бундай тасодифлар ҳали жуда кўп.

1971—1975 йилларда Москва ва Тошкентда нашр этилган китобларни ўқиб шунга амин бўлдимки, ўзбек шеъринини рус тилига таржима қилишда ҳозирча палапартишлик анча-мунча бор экан. Ўзбек сўз усталари билан машҳур рус таржимон-шоирлари ўртасида доимий конкрет алоқа ўрнатилмаган. Нашриётларда ҳам, Ўз-

бекистон Ёзувчилар союзининг Бадий таржима советида ҳам ўзбек тилидан қилинаётган таржима асарларининг бадий қиммати, эстетик савияси жиддий назорат қилинмайди. Шунинг учун ҳам «Вопросы литературы» журналининг СССР 50 йиллигига бағишланган сонида шоир Абдулла Орипов қуйидаги гапни бежиз ёзмади: «Ижодий алоқанинг муҳим шакли сифатида, биринчи навбатда, таржимани атайман. Шoirни ўз иқтидорига яраша баҳолаш учун таржима сифатига жиддий диққат қилмоқ лозим. Ижодий союзларимиз ва нашриётларимиз таржима ишига талабчанлик билан ёндошсинлар, муаллиф ва таржимон ҳамкорликда иш олиб бориши учун қулай шароит яратсинлар».

*Неъматжон Отажонов,
Нажмиддин Комилов.*

БАДИЙ ТАРЖИМА ВА ИЛМИЙ ТАФСИР

(«Бобирнома»нинг хорижий тилларга таржимаси)

Қадимий ўзбек адабиётининг улкан ёдгорликларидан бири «Бобирнома» Шарқда «Тузуки Бобурий», «Воқиоти Бобурий», «Воқеаномаи шоҳ Бобур» номлари билан машҳур.

Асар XVI асрдаёқ бир неча марта форсчага, кейинчалик Европа халқлари тилларига қайта-қайта таржима қилинди, нашр этилди, ўрганилди.

«Бобирнома» таржималари тарихига оид айрим маълумотлар баъзи олимларимизнинг ишларида қайд қилинади¹. Аммо кўп сонли бу таржималарни яхлит, чуқур ўрганган илмий иш ҳали яратилмаган. Таржималарнинг пайдо бўлиши, уларни қиёсий таҳлил қилиш орқали илмий қийматини белгилаш «Бобирнома»нинг ўзини ўрганиш нуқтаи назаридан ҳам, ўзбек халқининг жаҳондаги бошқа халқлар билан адабий-маданий алоқалари тарихини тадқиқ этиш тарафидан ҳам жуда муҳим. Зеро, «Бобирнома», дунё шарқшунослари яқдиллик билан қайд қилганидек, инсоният маданиятига қўшилган катта ҳиссадир.

«Бобирнома»ни форс тилига ўгиришнинг биринчи ташаббускори Заҳириддин Муҳаммад Бобирнинг ўзидир, у ҳаёт вақтидаёқ ўз асарини форс тилига таржима қилишларини сўраган эди. Бу орзу амалга ошди. Ҳозир китобнинг тўртта форсий таржимаси борлиги маълум. Бу ишга биринчи бўлиб қўл урган киши Шайх Зайнуддин (Шайх Зайн) дир.

Шайх Зайн Бобирнинг мирзаси бўлгани учун унинг фармонларини тўплаб борган ва бир неча фармони олийшон унинг таржимасига илова ҳам қилинган.

---

¹ В. Зоҳидов. Бобирнинг фаолияти ва адабий-илмий мероси ҳақида. «Бобирнома», Тошкент, 1960, 20—25-бетлар.

Шайх Зайн таржимаси 932—933 (ҳижрий) йиллар орасидаги ўн бир ойлик воқеаларни қамраб олади. Бу таржиманинг икки нусхаси Британия музейида сақланмоқда. Иккинчи форсий таржима Ҳасан Пояндахон томонидан бошланган бўлиб, Муҳаммадқули Ҳисорий уни давом эттирган ва 1586 йилда интиҳосига етказган. Бироқ таржиманинг Бодлейн фондида ва Ҳиндистон ташқи ишлар министрлиги қўлёзмалари сирасида сақланаётган мавжуд нусхалари асарни тўла қамраб олмайди.

Акбаршоҳ замонида унинг топшириғи билан «Бобирнома»ни Мирза Абдураҳимхон ибн Байрамхон форс тилига тўла ўгирган. Бу таржима анча мукаммал бўлиб, услуби, баён тарзи жиҳатидан асл нусхага анча яқин.

Шунинг учун ҳам асарнинг бу таржимаси «иккинчи оригинал» сифатида эъзозланади ва унга кўпроқ эътибор берилади. Агар Шайх Зайн ва Ҳасан Поянда таржималарида расмий адабий-форсий тил талабларига амал қилинган, Бобирнинг ўзига хос лафзи бирмунча ўзгартирилиб, замонасининг тарихий мемуарлар услубига мослаштирилган бўлса, Абдураҳимхон содда, туркона адабий тилнинг хусусиятларини сақлашга интилади. Шу сабабдан бўлса керак, «Бобирнома»нинг машҳур француз таржимони Паве де Куртейль Абдураҳимхон иши ҳақида бундай ёзган эди: «Форс тилига қилинган таржима кўпинча китобхонга катта қийинчилик туғдиради. Унинг услуби, айниқса, туркий сўзларнинг кўплиги, гоҳида тўлиғича келтирилган туркий шеърлар, эътиборсизлик оқибатида йўл қўйилган эркинлик форс китобхонини танг аҳволга солиб қўяди»¹. Аслини олганда, таржимон талай терминлар, ҳарбий сўзларни асл туркча ҳолида беришга мажбур бўлган эди, негаки «Бобирнома»даги кўпгина хос сўзлар, иборалар, истилоҳларнинг соф форсий муқобилини топиш мушкулдир.

Абдураҳимхон таржимаси асарнинг Шарқда кенг тарқалишига йўл очди ва Европа шарқшуносларининг диққатини жалб этди. Мазкур таржиманинг чиройли, миниатюралар билан безатилган нусхалари Лондон, Париж, Ленинград, Калькутта кутубхоналарида сақланмоқда.

«Бобирнома» 1912 йилда Тағоймурод Қарлуқий томонидан тўртинчи марта форс тилига ўгирилди. Бу тар-

---

¹ Pavet de Courteille Memoires de Baber, Paris, 1871, 11 p.

жиманинг бир нусхаси Абу Райҳон Беруний номидаги Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалари фондида сақланмоқда.

Европа илм аҳлига «Бобирнома»ни биринчи марта таништирган олим Витсен¹ бўлган. У 1705 йилда асардаги Фарғона водийсининг жуғрофиясига оид тасвирларни таржима қилиб, Амстердамда нашр эттиради. Бироқ Бобирнинг Европадаги чинакам шуҳрати роппароса юз йилдан кейин — XIX аср бошларида қарор топди. Бу ишда инглиз шарқшуносларининг хизмати катта бўлди. Улар китобни таржима қилиб, нашр эттиришдан ташқари, уни тадқиқ этиш, Бобир ҳаётини ўрганиш ишини ҳам қизғин давом эттирдилар. Умуман, Бобирнинг ҳаёти, шахсий қобилиятлари Европа тадқиқотчиларини ҳайратда қолдирган эди. Бобир сиймосида улар улкан саркарда, моҳир давлат арбоби, дилбар ва дилкаш инсонни кўрдилар. Тарихшунос Элфинстон Бобирни «Шарқнинг Юлий Цезари» деб атайди. Лейн Пуул бўлса: «Ўз портретини чизишдаги самимийлик, фазилат ва камчиликларини ҳаққоний тасвирлаш, очиқкўнгиллик ва ростгўйлик»ни Бобирнинг ажойиб хислати деб таърифлайди. «Бобирнома» таржимони Эрскин эса бундай ёзади: «Бобир характерининг мислсиз белгиси унинг бошқа мулкдорларникига ўхшамаслигидир. Осиё тождорларидаги дабдаба, сунъий характер ўрнига бизнинг кўз олдимизда Бобирнинг характери табъий, ҳаётий, севувчи, самимий бўлиб гавдаланади.

Бобир тахтда ўтиришига қарамай, оддий турмушнинг энг яхши туйғуларини ва иштиёқини ўзида сақлаб қолди. Осиё ҳукмдорлари орасида Бобир сингари гениал ва талантили кишилар камдан-кам учрайди. Унинг фаол ақлий қобилияти... ва бевафо тақдирнинг найранглирига қарамай, руҳининг тетиклиги... саховати, мардлиги... фанга, санъатга муҳаббати ва улар билан муваффақиятли шуғулланиши кишини лол қолдиради».

«Бобирнома»ни инглиз тилига таржима қилган Жон Лейден ва Вильям Эрскинлар бир-биридан беҳабар

---

¹ Витсендан сал олдин — 1697 йилда француз олими Д. Дербю ўзининг «Шарқ халқлари ҳақида энциклопедик луғат»ига «Бобур ёки Бобир» деган кичик мақола киритиб, император Бобур ҳақида маълумотлар берган бўлса ҳам, «Бобирнома»нинг ўзига тўхталмаган.

ҳолда иш бошлаган эдилар. В. Эрскин форс адабиёти бўйича бир қанча тадқиқотлар муаллифи, Британия музейидаги кўпгина қўлёзмаларни тўплаган ва ўрганган атоқли шарқшунос, доктор Лейден эса, форс тилидан ташқари, яна эски ўзбек ва ҳинд тилларини ўзлаштирган билимдон шахс бўлганлар. Ҳар икки таржимон ҳам «Бобирнома» билан Ҳиндистонда танишганлар ва уни шу ерда ўгиришга киришганлар. В. Эрскин Абдурахимхоннинг форсий нусхаси асосида таржимани 1811 йилда бошлаб, 1817 йилда охирига етказди. Бевериж хоним айтганидек, Эрскин «европалик бобиршунослар ичида пионер эди», у «дунё китобхонлари» олдида катта хизматни адо этди. Бироқ Эрскин таржимани нашр эттиришга шошилмайди, бу орада у доктор Ж. Лейден ҳам «Бобирнома»ни инглизчага ағдарганини эшитиб қолади ва бу таржима билан танишишга ошиқади.

Ж. Лейден бевақт вафот этиб, таржима ниҳоясига етказилмай қолган. Эрскин Лейден таржимасини қўлга киритиш ва ўзиники билан солиштириб чиқиш мақсадида Лондонга хат ёзади ва Лейден таржимасининг фотонусхасини юборишни сўрайди (Лейденнинг қўлёзмалари уйига жўнатилган эди). Касбдоши таржимасининг ўзиникидан катта фарқи борлигини кўрган Эрскин ҳайрон қолади: начора — Лейден асл нусхадан ўгирган эди-да! Эрскин таржималарни батафсил муқояса этиб, иш давомида контекстга мос келмайдиган жойларни бирмабир тузатиб, пухталаб боради. Шу орада у «Бобирнома»нинг туркий оригиналини Элфинстондан сўраб олади ва ишнинг ҳаммасини солиштириб чиқишни дилига тугади, негаки, Лейден туркий тилни яқин орада ўрганганлиги сабабли таржиманинг кўп жойларида саҳв ўринлари бор эди. Шунинг учун ҳам Эрскин диққат ва эҳтиёт билан туркий ҳамда форсий вариантларни чоғиштира бошлайди.

Ниҳоят... «Бобирнома»нинг қолган қисмини туркий оригинали, форсий таржима ва Элфинстон орқали жаноб Меткалфдан олган нусхалар билан солиштириб, ишни охирига етказдим»¹, дейди В. Эрскин. Унинг айтишича, Меткалф нусхаси энг ишончли манба ҳисобланган.

---

¹ Ж. Лейден, В. Эрскин. «Бобирнома», Лондон, 1921, 36-бет.

«Менинг чигатоийи туркийдан олган билимим «Бобирнома»ни аслидан ўгиришга етарли эмас эди,— деб ёзади таржимон,— шунинг учун форсча манбага кўпроқ таяниб иш кўрдим. Бахтга қарши Лейденга ёрдам берган туркий тил мутахассиси Ганж Элфинстондан туркий оригинални олгунича, у Бўмбайдан кетиб қолибди, шу туфайли содиқ дўстим мулла Фирузнинг ёрдамига таяниб, туркий матн билан танишиб, таржимам билан солиштириб чиқишга муяссар бўлдим. Ўйлайманки, таржима кўп камчиликлардан холи бўлди» (37).

Бу фактлар таржимоннинг ўз ишига қанчалик масъулият билан қараганлиги, таржиманинг илмий аниқлиги, пухта бўлишини таъминлаш учун нечоғли кўп меҳнат сарфланганини кўрсатади. В. Эрскиннинг нияти «Бобирнома»ни шунчаки инглиз китобхонига таништиришгина эмасди, у асл нусха ўрнини босадиган даражада эътиборли, ишончли инглизча эквивалент барпо этишни кўзлаб, иш кўрган. Чуқур илмий-ижодий меҳнат меваси бўлган бу таржима ҳақиқатан ҳам муваффақият қозонди ва мутахассисларнинг таҳсинига сазовор бўлди. Чунинчи, шарқшунос Лорд Жефрей дейди: «Эрскин ўз таржимасига ажойиб ҳошиялар илова қилган, текст остидаги тушунтиришларни ҳам моҳирона ва шоирона бажарган».

Элфинстон эса таржиманинг пухталлиги ҳақида тўлқинланиб бундай ёзган эди: «Таржима бамисоли асл нусханинг ўзгинаси, услуби ҳам жозибадор, худди аслига қараб расм олгандай»¹.

Шундай қилиб, В. Эрскин Ж. Лейден таржимасини қайта ишлаб чиқиб, ишни поёнига етказди ва «Бобирнома», Лейден-Эрскин таржимаси» номи билан 1826 йилда Лондон²да чоп этилади.

Таржимада ёзилган муқаддима қисм катта илмий қимматга моликдир. Бунда китобхон «Бобирнома»га оид қизиқарли материалларни, танқидий матн тузиш учун олиб борилган изланишлар, қадимий ишончли нусхалар, «Бобирнома» билан шуғулланган шарқшунос олимлар тўғрисида кенг маълумот билан танишади.

Эрскин ўз тилида бу нодир асарни тиклашда кўп манбаларга суянган. Ҳофизхон Муҳаммад Ҳошим, Ҳен-

¹ «Ҳиндистон тарихи», Лондон, 1905, 429-бет.

² S. Leyden and W. Erskine «Memoires of Zehir — ed — Din Muhammed Baber» London — 1826.

ри Рассел, Вильям Майл каби шарқшунос олимларнинг китобларидан, айниқса, Э. Давнинг «Бобирнинг ҳаёти», «Ҳиндистон тарихи» ва шарқшунос Жон Бриг берган маслаҳатлардан унумли фойдаланган. Лекин асосий ёрдамни у тарихчи Элфинстондан олган. Шу тариқа катта қийинчиликларни енгиб, бутун ақлу заковатини ишга солиб, «Бобирнома»нинг инглизча таржимасини яратишга муяссар бўлган.

Эрскин-Лейден таржимаси 1921 йилда Дублин университетининг профессори, шарқшунос олим Лукаш Уайт Кинг томонидан қайта нашр эттирилди. Ношир инглизча таржимани нисбатан мукамалроқ бўлган французча таржима билан қиёслаб чиқиб, анча тўлдиришлар қилади, кўпгина жойларига аниқлик киритади. Маълумки, «Бобирнома» хронологик жиҳатдан тўлиқ эмас. Ора-орада анчагина тарихий воқеалар асарда акс этмай қолган. Бу узилишларни бир-бири билан боғлаш мақсадида У. Кинг ҳижрий 908 йилнинг охиридан 909 йилнинг охиригача (1503—1504), 914 йилдан бошлаб 925 йилнинг бошигача (1518—1519) ва 926—931, 934 (апрель — сентябрь ойлари), 936—937 йилларга оид Бобир ҳаёти билан боғлиқ воқеаларни бошқа манбалардан олиб, «Бобирнома»га киритади ва асарнинг яхлитлигини таъминлайди. Кези келганда шуни айтиш керакки, «Бобирнома»нинг ўзбекча ва русча нашрлари ҳам ана шундай тўлдиришларга муҳтождир.

Биз биламизки, Бобир жуда дилкаш, ҳазил-мутойиба, юмор, ҳажвга уста бўлган. У муболаға, киноядан фойдаланиш йўли билан образнинг қиёфасини очади, енгил кулги, тагдор ҳазил билан салбий хислатни таңқид остига олади. Бобир ҳажвиёти ўша давр кишиларининг характерини тасаввур этишига кўмаклашади. Масалан, Ҳисравшоҳнинг қаллоблиги, ҳукмронлик қилган мамлакатини вайрон қилганини тасвирлаб: «Юз минг лаънатдур қиёматғачаким, ҳар ким Ҳисравшоҳнинг бу афъолини эшитса, лаънат қилсун. Бу афъолини эшитиб лаънат қилмоғон ҳам сазовори лаънат бўлсун», дейди. Яна бир нечта мисолларга мурожаат этамиз.

Зуннун арғун тўғрисида: «Шатранжға кўп машъуф эди. Эл бир илик ила ўйнаса, ул ики илик била ўйнар эди. Ҳар неча кўнгли тилар ўйнар эди» (235).

Мир Муртоз ҳақида: «Шатранжға кўп шағафи бор экандур, бу мартабадаким, агар ики ҳариф учраса, бири

била шатранж ўйнаб, яна бирининг этагини тутуб ўлтурар экандурким, кетмагай, деб» (240).

Инглизча таржималарда ҳам Бобирнинг ўткир сатираси ва юморлари яхши акс этган.

Асарда ҳажв билан юмор доимо бир-бирини тўлдириб боради. Лекин Бобир ҳеч қачон кишиларнинг жисмоний нуқсонларидан кулмайдди, балки ҳажв-танқид остига олинган кишининг хислатларини, хулқ-атворини аччиқланган ҳиснинг ҳамласи билан фош этади. Шунини ҳам айтиш керакки, у бепарда сўзларни ёқтирмаган, беҳаё шеърлар ва шунга яқин ҳажвий асарларни хуш кўрмаган. Инглиз таржимонлари муаллиф дидининг мана шу томонларига ҳам алоҳида диққат қилганлар.

«Бобирнома»даги кўпдан-кўп жўғрофий жой номлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига оид атамаларни ҳам таржимонлар батафсил шарҳлаб берганлар. Биргина У. Қинг ўзи тузган шарҳ ва изоҳлар сони тўрт мингдан ошиб кетади. У матн ичида келган шеърий парчаларнинг кимга тааллуқли эканини ҳам манбаини излаб топиб, кўрсатиб ўтган. Чунончи, Бобир тож-тахт талашлар туфайли ўзаро урушлар, вайронгарчилик келиб чиқаётганини хунук воқеа сифатида таърифлаб, фикрини кучайтириш мақсадида Шайх Саъдийнинг мана бу байтини келтирган:

Даҳ дарвеш дар гилеме бихусбанд,
Ду подшоҳ дар иқлиме на гунжанд.

(Ўнта дарвиш бир гиламдан жой олади, иккита подшоҳ бир мамлакатга сиғмайди.)

У. Қинг байтнинг насрий таржимасидан кейин изоҳ бериб, бу шеър Саъдий «Гулистони»нинг биринчи боби, 3-ҳикоятдан олинганини қайд этади. Бу усул таржимоннинг илмий аниқлиги, пухталигини таъминлаш билан бирга китобхоннинг билим доирасини кенгайтиришга, Бобир ҳофизаси ва хотирасининг чуқурлигини намоён этишга асос бўлиб хизмат қилади.

Таржимонлар ва тадқиқотчиларнинг изланишлари, кўп йиллик меҳнатлари туфайли қўлга киритилган илмий ютуқлар қадимий ўзбек адабиётининг нодир намунаси бўлган «Бобирнома»ни ўрганиш ва тарғиб этишда қулайлик туғдиради. Шарҳ ва изоҳлар, шубҳасиз, инглизча таржималарнинг илмий қимматини оширади.

Бироқ, бу билан бирга, қайд этмоқ лозимки, шарҳларнинг ҳаммасини ҳам бирдай тўғри деб бўлмайди. Айниқса, асарнинг Ўрта Осиё шаҳарлари тасвирига бағишланган қисмларига берилган шарҳларда хатолар кўп. Бу балки таржимонларнинг ўлкамиз ҳаёти ва табиати билан бевосита таниш бўлмаганлари оқибатидир. Масалан, *олманн* — беҳи, *маъжунни* (асал ва гиёҳдан тайёрланган махсус ичимлик) — «кайф берувчи ҳар қандай аралашма», *меҳригиёни* — *мандрагора* (заҳарли ўт), «*Қуёш ўти*», *ит ўти*, деб, *кетмонни* — белкурак, *ханзални* (аччиқ тарвуз) — қовоқ, *нашватини* — «қовуннинг бир нави», деб берилган. Изоҳларда чалкашликлар кўп. Асарнинг русча таржимасида ҳам талай нуқсонлар мавжуд.

Бундан ташқари, Кинг Эрскин ва Лейденларнинг таржимаи ҳолини, Бобирнинг Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон бўйлаб юришларини акс эттирувчи харитани китобга илова қилади.

1844 йилда Лондонда Р. М. Калдекот¹ томонидан «Бобирнинг ҳаёти» номли янги бир таржима пайдо бўлди. Китобнинг муқаддима қисмида Бобирнинг биографияси тўғрисида қисқача маълумот ҳам берилган. Таржимада кўп жўғрофий тасвирлар ўзгартирилган, айрим жойлар кенгайтирилган, хуллас, таржимани ўқиган китобхон бу асарнинг Бобир қаламига мансуб эканлигига асло ишонмайди. «Шарқ кишиларнинг исми, жой номлари турли хил китобларда турлича учрайди, мен ҳам шу услубни қўлладим ва «Zinghis — Tehingis, Heri — Herot» деб ёзишни лозим топдим» (9), — деб ёзади Калдекот. Бундан кўриниб турибдики, у мунтазам илмий транскрипцияга ҳам амал қилмаган.

1909 йилда Талбот қаламига мансуб яна бир таржима дунёга келди. Бу таржима ҳам асарнинг анча қисқартирилган вариантыдир.

XX асрнинг бошларига келиб «Бобирнома»га бўлган қизиқиш янада ошди. «Бобирнома»нинг асл нусхаларини излаш бошланди. Бу борада шарқшунослардан Анетта Бевериж ва Ҳенри Беверижларнинг қилган ишлари диққатга лойиқдир.

1905 йилда Бевериж хоним «Бобирнома»нинг Ҳай-

---

¹ «The Life of Baber» by R. M. Caldecott, London — 1844.

дарободда топилган қўлёзмасининг факсимилесини нашр этади. Тадқиқотчи сўз бошида «Бобирнома»нинг ҳозирги кунгача сақланиб келаётган 13 та нодир қўлёзмаси ҳақида маълумот берган.

А. Бевериж «Бобирнома»нинг Ҳайдаробод қўлёзмаси» (1905 йил) таҳлилига бағишланган бир илмий ишида Лейден ва Эрскинларнинг хизматига юқори баҳо беради, улардан ўтказиб таржима қилиш мумкин эмаслигини таъна олади: «Олдимишга қандай мақсад қўйган бўлсак, шунга эришдик. Қилиниши лозим бўлган нарса — инглизча танқидий текст яратишдир. Янги таржима тўғрисида бирор оғиз ҳам сўз бўлмаслиги керак. «Бобирнома» инглиз тилига бир марта Лейден ва Эрскинлар томонидан ўгирилди. Бошқа бирор кимса ҳам улар бажарган ишни амалга ошира олмаса керак. Бу қилинган инглизча таржима уларнинг номи билан абадий бирга яшайди» (91—92). Бироқ шунга қарамай, қўлёзмалар устида узоқ йиллар иш олиб боргандан кейин у яна янги таржиманинг зарурлигига ишонч ҳосил қилиб, «Бобирнома»ни асл нусхасидан инглиз тилига янгидан ўгира бошлайди. Бу таржима 1922 йилда Лондонда «Бобирнома» — инглиз тилида» номи билан босилиб чиқади.

Асар 1922 йилда тўлиқ ҳолда нашр қилингунча айрим парчалари тўрт марта эълон қилинган. Бу таржима аввалги таржималарга қараганда анча мукаммал, орада узилиб қолган йилларнинг воқеалари янада тўлдирлиб, таржимоннинг изоҳлари ва Бобир ҳаётига оид миниатюралар билан босиб чиқарилди.

Бобир ва унинг шоҳ асарига оид барча изоҳларни китобнинг илова қисмидан топса бўлади. А. Бевериж хоним таржимаси нисбатан яна ҳам тўлиқроқ эканлиги, илмий аниқлиги билан шарқшуносларнинг эътирофига сазовор бўлди. Кўпгина тадқиқотчилар бу таржимадан асл нусха ўрнини босадиган ишончли манба сифатида фойдаланганлар. Чунончи, Ўрта Осиё тарихини ўрганиш билан кенг шуғулланган академик В. В. Бартольд «Бобирнома» маълумотларидан фойдаланганда асл ўзбекчаси билан бирга инглизча таржималарига ҳам тез-тез мурожаат қилиб, мисоллар келтиради. Олим, айниқса, Бевериж хоним таржимасини кўп тилга олади. Шу билан бирга, А. Бевериж таржимасидаги айрим ноаниқликларни ҳам ўрни келганда кўрсатиб ўтади. Масалан, «Тур-

кистон мўғул истилоси даврида» номли ишида Фарғона водийсида мавжуд бўлган *Қубо* шаҳрини (ҳозирги *Қува*) А. Бевериж «Қабо» деб хато ўқиганини, Эски Аҳси шаҳрини йўқолиб кетган, деб нотўғри хулосага келганини қайд этади¹.

Бундай мисоллардан яна келтириш мумкин.

Бевериж хоним ўз таржимасида Калькуттада нашр қилинган «Чигатойи-форсий», «Чигатойи-туркий»² луғатлари ҳамда Алишер Навоий асарлари учун тузилган луғатдан унумли фойдаланган.

1828 йилда Лейпцигда А. Кайзер³ Лейден ва Эрскинларнинг инглизча таржимасини қисқартириб, немис тилида нашр қилдирди.

1871 йилда Парижда «Бобирнома»нинг французча таржимаси босилди. Бу асл нусхадан қилинган анча мукамал, тўлиқ таржима эди. «Бобирнома»га меҳр қўйган олим Паве де Куртейль⁴ бундай ёзади: «Мендан аввалги таржимонларга бирдан-бир эътирозим шуки, улар асл нусха матнидан кўра форсча таржималарга кўпроқ таяндилар. Агар Қозон босмаси оригиналдан сал четлашса, инглизча таржима (Эрскин-Лейден таржимаси) доимо оригиналдан узоқлашади, кўпчилик ҳолатларда географик номлар форс тилида қандай бўлса шундай берилган, айниқса, Шимолий Ҳиндистондан келадиган фойдалар тўғрисида гап кетганда бу яққол кўзга ташланади».

Паве де Куртейль алоҳида сўзларга изоҳ бермайди, чунки у 1870 йилда Заҳириддин Муҳаммад Бобир ва Алишер Навоий асарларига туркий-французча луғат тузиб, Парижда нашр қилдирган эди, кўп ҳолларда у шу луғатга ҳавола қилади.

«Бобирнома» 1944—46 йилларда Анқарада икки жилдда изоҳлар билан усмонли турк тилида босилган, Мирзо Ҳайдар томонидан урду тилига ўгирилган, 1960

---

¹ В. В. Бартольд. Сочинения, т. I. Изд-во Восточной лит-ры, М., 1960, стр. 216 и 218.

² The MSS. of the Turki Text of Babar's Memoires by A. S. Beveridge, in the journal of the Royal Asiatic Society, juli—1900, 480 p.

³ Denkwürdigten des Sehir—Edden Muhammad Baber, Keisers von Hindustan, A. Keiser, Leipzig. 1828.

⁴ Айрим адабиётшунос олимлар, Паве де Куртейль форсий нусхадан фойдаланган, деб кўрсатадилар. Бундай эмас. Французча таржимага Н. И. Ильминскийнинг Қозон нашри асос қилиб олинган.

йили ҳиндча таржимаси Саид Акбар Аббос Ризвон нашрида чиққан.

«Бобирнома»дан айрим парчалар инқилобгача Н. И. Паутусов, В. Я. Вяткинларнинг русча таржимасида босилган эди, 1958 йилда М. Салье томонидан рус тилига асар тўла (Бевериж хоним нашри асосида) таржима қилиниб, Тошкентда босилди.

Хилма-хил таржималар вужудга келгандан кейин «Бобирнома» тўғрисида хорижий тилларда илмий мақолалар, монографиялар пайдо бўла бошлади. Тадқиқот ишларининг бир қисми таржимонларнинг ўзига тегишли бўлса, катта улуши мутахассис шарқшунослар қаламига мансубдир. Ҳозиргача чет элларда Бобир ва унинг ажойиб асари тўғрисида юзга яқин номда ҳар хил илмий мақолалар, ахборотлар эълон қилингани маълум. Бундан ташқари, бир неча монографиялар, илмий-адабий очерклар ҳам яратилди. Чунончи, Лейн Пуулнинг «Бобир» (Оксфорд, 1899) Л. Ф. Рошбрукнинг «XVI аср империя тузувчиси» (Лондон, 1918), С. М. Эдварднинг «Бобир», Ф. Гренарднинг «Бобир» (Париж, 1930), С. К. Беверижнинг «Бобир ва Ҳиндистон» (Лондон, 1936), Харольд Лэмбнинг «Бобир — йўлбарс» (Нью-Йорк, 1961) каби китоблари ва бошқа тадқиқотлар шулар жумласидандир.

Бобир ҳақида кенг тадқиқот олиб борган киши инглиз шарқшуноси А. Бевериж хонимдир. Чет эллардаги кўп мамлакатларда бобиршунослик қизғин давом эттирилмоқда. Бу борада совет олимларининг ҳиссаси ҳам катта. «Бобирнома»нинг инглизча, немисча, французча, форсча ва русча таржималарини чоғиштирилса, улар орасида кўпгина фарқлар борлиги маълум бўлади. Бу фақат услубдаги тафовут эмас. Таржималарнинг илмий аниқлигида, савиясида ҳам катта фарқлар бор. Паве де Куртейль буни яхши пайқагани юқорида қайд этилди.

Бироқ, шунини айтиш керакки, бу масала ҳанузгача изчил ва чуқур ўрганилмай келмоқда. Турли хил камчиликларнинг пайдо бўлишига таржимонларнинг тил билиш даражаси, қанчалик астойдил шуғуллангани сабабдир, албатта. Аммо бунга асосий объектив сабаб, бизнинг назаримизда, «Бобирнома»нинг танқидий матнининг ҳанузгача яратилмаганидир. Таржимонлар турли йилларда кўчирилган, хилма-хил нуқсонлар ва чалкашликларга тўла кўп сонли қўлёзмалардан фойдаланиб

келмоқдалар, натижада баъзан бир-бирини инкор этувчи ҳар хил нусхалар келиб чиқмоқда.

Хулоса шуки, «Бобирнома» каби йирик тарихий-адабий манбани изчил ўрганиш, ишончли нусхалар асосида танқидий матнини бунёдга келтириш, асардаги терминлар ва сўзлар учун изоҳли луғатлар тузиш олимларимиз олдида турган муҳим вазифадир. Зеро, нуқсонлар, ҳар хиллик фақат таржималарда эмас, асл нусха нашрларида ҳам учраб туради. Мақбул ва манзур мукамал таржима эса фақат асл нусханинг ишончли илмий нашри асосидагина амалга оширилиши мумкин.

ТАРЖИМА КЕНГЛИКЛАРИДА

УЛКАН АДАБИЙ-ТАРИХИЙ ВОҚЕА

Алишер Навоий танланган асарларининг рус тилида 10 жилдда нашр этилиши¹ мамлакатимиз адабий ҳаётида муҳим воқеа бўлди. Бу нашр гениал шоир, ўзбек адабиёти ҳамда адабий тилининг асосчиси — Навоий адабий меросининг биринчи марта рус тилида жиддий тартибга солинган гўзал намуналаридир. Жилдларга шоирнинг рус тилига илгари таржима қилинган, кейинчалик ўша таржимонларнинг ўзлари томонидан қайта кўриб чиқилган асарлари билан бир қаторда, илк марта таржима қилинган ишлар ҳам киритилган.

«Танланган асарлар»нинг дастлабки икки китобидан Навоий адабий меросининг деярли учдан бир қисмини ташкил этган лирикаси ўрин олган. Тўрт девонни ўзида жамлаган «Хазойинул-маоний» XV асрнинг лирик эпопеясидир. «Ғаройибус-сиғар», «Наводируш-шабоб», «Бадоеул-васат», «Фавойидул-кибар» девонларида жамланган, мавзу жиҳатдан ғоят ранг-баранг, теран мазмунли лирик асарларда ахлоқ-одоб, социал-иқтисодий ҳамда фалсафий муаммолар қаламга олинади, инсон эркинлиги, дунёвий муҳаббат ва бахт куйланади, меҳнат ва тафаккур, дўстлик ва инсонпарварлик улуғланади. Булар орасида сатирик мисралар ҳам учрайдики, улар буюк гуманистнинг ҳуқуқсизлик, зулм ва риёкорликка қарши билдирган норозилиги ифодасидир.

Алишер Навоий Шарқ шеърятининг 17 жанрида қа-

---

¹ Алишер Навоий. Сочинения в десяти томах. Изд-во «Фан». «Ташкент, 1968—1970 гг.

лам тебратган. Булар — ғазал, қасида, мусаддас, мусамман, қитъа, рубоий, соқийнома, тарих, фард, муаммо, таржеъбанд ва бошқалардир. Тузувчилар дастлабки икки жилдга бу жанрларнинг барчасидан намуналар киритганлар. Бу шеърларни ўгириш устида қобилияти, услуби, савияси хилма-хил бўлган 38 таржимон иш олиб борган. Таржимонларнинг бу қадар кўплиги кишини афсуслантиради. Чунки, тажрибадан шу нарса маълумки, бирор асарнинг таржимони, ҳар қанча истеъдодли бўлса ҳам, ўгирилаётган асарга ҳамма вақт ўз «улуши»ни қўшади. Бир шоирга 38 таржимоннинг қўшган «улуши» кўплик қилади, албатта. Булар орасида аслидан қилинган таржималар ҳам бор, лекин кўпчилик шеърлар сўз-ма-сўз таржима (подстрочник) ёрдамида ағдарилган. Бизнингча, дастлабки икки жилдда уч таржимон: Н. Лебедев, С. Иванов ва Вс. Рождественскийларнинг таржималари анча жозибали чиққан.

Номлари зикр этилган таржимонлар фаолиятида шунга қаноат ҳосил қилиш мумкинки, оригинал тилини, ўзбек адабиёти тарихини, шоир яшаган даврни билиш ҳамда таржимонларнинг шоирлик қобилияти — Навоий лирикасининг теран мазмуни, гўзаллиги ва самимийлигини сақлаб қолишга ёрдам берган. Бошқа таржимонлар ҳам, хусусан, Вера Звягинцева, Лев Пеньковский кабилар ўз ишларига масъулият билан қараганлар ва ғазалларни анча яхши таржима қила олганлар. Ҳар икки китобда ҳам Навоий лирикасидаги мислсиз муסיқийлик, романтика, эҳтирос, чуқур фалсафийлик яхши сақланган таржималар анча. Айниқса, Шарқ адабиёти, Навоий даври адабиёти, шоир ижоди билимдонларининг таржималари ҳар жиҳатдан яхши чиққан. Улар тасвирланаётган воқеа-ҳолатнинг аниқ ифодасини топа олганлар, нозик қочирим ва мажозларни илғаб, фикрнинг изчиллигини сақлаганлар — шу тариқа бадий яхлитликка эришганлар.

«Танланган асарлар»га «Хамса»нинг барча дostonлари киритилган. «Ҳайратул-аброр»да шоирнинг эстетик, гуманистик, фалсафий ва ижтимоий қарашлари акс этган. Бу қарашлар кейинги дostonларда ривожлантирилади.

«Ҳайратул-аброр» Алишер Навоий даври ижтимоий ҳаётининг кўпчилик муҳим томонларини кенг акс эттиргани учун ҳам таржимонни жуда қийнаб қўяди — у

жуда кўп муаммоларни ҳисобга олиши лозим бўлади. Таржимондан ислом фалсафаси таъсирида бўлгани ҳолда, инсон даҳосига ишонган Навоийнинг қарашларини ҳам, тафаккур ва тараққиёт куйчиси — шоирнинг фикрларини ҳам фаҳмлаб олиш талаб қилинади. Асарнинг ҳар бир боби, кўпинча, рамзли масал, шунингдек, халқ оғзаки ижодидан олинган афсоналар ва ҳикоятлар билан тугайди. Достонда ўткир ҳажвий ўринлар борки, уларнинг асосида маълум даражада аниқ фактлар ётади. Бу ерда таржимоннинг муваффақияти Алишер Навоий ижодини яхши билган мутахассисларнинг берган ёрдамига — шоирнинг даврини ҳам, дунёқарашини ҳам, бадий ижодини ҳам чуқур билган мутахассислар томонидан қилинган сўзма-сўз таржимага кўп жиҳатдан боғлиқ. Таржимон уларнинг ёрдамига муҳтождир.

«Фарҳод ва Ширин» достони «Хамса»дагина эмас, балки бутун Навоий ижодида алоҳида ўрин тутайди. Тажрибали ва истеъдодли шоир Лев Пеньковский бу асарнинг таржимасига катта масъулият билан ёндашган.

Таниқли сўз устаси Семён Липкиннинг «Лайли ва Мажнун» достони (V том) таржимаси ҳам диққатга сазовор. Навоий бу достонда ўзбек тилида мураккаб эпик образлар яратди. Липкин — қобилиятли шоир. Лекин «Лайли ва Мажнун» достонининг рус тилида юксак шеърӣ асар эканлигини намоён этиш учун таржимоннинг бошқа хислатлари ҳам қўл келган. Муҳими шуки, Семён Липкин Навоий даври адабий жараёнининг моҳиятини яхши англаган, эстетик майл ва конкрет адабий муҳитни тўғри тушунган. Таржимон Навоий маҳоратининг мислсизлиги ва баркамоллигини ўқувчига етказиш, достон мазмунини аниқ, ўзига хос равишда ифодалаш ниятида гоҳо оригиналдан сал узоқлашган.

Дастлаб 1948 йилда рус тилига ағдарилган «Сабъан сайёр» достонининг таржимаси ҳақида ҳам юқоридаги каби фикрларни айтиш мумкин. Унинг ҳозирги таҳририда таржимоннинг кам-кўстлари анча тузатилган. Лекин достоннинг кириш қисми — Оллоҳ ва Муҳаммад пайғамбар шаънига айтилган ҳамд ва наътларнинг қисқартирилгани афсусланарлидир. Ахир, биз Навоий дунёқарашини, гарчи ортодоксаль ислом қарашларидан фарқ қилса ҳам, ўз моҳияти билан диний эканини инкор эта

олмаймиз-ку! Фикримизча, анъанавий муқаддима шоирга ва унинг асарига нисбатан муносабатимизни ёмонлаштирмас, аксинча, аслидаги каби, анъанавий халқ ривоятларига мансуб, ўзига хос тусни берган бўлур эди. Тузувчилар ва муҳаррирлар ўзларининг қандайдир мулоҳазаларига амал қилган бўлишлари мумкин, албатта. Навоий достонидаги боблар сарлавҳалари орқали (достонда етти боб — етти бўлим, ўзига хос етти ҳикоя бор) моҳиятини кенг очади, ҳар бир бобда гап нималар ҳақида кетишини тушунтирилади. Бу муҳим аҳамиятга эга. Таржимада эса бобларнинг қисқача сарлавҳаларигина берилган.

Алишер Навоийнинг биринчи марта ўзбек тилидан русчага С. Иванов ағдарган «Лисонут-тайр» достонида (VIII том) бобларнинг бундай узун сарлавҳалари ўз мундарижаси ва мазмуни билан узвий ҳолда сақлаб қолинган. Бу билан таржимон шоир фикрларини яхшироқ англатади, асл нусханинг тасвир усулларини айнан беришга ҳаракат қилади ва муваффақият қозонади. Таржимоннинг шеърий нутқ устаси бўлишигина эмас, шунингдек, унинг асл нусхада тасвирланган барча воқеаларни яхши идрок этиши ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. «Лисонут-тайр» таржимасида С. Иванов матни теран тушунгани ва таҳлил қила олгани яққол сезилиб туради. У асарни китобхонга рус тилида етказиш учун зарур воситаларни, эквивалентларни, сўзларни қидириб топади. Бу борада ҳам таржимонга, аввало, унинг Алишер Навоий дунёқараши, тили ва услубининг ўзига хос хусусиятларини чуқур билиши ёрдам берган.

Маълумки, «Мажолисун-нафоис» — Навоий давридаги маданий ҳаёт, адабий йўналишлар ва шеърий тафаккур тараққиёти обидасидир. Бу асар мутафаккирнинг адабий-танқидий ва эстетик қарашлари, бадий ижодга муносабати ҳақида кенг маълумот берувчи ўзбек тилидаги биринчи тазкирадир. Ундаги Навоийга замондош ва аввал ўтган шоирлар, ўша даврдаги асосий адабий доиралар ҳақидаги маълумотлар диққатга лойиқдир. Тазкирада 459 шоир ҳақида маълумот берилади. Бу асар ўша давр илмий прозасининг намунаси бўлиши билан бирга, айни вақтда, гўзал бадний наср, ўзига хос мемуар тазкирадир. «Мажолисун-нафоис» форс тилига уч марта (икки марта Навоийнинг ҳаётлигида) таржима

қилинган. Бу нашр эса унинг рус тилидаги илк таржимасидир.

Жаҳон адабиёти ёдгорликларини ўгиришнинг турли шакл ва усуллари мавжуд. Биз бу таржимага ҳам илмий, ҳам адабий таржима деб баҳо беришимиз мумкин. Мураккаб иборалар, жумлалар тузилиши, бирикмалар — барчаси асл нусхадаги сингари аниқ ва образли чиққан. Суйима Ғаниева, энг муҳими, ўзига хос услубий яхлитликка эга бўлган ҳар бир воқеанинг руҳини айнан беришга, баён ва тасвирнинг образлилигини, услубини сақлаб қолишга интиланган.

Ниҳоят, «Танланган асарлар»нинг X жилдига Алишер Навоийнинг иккита асари: «Маҳбубул-қулуб» (А. Рустамов таржимасида) ва «Муҳокаматул-луғатайн» (Малехова таржимасида) киритилган. Ҳар иккала асарни шарқшунос мутахассислар аслидан биринчи марта таржима қилганлар.

Фалсафий-дидактик асар — «Маҳбубул-қулуб», мутафаккирнинг фикрича, социал-сиёсий, шунингдек, ахлоқ масалаларида дастурдир. Навоий унда аҳолининг турли табақаларини таърифлайди, ўзининг ахлоқий-эстетик қарашларини баён этади ва насиҳатомуз маслаҳатлар беради. Бироқ у фақат ахлоқий-фалсафий асаргина эмас, унда фан, санъат, маориф, адабиёт масалаларига ҳам кенг ўрин берилган. Навоий «Маҳбубул-қулуб»да портретлар ва характерлар яратади, сатира ва юмор воситаларидан, контраст таққослашлардан истифода этади. Шоир бу асарида ўзбек халқ эртаклари ва достонларининг насрий қисмига хос бўлган саж — қофияли насрдан фойдаланган.

А. Рустамов — тарих, адабиёт ҳамда тил билимдонни, истеъдодли таржимондир. У қофияли насрда ёзилган китобни рус тилига ҳам қофияли насрда — ғоят қийин ва мураккаб шаклда беришга журъат этган.

«Муҳокаматул-луғатайн» ҳам ўнинчи жилдга киритилган. Бу асар ўзбек адабий тили грамматик тузилишининг такомиллиги, луғат хазинасининг бойишига беқиёс таъсир кўрсатган илмий адабиёт намунасидир. Алишер Навоий бу асарида ўзининг улкан адабиётшунос ва юксак илмий-бадний фикрларни ўзбек тилида ифодалаш имконияти мавжудлигини исбот қилган буюк тилшунос олим эканлигини намоиш этган. Асарни қобилиятли

туркшунос Малехова асл нусхадан мароқ билан таржима қилган.

«Танланган асарлар»нинг ҳар бир жилдида бирор адабиётшунос олимнинг асарни шарҳлаган, таҳлил этган ва тушунтирган, шунингдек, дoston, рисола ёки ғазал яратилган даврни кенг таърифлаган сўнгги сўзи берилган.

Хуллас, Алишер Навоий «Танланган асарлар»и 10 жилдлигининг рус тилида нашр этилиши гениал ўзбек шоирининг ўлмас асарлари билан Совет Иттифоқининг кенг китобхонлари оммасини таништиришда улкан тарихий ва маърифий аҳамиятга моликдир.

*Ғайбулла Саломов,
Комилжон Жўраев,
Султонмурод Олимов*

ТАРЖИМА САНЪАТИ ВА САНЪАТ ТАРЖИМАСИ

Асрлар довони оша «лаббай» деб...

Гениал шоир ва буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг «Хамса» туркумига кирган асарлари Шарқ шеърятининг анъанавий назира жанридаги энг йирик асарлар намунасидир. Бироқ Навоийнинг «Хамса»си ўзигача маълум бўлган сюжетларга тақлидан ёзилган назира бўлмасдан, мутлақо янги, оригинал дostonлар мажмуасини ташкил этади.

Маълумки, «Хамса»ни XII асрда Низомий бошлаб берган бўлса, XIII асрда унга Амир Хисрав Деҳлавий, XIV—XV асрларда Ашраф, Қотибий, Сухайлий ва бошқа забардаст адиблар мурожаат қилганлар. Унча яқин бўлмаса ҳам, лекин назирагўйлик тенденцияларининг Ғарб адабиётида ҳам муайян даражада ўрни борлиги— «Дон-Жуан», «Фауст» ҳамда Лафонтен масаллари, Шекспир трагедияларининг мавзулари бир неча бор қаламга олинганлиги маълум.

Алишер Навоий «Хамса»сининг бадий хусусиятлари ва чуқур фалсафий йўналиши навоийшунос олимлар томонидан яхши ёритилган.

Навоийни таржима қилиш тарихи XVI асрдан бошланади. Чунончи, шарқшунос олимларнинг далолат беришича, «Сабъаи сайёр» XVI асрнинг бошидаёқ Христофор Табризий томонидан итальян тилига ўгирилган. XVI асрнинг охиридан XVII асрнинг бошларигача Навоий асарлари итальян тилида 4 марта, немис тилида 5 марта чоп этилган. Шоир асарлари 1719 йили француз, 1766 йили эса голланд тилида нашр қилинади. Жан Жак Руссо (1712—1778) китоблари орасида Навоийнинг «Девон»и, Саъдийнинг «Гулистон» ва Шарқ адабиётининг бўлак оригинал намуналари борлиги аниқланган¹.

---

¹ Ғ. Қаримов. Рус шарқшунослигида Навоий ижоди масалалари. «Ўзбек филологияси масалалари», ТошДУ илмий асарлари, 1970.

Профессор Л. П. Қаюмов Германия Демократик Республикасига қилган илмий сафарларидан бирида ГДР Фанлар академиясининг кутубхонасида немис шарқшуноси, профессор Вильхельм Пертшинг 1859 ва 1864 йилларда Венада, 1889 йили Берлинда нашр қилинган 2 томлик каталог китобини кўриб қолганлигини айтади. Унда Алишер Навоийнинг «Хамса», «Девон» ва лирик шеърларининг форс-тожик ҳамда ўзбек тилларидаги қўлёзмалари баёни берилган. 1947 йили академик Альфред Курелла «Фарҳод ва Ширин»ни немис тилига ўгирган. Р. Деверекус 1966 йили Лейденда «Муҳокаматуллуғатайн»ни немис тилида чоп қилган¹.

Қадимий Шарқ шоирларининг ижодига ишқи тушиб қолган Альфред Курелла 1940 йили Навоий асарларининг тарихий-оламшумул аҳамиятини кўрсатиб ёзишига қараганда, немис китобхони Фирдавсий, Ҳофиз, Умар Хайём, Жомий, Навоий каби улуғ зотларнинг китобларини ўз тилларида завқ-шавқ билан мутолаа қилмоқдалар².

Совет Иттифоқида шоирнинг 500 йиллик таваллуд айёмини ўтказишга тайёргарлик кунлари навоийшунослар, шоир ва таржимонлар буюк мутафаккирнинг бадий ҳам илмий меросини янада чуқур ўрганишга киришдилар.

Атоқли шарқшунос олимлар, академиклардан И. А. Орбели, И. Ю. Крачковский, В. В. Бартольд, В. С. Струве, профессорлар: Е. Э. Бертельс, Б. Б. Пиотровский, А. Н. Болдирев, шоир Н. Тихонов ва бошқалар Ленинград қамалининг оғир кунлари очлик балоси ва қаҳратон қиш азобига бардош бериб, Навоий асарлари устида ишладилар. Йўлдош Охунбобоев, Абдужаббор Абдурахмоновларнинг ғамхўрлигида Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Порсо Шамсиев, Ҳоди Зарифов, Воҳид Зоҳидов, Иззат Султонов ва бошқалар улар билан елкама-елка туриб меҳнат қилдилар.

Шоир ва таржимон Вс. Рождественский, туркшунос олим ва таржимон Н. Лебедев отишмалар тингач, окоп ва траншеяларда, бомбадан сақланидиган ертўлаларда

---

¹ Л. Қаюмов. Қардошлар. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1974, 42—49-бетлар.

² А. Курелла. Новое открытие великого поэта. Журн. «Литература и искусство Узбекистана», Ташкент, 1940, № 6, стр. 78

Навоий асарларини жангчиларга ўқиб беришган. Худди ўша жангу жадал кунларда Лев Пеньковский бундай деб ёзган эди: «Немис ваҳшийлари ўз юртига қанчалик маънавий ваҳшийлик кўрсатган бўлса, бизни ундай қора кунга сололмайди. Ўзларидаги улуғ кишиларнинг китобларини оловда куйдирган, мамлакатимизнинг вақтинча босиб олинган районларидаги маданиятимиз муқаддас бойликларини оёқ ости қилаётган ёввойилар буюк инсонпарварларнинг асрлар бўйи янграб келаётган овозини бўға олмайдилар.

Бизнинг Германия ёввойилари билан олиб бораётган мисли кўрилмаган қаҳрамонлик курашимизда, шу оловли кунларда Алишер Навоийнинг қудратли ашъори янада баралла янграб, айниқса бугун ўзгача таъсир кучига эга бўляпти, Ватанимизнинг ашаддий душманларга қарши олиб бораётган курашида, у бошқа замондош совет шоирларининг асарлари билан бир қаторда жанговар қурол бўлиб хизмат қилмоқда»¹.

«Хамса»да образ ва персонажларнинг кўп миллатлилиги, унда араб, грузин, арман, славян, эрон, юнон (грек)ларнинг Навоий ватандошлари билан ҳамжиҳат қилиб тасвирланиши, босқинчилик, зулм, адоват, поҳақликка қарши курашда уларнинг бирдамлиги, бунёдкорлиги, жасорати тарихда мисли кўрилмаган даҳшатли муҳорибанинг қудратли долғалари оқимига ҳамоҳанг эди.

«Ҳайратул-аброр» ҳам «Садди Искандарий» — Владимир Державин, «Лайли ва Мажнун» ва «Сабъан сайёр» — Семён Липкин таржимасида, «катта муҳаббат қомуси» (В. Зоҳидов) бўлмиш «Фарҳод ва Ширин» — Лев Пеньковскийнинг қалами сеҳри билан рус тилида ўқувчи кўп миллатли совет китобхонларининг севимли асарларига айланган.

Алишер Навоийнинг бадиий дурдоналари талантли рус шоири ва таржимонларининг мислсиз ижодий меҳнати туфайли барча совет халқларининг маънавий бойлигига айланиб, жаҳон маданияти хазинасини бойитмоқда. «Навоий ижодий меросининг чинакам халқчиллиги, умумбашарийлик ва интернационалистик характери, гениал бадиий маҳорати,— деб ёзади академик Во-

---

¹ Қаранг: А. Навои. «Фарҳад и Ширин», ГИХЛ, Ташкент, 1943, стр. 39—40.

ҳид Зоҳидов,— шоирга жаҳоншумул шон-шавкат келтирди. Прогрессив инсоният уни зўр эҳтиром билан ўқи-моқда ва уқмоқда»¹.

Буюк шоир бир замонлар «Сабъаи сайёр» достони хотимасида изҳор этган мана бу орзу эндиликда амалга ошди:

Халққа зеби торак айла ани,
Ўқиғонга муборак айла ани.
Етти афлоки анга ёр эт,
Етти иқлим элин харидор эт.

Рус лисонида нағма-соз айлаб...

«Фарҳод ва Ширин» — «Хамса»даги йирик шеърий романдир. Асарнинг бой гоёвий мазмуни, адабий-эстетик моҳияти адабиётшунослигимизда кенг ўрганилган, унинг русча таржимаси ҳам чуқур илмий, қиёсий таҳлилга муҳтождир. Шеърий системаларнинг бир-бирига қанчалик мувофиқ ёки номувофиқлиги, рус ва ўзбек шеърининг ритмик структураси, вазн, асл нусха ва таржима тилларида шеърий конфигурациянинг мослашувлик хусусияти, бўлак тилга ўгирилган ўзбекча шеърнинг шакли ва мазмунан китобхонга таъсир этиш даражасини аниқлаш таржима санъатининг кам ишланган масалаларидан бўлиб қолмоқда.

Лев Пеньковскийнинг Ўзбекистондаги ижодий фаолияти 30-йилларнинг ўрталаридан, яъни Навоий достонини рус тилига таржима қилиш давридан бошланади. У СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, профессор Е. Э. Бертельс, асарни рус тилига сўзма-сўз ўгириб, унинг тағламасини (подстрочнигини) яратган З. Аксаков, профессор В. М. Жирмунский ва шоир Ҳамид Олимжонлар ёрдамида қадимги ўзбек шеърий структураси, жанрлари, вазн системалари астойдил ўрганди. У ўзбек халқининг қадимги маданий, бой адабий меросига хайрихоҳлик, чуқур ихлос билан ёндашди. Турколог ва навоийшунослар, замондош ўзбек ёзувчи ва шоирлари билан қалин дўстлик ва ижодий алоқалар,

---

¹ В. Ю. Захидов. Огни истории. Изд-во «Фан» УзССР, Т., 1974, стр. 169.

Ўзбек адабиётига, айниқса, Алишер Навоий асарлари ҳамда халқ оғзаки ижодига бўлган меҳр-муҳаббат туйғулари, улуғ мутафаккир шоирларнинг даҳоси олдида таржимон сифатида ўзини бурчдор ва масъул деб ҳис этиш — буларнинг барчаси Л. М. Пеньковскийнинг маҳорат йўлини белгилаб ва ойдинлаштириб борди. Бу сингари «ғайри лисоний» (экстралингвистик) омиллар эса таржима жараёнига кучли таъсир кўрсатади. Таржимоннинг Навоий асарлари устида қунт билан ишлаганлиги учун ҳам асарнинг сюжети ва воқеа-ҳодисаларнинг ранг-баранглиги, композиция ва образлар системасининг яхлитлиги, Навоийнинг тил ва шеърий услубининг ўзига хос томонлари русча таржимада анча мукаммал акс этди.

«Фарҳод ва Ширин»нинг таржимаси 1940 йилнинг бошида ниҳоясига етди. У аввал «Литература и искусство Узбекистана» журналининг 2—6-сонларида, сўнг-ра шу йили баъзи боблари алоҳида китоб бўлиб босилиб чиқди. Асар 1943 йили рус тилида тўла чоп этилди. Бу Ватан ҳимояси тақдири ва ташвишлари билан банд бўлган жонажон партия ва ҳукуматимизнинг улуғ шоир хотирасига, унинг даҳосига чексиз ҳурмати, совет халқининг ғаддор душман устидан тўла ғалаба қозонишга бўлган комил ишончи ва умидининг ёрқин тимсоли бўлиб гавдаланди.

Достон рус тилига муваффақиятли ўгирилгани учун жозибали, мафтункор, таъсирчан бўлиб, қандайдир кўринмас сирли ришталар билан китобхоннинг диққатини ўзига жалб қилади. Уни эҳтироссиз, завқ-шавқсиз, лоқайд ўқиш мумкин эмас. Шеърий романнинг чуқур фалсафий мазмунини талқин қилишда, янгича услубий тадбирларни қўллаш, бадий тасвир воситаларини кашф этишда, шоирона журъаткорлик, доноларнинг олтин сўз бисотидан олинган ҳикматли ибораларни ижодий равишда рус тилида қайта яратиш давомида Навоий даҳосига содиқликни кўрмаслик мумкин эмас.

Таржимон олдида кўндаланг бўладиган энг катта тўғаноқлардан бири — асл нусха билан таржима тилларидаги шеърий системанинг монанд эмаслигидир. Агар шу «номонандлилик» ёки тўғаноқ қанчалик бартараф қилинса, бошқа тилда асл нусханинг адекват намунасини яратиш шунчалик осон бўлади. Рус шеъриятида аруз ҳамда унинг классик вази шохобчаларидан бири

бўлган ҳазажнинг йўқлиги, ҳар иккала тилда шеър просодиясининг турли характердалиги асарни бекаму кўст, эквиритмикавий тарзда (ритмма-ритм) ўгириш имкони-ни деярли йўққа чиқаради. Адабий анъаналарни халқ-аро айирбошлаш факти ўзбек ва рус шеърининг система-ларини бирмунча яқинлаштиришга олиб келса-да, бу улардаги ўзига хосликни, асосий фарқларни йўқота ол-майди.

Л. Пеньковский дostonнинг шеърининг тўқимасини диқ-қат билан ўрганиб, байтлардаги оҳангдорлик, кўпинча, музаккарий қофияли (шеърда сўзларнинг охириги бўғи-ни ургули қофиядан иборат) беш туроқли ямбнинг оҳан-гига ўхшашлигини аниқлайди ва таржимага худди шу рус классик шеърининг вазнини танлайди. «Аммо тажри-бали, дидли китобхон,— деб ўз тадбиридан огоҳ этади таржимон,— «Фарҳод ва Ширин»нинг беш туроқли ямб билан қилинган таржимаси бошқачароқ жаранглаётгани, бу классик вазн қандайдир янгича оҳанг касб этганли-гини сезмай иложи йўқ» (34—35).

Шабистонида туғди бир янги ой,
Янги ой йўқки, меҳри олам орой.
Очилди богида бир оташин вард,
Демайким вард, балким шуълаи дард.¹

Насрий баёни: «Унинг тунги оромгоҳида янги бир ой туғилди. Ой эмас, балки оламни бегагувчи бир қуёш туғилди. Богида эса бир оташин қизил гул очилгандай бўлди. Йўқ, гул эмас, балки дард шуъласи юз очди»².

Таржимаси:

Иль новый месяц так взошел светло?
Не месяц — солнце новое взошло.

Не солнце — роза. Но ее не тронь,
Не роза расцвела — возник огонь.³

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 15 томлик, 7-жилд. «Тошкент» нашриёти, 1964, 33-бет.

² Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Насрий баён муаллифи Фафур Фулом. Насрий текстни айрим тўлдиришлар билан қайта нашрга тайёрловчи А. Ҳайитметов. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1975, 21-бет.

³ Алишер Навоий. Избранное, в 10-ти томах, т. 4. Изд-во «Фан», Т., 1968, стр. 19.

«Фарҳод ва Ширин» учун танланган вазнининг парадигмаси қуйидагича:

V — — — / V — — — / V — —

Аруздаги чўзиқ бўғин мусиқаси жиҳатидан рус шеърятидаги мунтазам алмашилиб турадиган урғули кучли бўғинга бир қадар ҳамоҳанг жаранглагандай туюлади:

— V — V — V — V — V

Аммо шуни назарда тутиш керакки, классик арузда, силлабо-тоник шеърдагидек, урғули ва урғу тушмаган бўғинлар мунтазам алмашилиб турмайди. Шунинг учун ҳам ундаги ритмик бўлақлар билан туроқлар ўртасига тенглик аломатини қўйиш мумкин эмас¹. Бироқ шунга қарамасдан, Л. Пеньковский яратган янги рус шеърида «арузий мақом» тарзи бир қадар намоён бўлганга ўхшайди.

Шеърӣ таржима: тасвирий-услубӣ бунёдкорлик

Буюк немис шоири Гёте айтганидек, ижодий иш жараёнида асл нусха ичига сингиб кетаётган таржимон озми-кўпми ўз миллатининг оригиналлигидан четлашади². Худди шундай «четлашув»ни Л. Пеньковский тажрибасида ҳам яққол кўрса бўлади. У рус совет поэзиясига шаклан ва услубан ўзбек классик назмига ўхшаш янги шеър киритди.

Эътибор қилинг:

1. Он сердцем чист был и очами чист,
Всем существом, как и речами,— чист³.

---

¹ Қаранг: В. М. Жирмунский. Тюркский героический эпос. Изд-во «Наука», Л., 1974, стр. 644—648.

² Қаранг: О. Кундзич. Слово и образ. Изд-во «Советский писатель», М., 1973, стр. 155.

³ Алишер Навоӣ. Сочинения в десяти томах, т. IV. Изд-во «Фан» Узбекской ССР, Ташкент, 1968, стр. 26.

Навоийда:

Демонким кўнгли поку ҳам кўзи пок,
Тили поку сўзи поку ўзи пок.¹

2. Стал все сильнее дуть из облаков,
Ронял на землю ртуть из облаков (59).

Навоийда:

Ҳаво доғи булутдин кийди синжоб,
Булут доғи ҳавоға сочти сиймоб (346).

3. Плечами уши закрывал—и зяб,
К груди колени прижимал — и зяб (60).

Навоийда:

Қафин оғзи била муфлис дам айлаб,
Ики тиз кўкси ичра маҳкам айлаб (346).

4. Заговорит — не речь,— чудесный мед,
Харварами мог течь словесный мед (184).

Навоийда:

Лабидин жон томиб бисёр-бисёр,
Сўзидин шаҳд оқиб хирвор-хирвор (452).

Байтлардаги ҳозирги ўқувчига тушунарли бўлмаган айрим сўзларга изоҳ беришга тўғри келади: *синжоб* — силовсин терисидан тикилган пўстин; *муфлис* — бечора; *шаҳд* — асал, бол; *харвор* — бир эшак кўтарарлик юк (оғирлик ўлчови). (Ўзбекча нашрда харвор сўзи «хирвор» деб бузиб ёзилган.)

Баъзи ўринларда асл нусха билан таржима ўртасида тафовут бор, айрим тафсилотлар тушиб қолган ё ўзгарган. Масалан иккинчи байтда тасвирланишича, осмон булутдан пўстин кийган: Навоий «пўстин» ўрнида форсча «синжоб» калимасини қўллаган экан, образлилик ва қофия тақозоси билан иккинчи мисрага сиймоб сўзи асос қилиб олинган.

---

¹ Алишер Навоий. Хамса. Нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев. ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1958, 320- бет.

Пеньковский ҳам ана шу бадий мантиқдан четга чиқмаган ҳолда, байтни ҳатто **радиф** билан ўғираркан, иккинчи мисрадаги «сиймоб»ни қофияга асос қилиб олади ва шундан келиб чиқиб, *ртуть сўзига дуть* феълини қофиялайди. Шундай қилиб, асл нусхадаги «булутдан пўстин кийган осмон» таржимада «булутлар аро пастга уфураётган» табиий-мўъжизавий бир кучга айланади.

Учинчи байтда совуқда қолган киши **кафтларини** ўзининг дами билан иситишга уринса, таржимада у изғириндан **қулоқларини** тўсишга ҳаракат қилиб, елкаларини қисади. Умуман, агар Алишер Навоийда кишининг ички руҳий олами, қилиқлари, хатти-ҳаракатлари тасвири билан буларнинг русча ва бошқа тилларга қилинган таржималарга қандай кўчганлигини муқояса қилиб, олинган маълумотларни чизма тасвирда ифодаланса, гоҳо бир-биридан тамомила фарқ қиладиган турлича ҳолат ва қиёфалар сурати қогозга тушган бўлар эди!

Таржимада бадий-психологик манзара, ҳолат, вазият, тафсилотларнинг асл нусхага мувофиқ бўлиши жуда муҳим нарса. Тафсилотларнинг аниқ бўлиши фақат оригинал реалистик адабиётгина эмас, балки реалистик таржима учун ҳам жуда зарурий шартлардан биридир. Бироқ ҳозир гап бошқа томонда. Масала асл нусха билан таржима ўртасидаги зоҳирий муқобилликда эмас, балки таржиманинг асл нусхага ботиний ҳамоҳанглигидадир. Таржима нима? Таъбир жоиз бўлса, математика тили билан айтганда, бу — ёзувчи ёки шоир томонидан таржимонга берилган масала. Таржимон бошқа миллий, тарихий, адабий муҳитда, ўзга тил материали асосида ана шу масалани ечиши керак. Бу ишнинг битта ўнғай томони шундаки, таржимон масалани ечиш устида бош қотириб ўтириши ҳожат эмас — автор томонидан фақат масаланинг шартларигина берилмаган, балки унинг ечими ҳам тақдим этилган. Ҳозиргина биз буни «ўнғай иш» деб айтдик. Аслида эса ишнинг бутун инжиқлиги — масаланинг таржимонга автор томонидан «ечилган ҳолда» тақдим этилганидадир. Масаланинг шартларини ўзгартиришга таржимоннинг ҳадди сизмайди. (Адабиётда шартлари ўзгартириб ечилган масала оригиналлик билан таржиманинг чатишувидан ҳосил бўлган учинчи адабий-эстетик воқеликни келтириб чиқарадики, бунинг номини «назира», «татаббу», «ўхшатма» дейилади. Уму-

ман олганда эса шартлари асосли равишда ўзгартириб ечилган масала оригиналлик касб этади.) Бас, таржимон авторнинг барча шартларига собитқадамлик билан қатъий риоя қилган ҳолда, ечимни ўзгартиришга олиб келадиган эркинлик ҳолатларига йўл қўймаслиги лозим. Ундай бўлса, таржиманинг ижодийлиги ва сўз санъати эканлиги қаёқда қолади?

Маълумки, дефиницияларининг аниқлиги, қоидаларининг пухталиги, теоремаларининг қатъийлиги билан бошқа фанлардан ажралиб турадиган математикада ҳам ўзига хос ижодийлик бор: ҳатто қатъий шартлар асосида ифодаланган масалани ҳам бир нечта (баъзан ўнлаб) йўллар, усуллар, вариантларда ечиш мумкин. Худди шунингдек, айти бир авторнинг муайян асарини маълум бир тилга бир неча марталаб таржима қилишга йўл қўйилади. Бир-биридан жиддий фарқланадиган бу таржималарнинг ҳаммаси ҳам (агар улар яхши таржима бўлса, албатта!) «аслига тўғри», мақбул ҳисобланади. Чунки бир таржиманинг ўзида асл нусханинг бир йўла юз маъносини кашф қилиб бўлмайди — юзинчи маъно «дилда» бўлади.

Рус поэзиясида аруз бўлмаганидек, ўзбек шеъриятида ҳам ямб йўқ. Бундай қараганда, ямб билан аруз ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Бир-биридан йироқ бўлган бу икки шеърӣ система ва анъанани «омихта» қилишда таржимон журъат билан қалам сурган. У рус ямбига асл нусхадаги ихчамлик ва эмоционалликни сақлай оладиган, янги оҳанг берувчи радифли қофия киритган. Натижада қандайдир учинчи — она тили ва бўлак тилдаги шеърӣ унсурлар омихтасидан иборат янгича назмӣ муштараклик барпо этилган¹.

Таржиманинг асл нусхага адекватлиги мазмуннинг тўғри талқин қилиниши билан белгиланади. Аммо бунда таржима матнидаги бадий-тасвирий ва шеърӣ воситаларнинг асл нусхага монандлиги ёки унга яқинлиги ниҳоятда муҳимдир. Таржиманинг адекватлиги эса ҳар икки матннинг мазмун ва ифода томонларини таққослаш йўли билан аниқланади. Таққослаганда эса асл нусха билан таржиманинг бир неча вариантини (агар бўлса) олган маъқул.

---

¹ О. Кундзич. Слово и образ. Изд во «Советский писатель», М., 1973, стр. 156.

«Фарҳод ва Ширин» достонининг русча матни асл нусхага «тенг қийматли» эканлигини белгилаш учун ўзбекча нусха билан унинг русча ўнта наشري қиёслаб чиқилди, нашрдан нашрга кўчишда асар мазмуни ўзгариш-ўзгармаслиги аниқланди. Кузатишлар шуни кўрсатадики, таржиманинг учинчи наشري (Тошкент — 1943, Москва — 1946) унинг аввалгиларидан (1940) деярли фарқ қилмайди. 1948 йилги наشري эса, айрим образли воситаларни беришда 1943 ва 1956 йил нашрларидан фарқ қилмаса ҳам, бир хил жойларда бутунлай янги таржимага ўхшаб кетади. Таржиманинг ўнта наشري ичида фақат 1968 йилгиси алоҳида ўрин эгаллайди, чунки у бошқаларига қараганда тубдан қайта ишланган ва асл нусхага анча яқинлаштирилган.

Алишер Навоийнинг заковати, истеъдоди фавқулодда бой ва ранг-баранг. Шоир тасвирий воситалардан фойдаланишда ажойиб намуналар яратадики, бадий маҳоратнинг бу ўзига хос томони Навоий даҳосига сидқидил хизмат қилган ва хизмат қилаётган таржимонлар олдига тил, услуб ва миллий анъаналар билан боғлиқ кўпдан-кўп муаммоларни дадил, мустақил ҳал қилиш вазифасини кўндаланг қўяди.

«Фарҳод ва Ширин» кўтаринки, тантанавор услубда ёзилган. Буни таржимада акс эттириш учун рус поэзияси тарихи бисотидан *сей, узреть, очи, властелин, владыка, всевышний, творец, небо* («худо» маъносида), *архангел, чело* каби сўзлар танлаб олинган. Таржимоннинг усталиги яна шундаки, у полисемантик қатордаги биринчи маъноси деярли йўқолиб кетган сўзларни топиб қўллайди ва шу йўсинда матнга қ а д и м и й л и к, шартли архаика жилосини беради. Шу тариқа Навоий даври колорити яратилган.

Лев Пеньковский байтни қўш мисра билан берган, бошқача айтганда, унинг учун байт асосий таржима бирлиги қилиб олинган. Бироқ у эквилинеар (сатрма-сатр) таржима шайдоси эмас. Чунончи, асл нусхадаги бирор байтни унинг таржимаси билан солиштирганда қандайдир луғавий, тасвирий ва ҳоказо камоматлар борлиги аниқланса, буни дарҳол таржимоннинг ожизлигига йўйишга ошиқмаслик керак: у бирон жойда «бой берилган» нарсани бошқа бир ўринда тиклашга ҳаракат қилади. Бу — «йўқотилган» бирон қофия, радиф, сўз ўйини, муболаға, сажъ, сифатлаш, ўх-

шатишдан иборат бўлиши мумкин. Шу сабабдан мазкур дoston таржимаси — бу яхлит шеърий организм бўлиб, уни баҳолаганда асарнинг умумий вужудидан юлқиб олинган алоҳида байтлар, мисралар, сўзларни асл нусхасига «номинал» тарзда муқояса этмасдан, балки уни я х л и т ҳолда таҳлилдан ўтказмоқ лозим.

Кишини ютқудек оғзин очиб кенг
Дегил дарбанд ила оғзи эрур тенг.¹

Пасть у него — ущелье, а не пасть:
Взглянуть нельзя, чтоб в обморок не пасть (118).

Шу каби ёйиқ муболағали ўхшатиш ва сифатлашлар, ўхшатма-мажозий конструкциялар воситасида рус таржимони дostonнинг юксак таъсирчан руҳини сингдириб, бундай лафз ҳам услубга кўникма ҳосил қилиб боради.

Ҳарфни таржима қилиб бўладими?

Тўғрироғи, «Ҳарфни таржима қилиш лозимми?» тарзида қўйиш керакдай кўринади масалани. Негаки, *ҳарфий таржима* тушунчаси ўқувчида салбий таассурот туғдиради. Рус таржимашунослиги терминологиясида қабул қилинган «буквальный перевод» англатган маъно билан «ҳарфий таржима» ҳамоҳанг бўлганлигидан, китобхон бундай усул жоиз эмас, деб ҳисоблайди. Бу умуман тўғри. Бироқ ҳозир гап ҳарфма-ҳарф (ҳижжа-лаб) ўгириш *усули* ҳақида эмас, балки товуш ва унинг ёзувдаги ифодаси бўлган ҳарфга асосланган сўз ўйини, шеърий санъатларни таржимада бериш хусусида бораётир.

Қадимий поэзия асарлари таржимасида жиддий қийинчилик туғдирадиган шеърий санъатларнинг кўпчилиги бевосита *араб ёзуви* билан боғлиқ бўлиб, буларда шоир ҳарфларнинг шакли, сўзлар имлосига асосланган лисоний семантика ва мантиқдан фойдаланади. «Фарҳод ва Ширин»да Навоий ўз салафлари ҳақида гапириб келиб, ҳар қанча чиройли сўзласанг ҳам, агар сўзингнинг

---

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 15 томлик, 7-жилд. «Тошкент» нашриёти, 1964, 129-бет.

бошланиши эшитувчига номаълум бўлса, бу гапинг ҳеч кимга ёқмайди, деган фикрини шундай асослайди:

Гар имон элга раҳматдин нишондур,
Ва лекин чун алифсиздур, ямондур.
Агарчи шамсни олтун¹ кўрар ҳис,
Вале чун шиндин айрилди, бўлур мис.

Бунинг маъноси шуки, «имон» сўзидан биринчи ҳарф — алифни олиб ташланса «ямон» бўлади, «шамс» худди олтиндай ҳис қилинса ҳам, агар ундан биринчи ҳарф — шин тушиб қолса «мис» бўлади.

Озарбайжон таржимони бу мисраларни ўгиришда ортиқча тўсиққа учрамаган:

Улса «иймон» сўзу раҳматдан нишон,
Алифсиз йозилса, оҳулар «йамон».
Шамси ҳар бир одам гызыл едар ҳис,
Башдан «шин»и атсан, дўнуб ўлар мис.²

«Ямон» асли туркий сўз бўлганлиги учун байтни тожикчага худди ўзидай ўгириб бўлмаслиги аниқ. Аммо на араб ёзувидан, на бу сўзларнинг ўзидан хабардор бўлган рус китобхонига бу санъатни қандай қилиб етказиш мумкин? Қелтирилган мисралар таржимасида Л. М. Пеньковскийнинг араб ёзуви талқини билан алоқадор санъатларни ифодалашдаги илк тажрибаси, дастлабки уриниши кўзга ташланади. У асл нусхадаги сўзларнинг русча муқобилини қўллаган ҳолда, туркий сўзларнинг ёзилишини талқин этади:

«Алиф» у веры отними — она
Из милосердья в зло превращена.
Мы в солнце видим золото. Заметь:
«Шин» отпадет — и остается медь.³

---

¹ Мунажжимлар таълимотига кўра, ҳар бир сайёра бир металл билдирганидек, Қуёш олтинни англатар эди.

² Алишер Навоӣ. Фарҳод ва Ширин. Озарбойжон Дўвлат нашрийяты, Баку, 1968, 81-бет.

³ Алишер Навоӣ. Сочинения в десяти томах, т. IV. Фарҳад и Ширин. Изд-во «Фан» Узбекской ССР, Ташкент, 1968, стр. 77.

Бу мисраларни ўқиган рус китобхонининг ҳайрон қолиши турган гап: ахир, «вера» сўзида алиф, «солнце» сўзида шин нима қилсин?!

Муаммо ҳам китобат санъатлари қаторига кирди. Алишер Навоий Фарҳод номини иккита муаммода яширган. Бу муаммолар асарга шунчаки бадий безак бўлиши учун эмас, балки уларда эндигина таваллуд топган Фарҳоднинг тақдири, ҳаёти; келажаги, ички характерига ишора бор. Бундай муҳим санъатни четлаб ўтиб бўлмаслиги ўз-ўзидан маълум.

Жамолидин кўрунғач фарри шоҳий,
Бу фардин ёруди маҳ то ба моҳи.
Қўюб юз ҳиммату иқболу давлат,
Ҳамул фар соясидин топти зийнат.
Бу жавҳарларга чун иснод топти,
Мураккаб айлагач, Фарҳод топти,—

муаммосида **Фарҳод** сўзи: «фарри шоҳий» (шоҳлик нури) дан — «фар»ни ҳамда «ҳиммат», «иқбол», «давлат» сўзларининг дастлабки ҳарфларини олиб, бир-бирига қўшишдан ҳосил бўлган.

От блеска красоты его—Луне
Прибавлен блеск и Рыбе в глубине.
С царевичем (так было суждено)
И счастье государства рождено (21),—

мисраларида муаммо санъати акс этмаган. Таржимон:

Бу фарни ҳодийи бахт этгач иршод,
Равон шаҳзода отини қўйди Фарҳод,—

байтидаги «фар» ва «ҳоди» сўзларидан муаммо излаб:

Хакан подумал: «В этом смысл найди:
Блеск — это «фарр», а знак судьбы — «хади»,—

тарзида янги муаммо яратмоқчи бўлади. Лекин бу муаммонинг «фарр» ва «ходи» сўзларининг қўшилиши билан осонгина ечилиши (бунинг устига «и» ортиб қол-япти) унинг санъат даражасига кўтарила олмаганлигидан далолат беради. Кўриниб турибдики, ажойиб санъ-

ат — жўнгина ўгирилиб, оддийгина ишора — санъат ўрнида таржима қилинган. Ачинарлиси шундаки, озарбайжон таржимони Марварид Дилбозий бу байтни... русчадан ўгирган:

Деди: «Фар» — нур демак, бахт иса — ҳоди,
Бундан шаҳзодаёа верди о ады.

Асл нусхада «фар» сўзининг *ҳусн* маъноси ҳам, *нур* маъноси ҳам, *мажозий-ҳайбат* маъноси ҳам англашилади. Таржимада буларнинг фақат биттаси қолган. «Ҳодийи бахт», яъни бахтнинг йўлини кўрсатувчи, бахт раҳнамоси таржимада бутунлай ўзгариб, *ҳоди* сўзи «бахт»нинг синоними бўлиб қолган. Ҳақиқий муаммо санъати эса назардан четда қолган.

Келтирилган мисолларда Лев Пеньковскийнинг китобат санъатларини таржимада акс эттириш юзасидан орттирган бой тажрибаси, ижодий эволюциясини кўриш мумкин. Таржимон аввал асл нусхадаги сўзларнинг русчасини ишлатиб, туркий имлоси ҳақида фикр юритиб кўради, кейин бундай санъатларни эркин таржима қилишга уринади. Аммо бу тажрибаси айтарли натижа бермагач, излана-излана асл нусхадаги сўзнинг ўзини қолдириб, маъносини изоҳда тушунтиради. Ушбу мақоланинг бундан кейинги қисмида («Талқин — таржима — шарҳ») мутаржимнинг туркий сўзларни мисранинг ўзида таржимаси билан беришдек энг муваффақиятли ҳамда бу проблемани ҳал этишдаги энг тўғри усулни қўллаганлиги хусусида фикр юритилади.

Умуман айтганда, шеърий санъатларни таржимада қайта яратиш борасида учрайдиган асосий тўсиқлар кўпроқ тиллар билан адабий анъаналарнинг узоқ-яқинлигига боғлиқ. Алоҳида олинган бир санъатни турли тилларда акс эттириш имконияти ҳам турлича бўлади. Бу — масаланинг объектив томони. Аммо ҳар қандай таржиманинг тақдирини унинг ижодкори ҳал қилар экан, асар бадиятининг ажралмас қисми бўлган шеърий санъатларнинг қай даражада қайта намоён бўлиши таржимон-санъаткорнинг билими, тажрибаси, таланти ва маҳоратига боғлиқ.

Талқин — таржима — шарҳ

«Фарҳод ва Ширин» достонида бош қаҳрамоннинг номи қуйидагича талқин этилади:

Анга фарзона Фарҳод исм қўйди,
Хуруфи маъҳазин беш қисм қўйди.
Фироқу рашку ҳажру оҳ ила дард,
Бирор ҳарф ибтидодин айлабон фард.¹

Авалло, юқоридаги сўзларнинг кўпчилиги ҳозирги ўзбек ўқувчисига таниш эмас.

Мазкур икки байтдаги сўзлар ҳозирги ўқувчига, айтилик, тушунарли бўлган тақдирда, яъни юқоридаги уларнинг маъносини билиб олгандан кейин ҳам, шоирнинг муддаосини тўла-тўқис уқиш учун барибир бош қотириш керак, чунки қадимги ўзбек тилига хос жумла тузилишини билишга тўғри келади. Бу байтлар ўзбек тилига насрий йўлда қўйидагича табдил қилинган: «...Унга доно «Фарҳод» исми қўйилди. Бу исмнинг ҳарфлари келиб чиқиши ҳам беш қисмга бўлинди. Беш сўзнинг бошида биттадан ҳарфни ажратганда, «фироқ»дан «ф»ни, «рашк»дан «р»ни, «ҳажр»дан «ҳ»ни, «оҳ»дан «о»ни ва ниҳоят, «дард»дан «д»ни севги устози бир-бирига бириктирганда «Фарҳод» исми тартиб топди»².

Саҳифада сатр остида келтирилган изоҳ — *фироқ, рашк, ҳажр, оҳ, дард* сўзларининг араб ёзувида битилиши назарда тутилганлигини қайд этилгани жуда муҳим. Достонни асл туркий нусхасида ўқувчилар учун ҳам, уни русча таржимасида мутолаа қилувчилар учун ҳам бу қайд зарур. Дарвоқе, русча таржимада ҳам китоб охирида қўйидагича изоҳ берилган: «Араб ёзувида Фарҳод номи бешта ҳарф билан ёзилади (иккинчи қисқа «а» унлиси ёзилмайди)»³. Юқоридаги икки байтнинг русча таржимаси:

«Фирак» — разлука. «Ах» стонаний звук,
«Рашк» — ревность, корень, самых горьких мук.

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 15 томлик, 7-жилд. «Тошкент» нашриёти, 1964, 15-бет.

² Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Насрий баён. Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1975, 23-бет.

Сатр остида: «Бу сўзларнинг араб ёзувида ёзилиши кўзда тутилади», деб изоҳ берилган. Изд-во «Фан» Узбекской ССР, Ташкент.

³ Алишер Навоий. Сочинения в десяти томах, т. IV. Фарҳад и Ширин. Изд-во «Фан» Узбекской ССР, Ташкент, 1968, стр. 392.

«Хаджр»—расставанье. «Дард»—печали яд,
Сложи пять первых букв, прочтешь: «Фархад» (22).

Таржимон «Фарҳод» исмининг талқинини беришда ниҳоятда нозик иш олиб борган. Умуман, таржимада асл нусхада акс этган бу сингари талқин ва шеърӣ санъатларни акс эттириш жуда мушкул.

Алишер Навоӣ «Фарҳод» исмига асос бўлган бешта сўзнинг ўзини беради-ю, уларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида шарҳлаб ўтирмайди. Башарти, рус таржимони ҳам шу йўлдан бориб, матн ичида ўша бешта сўзни келтириб, сўнгра сатр остида уларнинг маъносини берганида (баъзан бошқа ўринларда шундай ҳам қилинган), бу — таржимадан кўра шарҳ бўлиб қолар эди. Л. Пенковскийнинг усталиги шундаки, у текст ичидаёқ сўзларни бирма-бир айнан келтириб, ўша заҳотиёқ ёнма-ён уларнинг таржимасини ҳам беради.

Лекин русча таржимада кичик бир қусурга йўл қўйилганки, бу — тиллар ва таржималар; муаллиф ва таржимон; бадий адабиёт ва бадий таржима муносабатлари баҳсида зарур нуқтадир.

Арабий имлога кўра, **Фарҳод** сўзи «Ф(а)рҳод» ёзилади. Бунда биринчи бўғиндаги қисқа «а» унлиси шаклан қайд этилмайди. Араб ёзувининг бу хусусиятидан хабардор бўлмаган киши бош қаҳрамоннинг номини «Фрҳод» деб ўқиши мумкин. Бироқ бундай ўринларда қандай унли (и, у, а) келишини, гарчи ёзувда махсус ҳарф билан қайд этилмаса-да, китобхоннинг ўзи интуиция ёки фаросат билан топиб, «тўғрилаб» ўқиб кетаверади. Чунончи, «Фарҳод» сўзида ҳам биринчи бўғинда «и» ёхуд «у» эмас, балки «а» келишини ўқувчи билади, лекин араб алифбосида ёзганда, ҳозирги имлодаги сингари 6 та эмас, балки 5 та ҳарф иштирок этади. Шунинг учун ҳам Алишер Навоӣ «**Ҳуруфи маъхазин беш қисм қўйди**», деб қайд этади.

Русча таржимада масала негандир бошқачароқ талқин қилинган. Улар ўртасидаги фарқни аниқлаш учун асл нусха билан русча таржимада ўша сўзнинг ёзилишини алоҳида ажратиб кўрсатишга тўғри келади.

Навоӣда:

фироқ
рашк

Русча таржимасида:

фирак
ах

ҳажр
оҳ
дард

рашк
ҳаджр
дард

Шаклан олиб қараганда, «Фарҳод» номи асл нусхада «Фрҳод» ёзилган бўлса, русча таржимада, аксинча, «Фархд» бўлиб қолган. Сирасини айтганда, ҳозирги ўзбек имлосида ифодалаганда ҳам «Ҳуруфи маъҳазин беш қисм қўйди» дейиш тўғри бўлмайди, негаки, бизда бу — 6 та ҳарф бўлиб кетяпти. Лекин ўқувчи махсус изоҳ берилиши натижасида гап араб алифбосига асосланган қадимги ўзбек ёзуви ҳақида бораётганини билиб олади. Русча таржимада ҳам шу ўринда берилган изоҳ жоиз, аммо... тўғри эмас. Чунки Л. Пеньковский, иккинчи қисқа «а» унлиси ёзилмайди, деган, аслида эса бу — қисқа «а» унлиси эмас, балки чўзиқ талаффуз этиладиган ва ёзувда алиф билан бериладиган «о» унлисидир. Иккинчидан эса, худди шу чўзиқ «о» билан бошланган «оҳ» сўзи русча талаффузга олиниб, биринчи бўғинга ўтказилган («ах») ва... эски ёзув қондаси бузилган — худди шу ўринда қисқа «а» ёзилмаслиги керак.

Юз берган аҳволдан чиқишнинг бир қанча йўллари бор: шулардан бири — муаллиф концепцияси ва талқинига ўзгариш киритиб ўтирмай, асл нусхада иккинчи бўғинда келган ва алиф билан битилган «оҳ» сўзини биринчи бўғинга олмай, иккинчи бўғинда берилаверса-ю, сўнгра изоҳланса — мақсадга айнан мувофиқ бўлар эди.

Албатта, бу соф назарий-забоний мулоҳазалар. Бундай тўғри илмий рецепт, назарий «орфографик технология» асосида тайёрланган нарсалар таржимада танланган вазн, мисра, қофиянинг ҳажми, мусиқасига ҳамоҳанг келадими ёки йўқми, деган муаммо пайдо бўлади. Ҳар ҳолда, эҳтимол, ҳамма ўринларда бўлмаса-да, лоақал, ҳозир қайд этилаётгани сингари муҳим талқиний ҳолларда шакл билан мазмун бирлигини таъминлашга янада кўпроқ эътибор қилинса ёмон бўлмайди.

Алишер Навоийнинг ушбу достони қирғиз тилига «Фархад менен Ширин» деб ўгирилган. «Фархад» номининг талқинига доир мисралар қирғизчага мана бундай ўгирилган:

«Фирак» — дейт айрылууну, «Ах» — ый делет,
«Решк» — болсо ичи тардык эссиз демек.

«Хежр» — болсо ажырашып мунгду тартат,
«Дерд» — азап. Беш тамгадан чыгат Фархад.¹

Қирғиз тилида ҳам достоннинг русча таржимасида берилган нотўғри изоҳ айнан такрорланган: «Беш создон атты койду... «арабча Фархаддын аты беш тамга менен жазылып, аяккы «а» тамгасы жазылбайт» (426). Ана шундай «қоида»га асосланиб ўгирганда «Фарҳод» номи қирғизчада ҳам «Фархд» бўлиб чиққан.

Ушбу китобга таржимон С. Шимеев томонидан берилган «Сўз боши»ни ўқиганда масала батамом равшанлашади: «Достонни таржима қилишда мен, кўпинча, унинг ўзбекчасидан фойдаландим, — ёзади таржимон, — ҳозирги ўзбек ўқувчиларига тушунарли бўлсин учун китобнинг бир бетида — Навоийнинг асл нусхаси (қадимги ўзбек тилида) босилган бўлса, ўша саҳифанинг қаршисида унинг маъноси соддалаштириб таржима қилинган. Менга ўша таржима кўп фойда етказди. Сабаби, қадимги ўзбек тилини тушуниш менга қийинлик қилди. Шу ваддан Лев Пеньковскийнинг русча таржимасидан ҳам фойдаланганимни эътироф этмасам бўлмас.

Достонни таржима қила бошлаганимда ўзбекчасини дуруст тушунмаганимдан, кириш сўз билан бошдаги тўрт бобни русчасидан ўгирдим. Кириш сўз русчага қисқартириб ағдарилган экан. Қирғизчаси ҳам шундайлигича қолди. Ундан сўнгги бобларни кейин ўзбекчасига солиштириб қараб чиқдим. Бора-бора ўзбекчага тушуна бошлагач, асл нусхадан фойдаландим. Нега деганда, русчада асл нусха хийла қисқартирилиб, айрим жойлари ўгирилмай қолиб кетибди. Уларнинг барчаси қирғизчага таржима қилинди. Мен достоннинг охирги қисмидан ҳам бир оз қисқартирдим. Зеро, достоннинг охирги қисмида, сўнгги бобдан кейин «Шаҳзода Абулфаворис шоҳга бир неча сўз билан насиҳат айтгани» номли бобнинг ҳикояси достоннинг сюжетига сира боғланмаганлиги туфайли русчага таржима қилинмай қолибди. Мен ҳам уни ўгиришни лойиқ топмадим» (21).

¹ Алишер Навоӣ. Фархад менен Ширин. Қоторган Смар Шимеев. Қырғыз мемлекеттин басмасы, Фрунзе, 1962, 40-бет.

Алишер Навоий асарларини ҳозирги ўзбек адабий тилига шеърӣ таржима қилишга зарурат тугилди, деб фараз қилайлик. Мабодо шундай иш амалга оширилса, юқорида қайд этилган икки байтни ўзбек тилига ҳам ундаги ҳар бир сўзни, рус ва қирғиз тилларида қилингандай, «қўшалоқ таржима-талқин»да беришга тўғри келармиди? Йўқ, чунки *фироқ*, *рашк*, *ҳажр*, *оҳ*, *дард* сўзларининг барчаси ҳозирги адабий тилда ҳам ҳеч бир ўзгаришсиз қўлланилади. Рус тилига эса фақат зарурат орқасидагина матн ичида шарҳлаб ўгирилган. Бироқ, нега энди бу байтлар туркийзабон халқ бўлган қирғизларнинг тилига ҳам, Лев Пеньковский таржимасида кўрилгани сингари, сўзма-сўз *шарҳлаб ағдарилган*? Наҳотки қирғизларга ҳам бу калималар тушунарли бўлмаса?

Русча таржимага эргашиш натижасида, гарчи Л. М. Пеньковскийнинг иши ҳарчанд сифатли ва пухта бўлса-да, унда йўл қўйилган айрим нуқсонлар айнан ёки ҳатто бир оз қабарган ҳолда қирғизча таржимага ҳам кўчган.

Аввало, юқорида зикр этилганидай, асар қаҳрамони номининг нотўғри талқини сақланган. Бундан ташқари, русчага биринчи байтнинг иккинчи мисраси: «Рашк»—ревность, корень самых горьких мук», деб ўгирилса, қирғиз таржимони ҳам буни: «Решк» болсо ичи тардык, эссиз демек» тарзида, бу сўзга ҳаддан ташқари ортиқча қора бўёқ суркаб юборади; *ичи тар* ибораси қирғизчада — «зиқна», *эссиз* эса «эси паст» маъноларини берадики, шўрлик Фарҳодга нисбатан бундай қарғишлар буюк шоирнинг талқинига ҳам, дostonнинг умумий ғоясига ҳам тамоман зиддир.

Тўғри, *рашк* тушунчаси ҳамма халқларда ҳам бирдай маъно англатмайди, бинобарин, уни талқин қилишга зарурат бордир, лекин бундай талқин муаллиф тексти доирасидан ташқарига чиқмаслиги лозим. Чамаси, муаллиф талқинининг иккинчи тилдаги қайта талқини учинчи тилга ўтиб талқин қилинганда, эҳтиёт бўлинмаса, аслига нисбатан зид маъно келиб чиқиши ҳам мумкин экан.

Юқорида айтилган гаплардан хулоса шуки, бадий таржима ҳам чинакам ижоддир. Ўзига хос бир сўз санъати. Оригинал адбиётдан унинг фарқи—бадий таржиманда интуиция билан таҳлил, ийҳом билан қиёс, интерпрета-

ция билан аниқлик, бадиҳа билан лингвистика доим бирга юради. Қуруқ «илҳом»га асосланган таржима меъёрсиз эркинликнинг дояси бўлгани сингари, фақат тил билишнинг ўзига таяниб қилинган таржима ҳам бадий ижод намунасини шира, завқ, эстетик маънодан маҳрум этиши турган гап.

Санъатни — санъат билан...

«Фарҳод ва Ширин» достонида классик шеърий санъатларнинг қарийб барча турларидан мукаммал намуналар учрайди. Алишер Навоийнинг гоят юксак санъаткорлик маҳорати бунда ўзининг бутун жилвалари билан намоён бўлган.

Бадий таржимада шеърий санъатларни қайта яратиш шоир услуби, асарда акс этган миллий ўзига хосликни беришнинг зарурий шартларидан бири бўлибгина қолмасдан, асл нусханинг бадий ширасини сақлаш, муаллиф фикрларининг эмоционал-экспрессив таъсирчанлигига эришиш жиҳатидан ҳам муҳимдир.

«Фарҳод ва Ширин»нинг русча, озарбайжонча, тожикча таржималарини асл нусха билан чоғиштирганда шу нарса маълум бўладики, ҳар бир санъатни ўзга тилда акс эттиришнинг ўзига хос томонлари мавжуд экан. Улардан айримларини ҳар қандай тилга ўтказаетганда ўз ўрнида қайта яратиш ва буни таржимондан бемалол талаб қилиш мумкин бўлса, айрим санъатларни акс эттириш бевосита тиллар, адабий анъаналар ва миллий тафовутларга боғлиқ бўлиб қолади.

«Фарҳод ва Ширин»да ҳар бир бобнинг биринчи байти шу бобда тасвирланадиган воқеаларга бирор ишора билан бошланиб, бу «...шундай ҳикоя қилади», «...шундай нақш беради», «...бундай қалам суради» деган ва шунга ўхшаш халқ ҳикоячилигига хос мақомда берилади. Илми бадеъда бу, б а р о а т и и с т и ҳ л о л, деб аталади. Бундай санъат яратиш ижодкордан катта маҳорат талаб қилади. Чунки бу мисраларда («Фарҳод ва Ширин»да, асосан, бир байтда) бутун боб воқеаларига умумий бир ишора бўлиши керак, шу фикр воқеалар занжирини бир-бирига улаб юборишда ҳалқа вазифасини ўтайди.

Достон композициясида ҳам муҳим роль ўйновчи бу санъат таржимонлар назаридан четда қолмаган. Ҳатто

асарнинг русча нашрларида бундай бадиий компонентлар уч юлдуз билан алоҳида ажратиб кўрсатилган. Навоийнинг рус таржимони Лев Пеньковский кўпгина бароати истихлолларни чиройли байтлар билан қайта яратган, айрим ҳолларда эркин таржима йўлидан бориб, янги бароати истихлоллар ижод этган. Озарбайжон таржимонлари (Э. А. Воҳид, М. Дилбозий, Н. Рафибейли, Э. Зиятой ва М. Раҳим) ҳам бу санъатнинг талабларига жавоб бера оладиган байтлар ижод қилганлар, аммо уларнинг кўпчилигида Навоий мисраларининг таровати камайиб, улар содаллашиб, хираллашиб қолган. Масалан, бир қанча бароати истихлолларда қалам образи қайта-қайта тилга олиनावеради. Навоийда эса ҳар бир бобнинг биринчи байти насрий сарлавҳаларнинг бевосита давомидай бўлиб туюлади. Достонни тожикчага таржима қилган Муҳиддин Аминзоданинг қаламига мансуб бундай санъат намуналари анча жонли ва кўркем бўлиб чиққан.

Табиблар маслаҳати билан касалманд Фарҳодни денгиз сайрига олиб чиқиш ва сув балоси — ҳалокат юз бериши ҳақидаги бобнинг насрий сарлавҳасида *дарё сўзи* (бу ерда «денгиз» маъносида) олти марта, унинг синоними *бахр* икки марта тилга олиниб, сарлавҳа «...ва хоқонни дарё талотуми Мулкоро билан Чин мулкига солмоқ ва Фарҳод ишқ дарёсида қолғондек ул хунхор баҳр аро тахта пора узра қолмоқ» сўзлари билан тугалланади-да, қуйидаги бароати истихлол санъати қўлланади:

Бу дарё ичра улким бўлди ғаввос,
Чиқорди бўйла дурри маънийи хос.¹

Диққат қилинса, сарлавҳада «ишқ дарёси» билан «Фарҳод тахта пора узра қолган» денгиз бир-бирига ўхшатилиб, улар ўзаро мажозий боғланиб кетган. «Бу дарё» деганда ҳалокат юз берган денгиз ҳам, ишқ денгизи ҳам кўзда тутиляпти. *Ғаввос* сўзида Фарҳодга ишора бор. Озарбайжон тилига ўгирилган:

Қалам дарйасында сузан бир инсан
Бу маъно дуруну чыхартды ордан,²—

¹ Алишер Навоий. Асарлар, ўн беш томлик, 7- жилд. «Тошкент» бадиий адабиёт нашриёти, 1964.

² Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Озарбойжон Дўвлат нашрийати, Баки, 1968.

байтида эса «қалам дарёси» дейилиши билан ана шу нозик мажозлар сувга уриб кетганлиги маълум бўлади. Зотан, шеърӣ матн ичидаги насрий сарлавҳанинг «Фарҳадын хаган ва Мулк-оро ила даниз сафарына чыхма-сы» деган қисқа ва қуруқ баёнидан кейин Навоӣнинг бундай нозик бадииятига эришиш ҳам амримаҳол.

Худди шунга ўхшаш: «Хусрави Парвез Шириннинг шакар лаблар шоҳи эрканин биллиб, висоли нўшин кўнглига ширин қилиб, ширин мақол элчидан чучук сўзлар айтиб юборгани» ҳақидаги бобда:

Рақам қилгон бу сўзу дард розин,
Анингдек чекти бу пайкар тирозин (236),—

тарзида бароати истиҳлол қўлланилган. «Шоҳи шакар-лабон будани Ширинро дониста, ба воситаи хостгори ширинсухан бо суханҳои ширин дар орзуи аз лабони гулбўи ширин бўса гирифтан будани худро фаҳмондани Хусрави Парвез» жумласидан кейинги:

Рақамсозандан ин қиссаи дард,
Тирози пайкараш ин сон рақам кард,¹—

деган байтда асл нусханинг барча жилolari сақлаб қолинган, ҳатто унда мавжуд бўлмаган тарди акс (сарлавҳада: *ширинсухан — суханҳои ширин*) ҳамда тақрор (*рақамсозанда — рақам кард*) санъатлари ижод қилинганки, бу айрим ўринларда бой берилган шу сингари тасвирий воситалар ўрнини тўлдиради.

Таржима бадий жиҳатдан ҳам бекаму кўст бўлиши учун, аввало, асар ҳажман қайта тикланиши керак. Мукамал бадий асарда катта-катта парчаларгагина эмас, ҳатто битта сўзга ҳам муҳим вазифа юклатилган бўлиши мумкин. Айтайлик, бароати истиҳлолни таржи-мада ифодалаш учун ҳар бир бобнинг гўзал нақши, бе-заги бўлмиш насрий сарлавҳаларни тўқислигича қайта яратиш лозим. Чунки, юқорида қайд этилганидай, дос-тонда мазкур шеърӣ санъатнинг вазифаси ҳам бобнинг қисқа мазмуни — насрий мундарижасини кенг назмий тавсифу тасвирга улаб юборишдан иборат.

---

¹ Алишер Навоӣ. Фарҳод ва Ширин. Нашриёти Давлати Тоҷикистон, Сталинобод, 1958.

Буни тўғри англаган Лев Пеньковский насрий сарлавҳаларнинг ўрнини, вазифасини аниқлаб олиб, шу йўсинда янги, муқобил сарлавҳалар ижод қилган. «Морская гавань. Хаканская флотилия выходит в плавание. Море и морские чудища. Зловещий ветер. Хакан не успевает пересесть в челн. Волна уносит Фархада в бушующее море. Описание морской бури. Гибель флотилии», — деган сарлавҳада, худди асл нусхадаги сингари, море (денгиз) сўзи қайта-қайта тилга олинади. Шундан кейин келадиган:

Жемчужину редчайшую для нас
Извлек нырнувший в море водолаз...¹—

мисраларидаги *море* ва *водолаз* сўзлари асл нусхадаги *дарё* ва *ғаввоснинг* маъноларини тўла ифодалайди.

Мураккаб шеърини санъатлардан бири бўлмиш ийҳомни қайта яратиш ҳам анча мураккаб. Аввало, таржимада бу санъатни ўз ўрнида тиклаш ҳамма вақт ҳам силлиққина кўчавермайди. Сабаби, қайта яратиш имконияти кўпинча тиллар билан боғлиқ бўлади. Аммо бу санъат таржимон олдига яна бир муаммони кўндаланг қилиб қўяди: бир сўзнинг икки маънони англатиши замирида контекстан тағдор икки хил фикр келиб чиқади, шунда таржимон бунинг қайси бирини сақлаб қолиши керак?

Муғашийлар ики ёндин навосоз,
Тузуб ул руд лаҳни бир-ла овоз (221).

Бу байтда Фарҳоднинг ўзи қазиган ариқ — «Наҳрул-ҳаёт»га сув очиши пайти тасвирланган. Руд сўзи бу ўрнида ҳам ариқ (сув), ҳам мусиқий асбоб маъносида келяпти. Л. Пеньковский «сув» маъносини асосга олган, лекин қурбон берилган маънавий ийҳом санъати ўрнини таржимон лафзий санъатлардан бири бўлмиш тарси санъати (ҳар икки мисрадаги сўзларнинг ҳам вазиди, ҳам қофияда баробар бўлиб келиши) билан тўлдиради — бу билан байтнинг бадий қиммати гўё қайта тиклангандай бўлади:

¹ Алишер Навоӣ. Сочинения в десяти томах, т. IV. Фархад и Ширин. Изд-во «Фан» Узбекской ССР, Ташкент, 1968, стр. 150.

Подтягивали пояса певцы,—
Настраивали голоса певцы.
Так чтоб напевы их звучали в лад
С водой, которую пустил Фархад.

Туғма санъаткор, истеъдодли шоир-таржимонгина бунинг уддасидан чиқа олади! Муҳиддин Аминзода бўлса, негадир, бу санъатни сақлаб қолиш имкониятидан фойдаланмаган:

Муғанниҳо ба ду соҳил навосоз,
Шуда бо шаршарн обаш ҳамовоз.

Чамаси, тожик таржимони асарнинг ўзбекча насрий баёнидаги: «Музикантлар икки қирғоқдан туриб, ариқ овозига жўр овоз бўлиб чала кетдилар»¹,— деган фикрга таяниб, асл нусхадаги яширин, иккинчи мазмунни англаб ололмаган. Ҳолбуки, байтнинг кейинги мисрасини, масалан, қуйидагича ўзгартириш билан ажойиб санъатни акс эттирса бўларди:

Муғанниҳо ба ду соҳил навосоз,
Шуда бо лаҳни руд акнун ҳамовоз.

«Қўл ювмоқ» (яъни, умид узмоқ) идиомаси қўлланилган мана бу байтда:

Ариқким муздига юз ганж бердим,
Суйи келмай, илик андин юб эрдим (193),—

Навоий иборанинг тўғри луғавий маъносидан ҳам фойдаланиб: «Ариқнинг суви келмай, ундан (яъни унинг сувидан олиб) қўлимни ювган эдим»,— қабалида сўз ўйини қилган. Шуниси қизиқки, худди шундай идиома-тик бирикма рус тилида ҳам (*умыть руки*), тожикчада ҳам (*даст шустан*) мавжуд. *Умыть руки*—русчада «бирор нарсани ўзидан соқит қилмоқ» маъносини беради.

Хазон сарф кардам бас ба ин жўй,
Надидий об, шустам даст аз ин жўй (99),—

---

¹ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти, Тошкент, 1956, 395-бет.

байти эса асл нусхага тўла монанд. Лекин Пеньковский бу байт таржимасида ийҳомни чиқара олмаган:

И говорила уж себе самой:
«От той затей руки ты умой,—
Арык не будет сделан никогда,
И во дворец мой не пойдёт вода...» (180—181).

Умыть руки иборасини асл нусхага мувофиқ тарзда ифодадай олган (*от затей руки умыйть*) талантли таржимон бирикманинг иккинчи маъносини ҳам рўёбга чиқариши мумкин эди. Озарбайжончада бу ибора «ал узмак»¹ (қўл узмоқ) тарзида ишлатилганлиги сабабли таржимада мазкур санъат акс этмаган.

Кўриниб турибдики, ийҳом санъатини таржимада акс эттириш аксарият конкрет шароитда, шунингдек, тиллар ўртасидаги луғавий-фонетик ва идиоматик тафовутларга боғлиқ бўлади. Баъзи ҳолларда матн ичида келган сўз ёки иборанинг кўп маънолилиқ хусусиятини таржимон илғаб ололмаслиги мумкин. Бундай пайтда насрий баён ёрдамга келиши керак. Чунки насрда ийҳомни қайд этиш ҳамда кенгроқ шарҳлашнинг иложи бор. Қолаверса, насрий баён, табдилдан кузатиладиган мақсад ҳам адабий матндаги тушунилиши қийин қоронғи ўринларни ойдинлаштириб беришдан иборат. (Юқорида келтирилган мисолда бу нарса амалга ошмай қолган.)

Маҳоратнинг ҳалол насибаси

Асарни бир тилдан иккинчисига муқобил бир мақомда ўтказиш таржимондан чуқур билим, катта маҳорат, оғир меҳнат талаб қилади. Масаланинг иккинчи томони ҳам бор. Бу — кенг китобхонлар оммасининг эстетик диди, савияси, юксак маданий, интеллектуал талаб ва эҳтиёжлари, ақлий тараққиёт даражасини ҳисобга олишидир. Таржиманинг тили ва услуби китобхон ҳамда замон талабларига жавоб бермас экан, у тезда «қарийди»,

---

¹ Озарбайжонча-русча луғат. ССРИ Элмлар академиясы Озарбойжон филиалынын нашрийнаты, Баки, 1941, 127-бет.

унутилади. Шу туфайли сўз усталари, хоҳ оригинал асар, хоҳ таржима бўлсин, ўз асарларининг тили ва услубига доим сайқал бериб борадилар.

Жунун таъвизиға кўрганда мойил
Қўл этсам эрди бўйнингга ҳамойил,—

дейди Ширин (331) тоғларда мажнунваш юрган Фарҳодга ёзган хатида: ўзини туморга қиёс қилади. «Жунун таъвизиға»— рус тилидаги уч нашрда уч хил берилган:

1943 йил нашрида:

Как амулет надежный от тоски,
Сплела бы на тебе я две руки (216).

1948:

Как талисман от боли и тоски (170).

• • • • •

1956:

Как амулет от боли и тоски (310).

• • • • •

Бундай қараганда учаласи ҳам тўғридай. Аслида эса бундай эмас. 1943 йил нашрида микроконтекст маъноси нотўғри талқин қилинган. «Надежный амулет»— маптиқан тавтологик ибора, чунки *амулет* сўзининг замирида имплицатив коннотация, яъни пинҳоний ишонч маъноси бор. Шунинг учун 1948 йил нашрида амулет бўлак синоним — *талисман* билан алмаштирилган. Натижада *талисман* ва *боли* сўзларидаги товушлар ҳамоҳанглиги байт мазмунини ёрқинлаштиради, иккинчидан, олдин йўл қўйилган сакталик ва услубий нуқсонлар бартараф этилган. 1956 йилги нашрга келиб... таржимон тўғри танмаган йўлдан четга чиқади — илгари қўллаган вариантга қайтади. Ушбу мисра бошқа нашрларга ҳам ўзгартиришсиз ўтиб келмоқда.

Кейинги йилларда ЎзССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг навоийшунос олимлари «Фарҳод ва Ширин»нинг илмий-танқидий матнини яратдилар. Улуғ шоир таваллудининг 525 йиллиги муносабати билан Лев Пеньковский таржимасини шу янги матн асосида қайта кўздан кечириш зарурати туғилди. Шу

мақсадда институтнинг таниқли матншунос мутахассислари дostonнинг танқидий тексти билан русча таржимани қиёсий ўрганиб, ундаги қолдириб кетилган ёхуд эски матн бўйича қилинган янглишликларни аниқладилар. Дostonнинг 500 байтдан ортиқроқ қисми янгидан тағлама (подстрочник) қилиниб, унинг шеърий таржимаси устида Л. Пеньковский билан ҳамкорликда илмий ва ижодий иш бошлаб юборилди. Моҳир таржимон пухта тағлама асосида «Фарҳод ва Ширин» дostonининг ҳар бир мисрасини асосли шарҳлаб, образларни кўз олдида гавдалантириб ўгира олган. Тағлама чалғитмаган ўринларда Л. Пеньковский адашмайди. Масалан, Баҳром арманлар юртига бориб, Фарҳод қабри устида қолишга қарор қилгандан кейин ўз қўшинларига жавоб бериб юбораркан, уларга қарата дейди:

Етинг аҳлу аёлингизга, ёниб,
Диёру мулку молингизга ёниб (400).

Бир вақтлар (1943, 1948) З. Аксаков тағламаси асосида Лев Минаевич буни қуйидагича таржима қилган эди:

Теперь исполните свою мечту:
Вернитесь к женам, к детям и к скоту (319, 317).

Бу ерда тағлама автори мол-мулк, мол-жон каби фразеологик бирикмаларнинг мажозий маъносини тушуниб етмай, уларнинг тўғри луғавий мазмунини берган — натижада таржимон ҳам янглишган. Бу камчиликни адабиётшунос мутахассислар тузатишгач, 1968 йилда янги тағлама асосида қуйидагича таржима пайдо бўлди:

Теперь вернитесь к семьям, по домам,
К своим хозяйствам и к своим делам (382).

Бу ерда кўрсатилган ва шулар каби бошқа қусурларнинг янги нашрларда барҳам топиши натижасида таржимага Навоий руҳи янада чуқурроқ сингдирилган.

Тўғриси айтганда, Алишер Навоий асарларининг қардош халқлар тилларига қилинган таржималари ҳар жиҳатдан ҳали буюк шоир яратган санъат обидалари

даражасида бўлиш эмас, кўплари унга яқин ҳам келолмайди. Мавжуд таржималарда ҳаддан ташқари кўп нарса бой берилган. Ҳозирги вақтда реалистик таржима усули шу қадар мукамал бир ҳолга келдики, айтайлик, Фарб адабиёти асарларини ўзбек тилига ўгирганда асл нусхаларнинг бутун бошли қисмлари, боблари, бўлимларини ташлаб кетиш у ёқда турсин, ҳатто ҳар бир жумла, ибора, сўзларгача тўғри, функционал муқобил бир тарзда акс эттириш учун қизгин ижодий кураш олиб борилади. Ана шундай бир вақтда Навоийдек мўътабар шоир, мутафаккирнинг ижодини турлича субъектив, кўпинча асоссиз қарашлар, саёз мулоҳазалар асосида қисқартириб таржима қилишга йўл қўйиб бўлмайди.

«Фарҳод ва Ширин»га келганда, бу дostonнинг русча таржимаси ҳам ҳали, юқорида айтилганидай, жиддий камчилик ва нуқсонлардан холи эмас. Гарчи мазкур асар рус тилида нақ ўн марта чоп этилган бўлса-да (бу жуда катта гап!), аслида, Лев Пеньковский таржимаси — Навоий қаламига мансуб баркамол, гўзал шеърый романининг б и р и н ч и поэтик интерпретациясидир. Аммо тап олиш керакки, «Фарҳод ва Ширин»нинг русча таржимаси, илк уриниш, дастлабки тажриба сифатида, хусусан, асарнинг бошқа тилларга қилинган таржималарига н и с б а т а н олиб қараганда, беҳад катта ижодий ютуқдир.

ИЖОД ЕЛҚАНИНИ КЎТАРИБ...

Ф. Энгельс таърифи билан айтганда, «Ўрта асрчиликнинг сўнгги шоири ва шу билан бирга, янги даврнинг биринчи шоири» Алигьери Дантенинг (1265—1321) «Илоҳий комедия» асарида, бир томондан, Европа ўрта асрчилигининг аънаналари, схоластикаси акс этган бўлса, иккинчи томондан, илк Уйғониш даврининг хусусиятлари ҳам ўз ифодасини топган. Данте буюк бурилишлар асрининг «алп идрок паҳлавони» сифатида янги гуманистик гояларни дадил тарғиб қилди, илғор ижтимоий қарашларни қаламга олди, дунёвий фикрлар, реал инсоний туйғуларни куйлади.

Данте мутараққий ўрта асрнинг Гомери ва Вергилийи, буюк Уйғониш даврининг дастлабки валий санъаткори эди. Шоирни олти юз йилдан буён тадқиқ қилиш-япти, таржима этишяпти; унинг ижодиётини ўрганиш ва тарғиб қилиш халқаро маданий фаолиятга айланган. Буюк флоренцияликнинг ҳаёти ва адабий меросига бағишланган 1000дан зиёд китоб бор.

Дантенинг икки юбилеи (1921 ва 1965) орасида жаҳон дантешунослигида 400дан ортиқ монография ёзилган. Бугунда фақат Данте билан шуғулланадиган махсус академиялар, институтлар, турли илмий бирлашмалар мавжуд.

«Илоҳий комедия»нинг таржималари ва нашрлари эса жуда кўп, у жаҳондаги барча маданиятга эришган миллатлар тилига ўгирилган. Поэма асримиз бошларигача Италиянинг ўзида 400 марта чоп этилган.

Рус тилида Дантенинг муаззам поэмаси ва «Кичик асарлар»и турли таржимонлар томонидан ўгирилиб, жуда кўп марта нашр этилган. Фақат «Илоҳий комедия»нинг А. Норов, Е. Қологривова, Д. Мин, А. Федоров, Д. Минаев, М. Горбов, Н. Голованов, В. Брюсов, В. Иванов, М. Лозинский қаламига мансуб бир нечта

насрий табдили ва назмий интерпретациялари мавжуд.

Поэма СССРдаги иттифоқдош халқлар тилларига ҳам ўгирилган: грузин тилида К. Гамсахурдия ва К. Чичинадзе, арманчада А. Таян, украинчада М. Рильский, П. Карьманский, Е. Дробязко, латиш тилида И. Масенс, озарбайжончада А. Курчойлининг тўлиқ таржималари бор.

«Илсҳий комедия»даги ғоялар, фалсафий-ахлоқий қарашларнинг баъзилари гарчанд эскирган бўлса-да, ундаги ярим минг образ ҳамон янги, шеърияти эса ҳамон ҳайратангиз ва таъсирбахш.

* * *

Данте ўз асарини охири хушнудлик билан тугагани учун «комедия» деб атайти, кейинчалик уни улуглаб ва эъзозлаб, «Илоҳий комедия» деб номлаганлар. «Илоҳий комедия» ўз даврининг бадиий қомусидир.

Асар шаклан рамзий-аллегорик характерга эга. Поэмада Данте хаёлан «нариги дунё»га саёҳат қилади: «Дўзах», «Аъроф», «Жаннат»ни кезиб чиқади¹. Шунга кўра, поэма уч қисмга бўлинган. Аммо бу фақат шаклан шундай, холос. Аслида эса, Данте тасвирлаган «нариги дунё» диний китоблардаги афсоналарга сира ўхшамайди,

---

¹ Ўзбекча таржимада *Аъроф* «Аросат» деб аталган. (Данте Алигьери. Илоҳий комедия. Дўзах. Русчадан Абдулла Орипов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1975, 8-бет.) Буни, тўғри, деб бўлмас. Чунки аросат (майдонлар, халқ тўпланган саҳро, кенглик) «қиёмат куни» маъносида қўлланилади. Диний афсона бўйича аросатда гуноҳлар миқдори аниқланиб, оломон *дўзахийлар* ва *биҳиштийларга* ажратилади. Аъроф аҳли ҳам шунда маълум қилинади. «Аъроф — дўзах ва биҳишт орасидаги жой. Бундаги кишиларнинг *аърофий* дейилишига сабаб уларнинг таниқли эканликлари ва дўзах билан биҳиштни кузатиб, ҳар икки томондаги руҳларнинг аҳволдан хабардор бўлиб турганларидир» («Ғиёсул-луғот», 57-бет). Яна қаралсин: «Фарҳанги забони тожики», 1-жилд, 111-бет. Саъдий ёзади:

Хурони биҳиштиро дўзах бувад аъроф,
Аз дўзахисн пурс ки аъроф биҳишт аст.

(Мазмуни: Жаннат ҳурлари учун аъроф дўзахдир, дўзахийлардан сўрасанг аърофни биҳишт дейдилар.)

бу «дўзах»у «жаннат»ларни шоир ўз тафаккур оламида яратади. «Рамзий кўринишдаги бу шаклий тузилиш,— деган эди Данте ўз асари ҳақида гапириб,— инсониятга гуноҳлардан покланиш ва бахт-саодатга эришиш йўлини кўрсатиши лозим». Инсонларнинг гуноҳи, шоир наздида, бу улардаги ёвуз ниятлар, бадкирдорлик, ахлоқий тубанликнинг турли-туман кўринишларидир. Улар бунинг учун дўзах жазосига маҳкумдирлар. Ана шу гуноҳлардан поклангандан кейингина инсоният «жаннат»га— роҳат-фароғат дунёсига мушарраф бўла олади. Поэманинг охирги, «Жаннат» қисми — Дантенинг идеал жамият ҳақидаги утопиясидир. Бу салтанатда эрк, адолат ва муҳаббат ҳукмрон, унинг барча аъзолари бахтиёр яшайди, чунки улар соф виждонли, эзгу ниятли кишилардир. Дўзах жазосига маҳкум этилган тубан кишилар эса Данте замонида яшаган реал одамлар эди. Улардан бири Дантега қараб дейди:

Сен яшаган шаҳар — музофот,
Гийбат, ҳасад билан тўлган у маъво
Шаҳрим бўлган эди менинг ҳам, ҳайҳот!¹

Фантастик олам заминида ўрта асрдаги реал дунё бор сирру сифоти билан намоён бўлган. Данте якқалам қилган дўзахилар ё ундан аввал ўтган, ё унга замондош бўлган одамлардир. Шоир ўз сиёсий мухолифларини, хоинларни, халқнинг заҳматкаш, аммо эзилган вужудиятини ит бўлиб талаётган жаминки мулкдорлар, руҳонийлар, подшоҳларни; кишиларнинг одамларча яшашларига халақит берадиган, уларни йўлдан урадиган зўравонлар, рикорлар, ҳарислар, фоҳиш ва фоҳишалар, тамагирлар, текинхўрлар, товламачилар — барча бузилган кимсаларни дўзахнинг изтироббахш оловлари ўрлаб ётган қоронғиликларига дадил улоқтирган. Жаҳаннамдаги ситамгоҳ қопқалар, жарликлар, ўт дарёлари, мум ҳовузлари, муз қудуқларидан юксалаётган оҳ-воҳлар ўрта аср муҳитидаги зolimларнинг оҳ-воҳлари, қайғу-ҳасратларидир! Шоир бу тоифаларнинг ҳар бирини ало-

---

¹ Данте Алигьери. Илоҳий комедия. Дўзах. Русчадан Абдулла Орипов таржимаси. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1975, 46-бет. Ўзбекча мисоллар шу нашрдан олинди.

ҳида олиб тасвирлайди, уларнинг жирканч ва ифлос қилмишлари, ярамас хулқ-атворини кучли қаҳру ғазаб билан фош этади. Фикру зикри мол-мулк тўплашдан иборат бўлган, на миллатнинг, на мамлакатнинг тақдирини ўйлайдиган, гражданлик ҳисси сўнган мешчанлар, ўз қобилигига бекиниб олган «бетараф» кишилар айниқса шоирнинг қаттиқ нафратига сазовор бўлганлар — уларга ҳатто дўзахни ҳам ҳайф деб билади у!

«Дўзах»даги даҳшатли азоб-уқубат манзараларини баён этар экан, буюк гуманист шоирнинг қалби ларзага келади, инсон зотини тубан қиладиган нопок хислатларни лаънатлайди ва ёмон йўллардан қайтишга, тийинишга даъват этади.

Гомер, Овидий, Гораций, Афлотун, Суқрот, Демокрит, Ибн Сино, Ибн Рушд каби буюк зотларни ҳам Данте «Дўзах»да кўради. Христиан дини уларни гуноҳкор деб эълон қилган. Аммо Данте бунга рози эмас. У ўзини шу улўф кишилар билан ҳаммаслак ва қондош деб ҳисоблайди, уларни — «яъни чин ғояларни тарғиб этганларни» *даврай сарвар*, дея эъзозлайди; дўзахда ҳам улар нур оғушида мамнун ва мағрурдирлар...

«Комедия»да ғазаб ва нафрат, олқиш ва шукуҳ, танқид ва таҳқир, руҳий парвоз ва тушкунлик, шукроналик ва норозилик туйғулари бир-бири билан алмашиб келади. Ҳар хил оқимларнинг қарашлари, фалсафаси, жамият ва ҳаёт моҳиятига оид ўй-мулоҳазалари назмга солинади. Шоир ҳақиқатни излайди, инсонларни бахтли қилиш йўлини қидиради, бу борада ўз идеалларини ўртага ташлайди... Лиро-эпик характерга эга асарнинг бош қаҳрамони Дантенинг ўзидир.

Шоирнинг «Дўзах»даги раҳнамози ва устози Вергилий ердаги донишмандлик, ақлу заковатнинг тимсоли бўлса, «Жаннат»даги ҳамроҳи бўлган севгилиси Беатриче — илоҳий ақл ва самовий гўзалликнинг рамзи сифатида тасвирланган образлардир. Асарда бундан бошқа яна талай тарихий шахсларнинг характери гавдалантирилган.

«Илоҳий комедия» каби асарларни ҳар бир халқ ўз тилида ўқишни орзу қилади. Аммо шуни айтиш керакки, бу асар бошқа тилга таржима қилиниши мушкул бўлган дostonлар сирасига киради. Бу фақат ҳажмининг катталиги, образларнинг кўплиги, шеърий фикрларнинг хилма-хиллигидангина эмас, балки поэма архитектони-

каси — композицион тузилиши, шеърий услубнинг фавқулодда мукамал ва мураккаб бўлганлиги учун ҳам шундайдир. У гўё ҳар бир ғишт, нақшу беазаги ўлчаб-ўйлаб бино этилган меъморлик санъатининг нодир ёдгорлигига ўхшайди. Мисралар, бандлар, ҳаттоки товушлар, қофиялар ҳисобли, ўзаро узвий алоқада. «Комедия» бадиий мукамаллиги, ягона сеҳрловчи гармониянинг қудрати билан ўзидан кейин бутун ижод аҳлини ҳайратга солиб келди. Бунинг устига, тилнинг рамзий-мажозийлиги, ишора ва киноялар, кўп маъноли ибораларнинг сероблиги асар услубини яна ҳам оғирлаштиради. Албатта, Данте замонида унинг поэмаси китобхонларга осон ҳазм бўлгандир, аммо вақт ўтиши билан бу услубнинг оғирлиги сезила борган.

Дантешунос О. Мандельштам бундай ёзади: «Данте поэмаси замонавий илму ирфон маълуми бўлган барча фанний қувватларни ўзида мужассамлаштирган. Асардаги ранг, материя ва товуш мутаносиблиги унинг ботиний табиатини намоён қилади. Дантени мутолаа қилиш, аввало, машаққатли меҳнат демакдир...»¹.

«Дўзах»нинг композицияси тўққиз қават томуғ салтанати тузилиши билан уйғунлаштирилган. Сюжет линиялари, умуман, жаҳаннам лавҳалари ана шу тўққиз давра аро бир-бири билан боғланади.

Дантенинг тасвирлашича, дўзах тўнтаришган конуссимон шаклда ер тубига жойлашган. Унинг боши, яъни кириладиган қисми — шимолий ярим куррада бўлиб, охири, чиқиб кетиладиган дарвозаси — жанубий ярим куррададир. Томуғнинг поёни улкан сув соҳилларига бориб тақалади, у ерлардан эса сарбаланд «Аросат» тоғликлари бошланади.

Данте ва Вергилий изидан хаёлан дўзах манзиллари оша саёҳат қилган ўқувчининг тасаввурида пайдо бўлган мудҳиш азоб ва жазолар доираси кенгайиб бораверади.

Ўзбек китобхонлари Данте асарининг таржимасини қувонч билан кутиб олдилар. «Илоҳий комедия»нинг «Дўзах» қисми истеъдодли шоир Абдулла Орипов таржимасида илк дафъа «Шарқ юлдузи» журналида босилган эди².

¹ О с и п М а н д е л ь ш т а м. Разговор о Данте. Изд-во «Искусство», М., 1967, стр. 10.

² «Шарқ юлдузи» журнали, 1974, 6—12-сонлар.

Абдулла ўзбек адиблари орасида биринчи бўлиб бу машаққатли ва, айни пайтда, ғоят шарафли ишга қўл урди. Биздан олти аср муқаддам бошқа заминда ижод этилган асарни ўзбек ўқувчисига етказиш учун фақат шоирлик истеъдодининг ўзи кифоя қилмаслигини билган таржимон бир неча йил қунт билан тайёргарлик кўрди — илмий ва ижодий изланиш олиб борди; «бадқаҳр Дант» (Пушкин) руҳига ўзини мослади: фикрини, илҳомини «Комедия»нинг ритми ва назмига тоблаб борди. Айниқса, Дантенинг архаиклашиб қолган шеърий луғатини ҳозирги китобхонга мослаб қайта яратиш таржимондан кенг лингвистик билимни талаб қиларди. Бу ўринда қиёслаш мақсадида қуйидаги фактни қайд қилиш жоиздир. А. Орипов асл нусха сифатида фойдаланган М. Лозинский таржимаси бутун адабий жамоатчилик томонидан улкан ижодий жасорат, рус шеърияти қозонган катта зафар деб баҳоланган ва таржимон бу иши учун биринчи даражали Давлат мукофоти билан тақдирланган эди (1947). Шунини айтиш керакки, М. Лозинский ўзигача бўлган юз йиллик тажрибага суянади («Илоҳий комедия» рус тилига 1842 йилдан таржима қилина бошланган бўлиб, бу соҳада ўнга яқин адиб куч синаб кўрган). Шунинг учун Дантенинг услуби, луғати, руҳи рус ўқувчисининг онгига анча сингиб қолган. Бу эса, таржимонга қўл келар ва унинг ишини бир қадар осонлаштирар эди.

Ўзбек китобхони учун эса, Данте бутунлай янги олам. Шунга қарамай, ўзбекча таржима билан муфассал танишиш А. Ориповнинг зўр ижодий ютуққа эришганини кўрсатади. «Дўзах»ни она тилида бандма-банд ўқиб борар эканмиз, буюк шоир сўзининг сеҳри вужудимизни қамраб олади, унинг бетоқат қалби ва тафаккурининг кучини ҳис этамиз. А. Орипов асарининг мазмун ва шакл яхлитлигини қайта ҳосил қилиш учун терцина (учлик)-лардан иборат шеърий бандларни мисрама-мисра ўзбекчалаштиради: у терциналар орасидаги занжирий қофияланиш системасини, салобатли оҳангни вужудга келтирадиган синтактик ўзига хосликни, фикрий мухтасарлик, ҳикматона мисра тузилишини моҳирлик билан бера билган. Танланган ўн бир ҳижоли вази ҳам «Комедия» оҳангига мувофиқдир!

Аянчли рўёнинг арз-ҳолин тинглаб,
Буткул бўлган эди тоқатларим тоқ.
Ҳали олар-олмас ўзимни ўнглаб,

Дуч келди ўзгача азоб ва қийноқ:
Маҳкумлар ётарди қаёнга боқмай,
Қаёнга юз бурмай арвоҳлар мутлоқ...

(«Дўзах», VI, 45.)

Дўзах манзараларининг тасвири, гуноҳкорларнинг бўғиқ ноласи аралаш даҳшатли фиғонлар гўё эшитилиб тургандай... Соф ўзбекча мисралар Дантенинг ўтли нафасини уфуриб туради, аynи пайтда, ўзбек китобхони талантли шоир А. Ориповнинг ўз овозини ҳам сезади. Бу табиий. Бадиий таржимада руҳий яқинлик муваффақият гарови эканлиги аён. Абдулланинг маҳорати, шоирлик иқтидори таржиманинг ҳар бир унсурида ўзини намён этади. Биргина тил масаласини олганда ҳам бунга тўла қаноат ҳосил қилиш мумкин.

Шоҳ асарлар таржимаси адабий тил учун синовдир. Чунки бундай вақтда она тилининг ишланганлиги ва имкониятлари қай даражада эканлиги аён бўлиб қолади. Очигини айтганда, «Илоҳий комедия» сингари ёзма адабиёт обидалари таржимасини ҳар қандай тил ҳам кўтара олмайди. Ўзбек тили тараққиёти ва шеърятнинг ҳозирги мавқеи энг мураккаб асарларни таржима этишга тўла имкон беражagini Абдулла яна бир марта исботлади. Дарҳақиқат, ўзига хос рамзий услубда ёзилган «Илоҳий комедия» таржимасида тил масаласи долзарб масала ҳисобланади. Зеро, Данте «итальян тилининг отаси» сифатида ном қозонган мутафаккир, у «фавқултабиий бойликка эга бўлган бир тил яратганди» (Жан Винченко Гравина)¹. Бундай ижодкорнинг асарини кундалик росмана адабий тил билангина таржима қилиб бўлмайди. Шундай қилинган тақдирда юксак санъат асари эмас, балки «ҳаммага тушунарли», «оммафаҳм», лекин файзсиз мисралар пайдо бўларди. Тўғри, ҳар қандай асар таржимаси ҳам тил нуқтаи назаридан замонавий бўлиши даркор, чунки, ҳар бир давр ҳар бир асарни ўз замонасининг адабий тилига ағдаришни талаб қилади. Масалан, агар «Илиада» ва «Одиссея» ҳозир ўзбекчага

---

¹ См: И. Н. Голенищев-Кутузов. Творчество Данте и мировая культура. Изд-во «Наука», М., 1971, стр. 354.

таржима қилинса, қадимги ўзбек тилига эмас, балки шу кунги ўзбек адабий тилига ўгирилади. Аммо бу архаизм ва историзмлардан батамом фойдаланмаслик керак, деган гап эмас. Замоनावий адабий тил тушунчаси кенг тушунчадир. Замоनावий адабий тил — бу ҳозирги сўзлашув нормаларига риоя қилган халқнинг кўп асрлик тилидир. Бадний таржима ана шу тил билан бунёдга келади. «Илоҳий комедия» таржимасига келганимизда эса, шуни айтиш керакки, бу асарнинг фақат ўзига хос бўлган талаблари ҳам бор. Чунончи, дейлик, «Ҳамлет»ни ёки «Фауст»ни эски иборалардан, архаик услубдан умуман фойдаланмасдан туриб таржима қилганда ҳам улардаги давр руҳини берса бўлади. Бунда ўша асарлардаги кишиларнинг хусусияти, характери, воқеалар қайта яратилса, давр ҳақида тасаввур ҳосил қилинади. Лекин «Комедия»нинг йўриғи бошқа. Бу аллегорик асарда диний иборалардан, илоҳий фалсафа тушунчаларидан кенг фойдаланилган. Мазкур поэманинг тили ўз замонида ҳам специфик услубга эга рамзий тил сифатида маълум бўлган. Худди шу сабабдан «Комедия»нинг ўзига хослигини акс эттирадиган тил услуби танлашга тўғри келади. Уши, айтайлик, «Хамса» тили билан таржима қилиб бўлмаганидек¹, «Зайнаб ва Омон» ёки «Кўкан» поэмалари тили билан ўгиришнинг ҳам иложи йўқ.

«Достоннинг рус таржимони М. Лозинский Пушкиндан А. Ахматовагача бўлган рус шеърини тилидан фойдаланган»². Ўзбек таржимони ҳам Данте яшаган давр руҳини, асардаги рамзий-мажозий лугатга асосланган услубни акс эттириш учун она тилининг кўп қатламларидан, жумладан, шева ва лаҳжалар, ўтмиш адабий тил, қадимий туркий сўзлардан ва тожикча, арабча калима, иборалардан унумли фойдаланган. Бу тўғри йўл. Шундай қилинмаса муддао амалга ошмасди. Аммо, муҳими, таржимон бу усулни суниестемол қилмаган, кўҳна лугатлардан зарурий ўринлардагина фойдаланган. Баъзан

¹ Шу ўринда қизиқ бир фактни келтириб ўтиш жоиздир: Э. Литтр деган киши «Дўзах»ни XVI аср француз тилида, яъни соф архаик тил билан ўгириб, 1879 йилда нашр эттирган, бироқ бу таржима мутлақо муваффақият қозонмаган. (И. Н. Голенищев-Кутузов. Творчество Данте и мировая культура. Изд-во «Наука», М., 1971, стр. 475.)

² И. Н. Г о л е н и щ е в - К у т у з о в. Цитирован. кн. стр. 504.

эса, эҳтиёж туғилганда, ўзи янги сўз ва иборалар, таъбирлар тақдим этади (*бетус, чашмадил, бадтабъ, руҳистон, ногирон дунё, банди мансаб, аҳли хун, кажрухсор, нолакор, серитоб* каби). Бу унинг кашфиёти ва адабий тилни ривожлантиришдаги ҳиссасидир. Таржимани ўқир эканмиз, Данте тилининг бағри кенг фазоси сари таржимон қайта барпо қилган услуб, «лосоний уфқлар» билан кириб борамиз.

Дантенинг муаззам поэмасида бутун бир миллат, давр, ижтимоий тузум тили акс этган: у бутун бир замон тарихидир. Достонда 500 дан ортиқ персонаж бўлиб, уларнинг нутқи жамиятдаги рутбалари, касб-корлари, характерлари, руҳий хусусиятларидан хабар беради. Дантенинг йигирма йилдан ортиқ қувгинда кечган ҳаёти италия тилининг барча шевалари, жами табақалар ва турли-туман касб-кордаги кишиларнинг индивидуал тилини ўрганишга имкон берган; у кейинчалик ўз достонини халқ жопли тилининг бебаҳо қомусига айлантирган. Таржимада ҳам ана шу муҳим фазилятлар акс этган.

Персонажлар нутқидаги назокат ва дағаллик ўзбек тилига ҳам ўзгаришга учрамай кўчган:

Иблислар қичқирди кўчгандай бозор:
«Ҳой, Думдор, чиқ бу ён!» Шу он гўнғирлаб
Бир пайдо бўлди: «Намунча ур-ёр?»
(«Дўзах», XXI, 139.)

Русчаси:

Все закричали: «Выйти Хвостачу!»
Один пошел, а прочие глядели.
Он шел ворча: «Чего я хлопочу?»
(«Ад», XXI, 76—78. М. Лозинский).¹

У-чи, бепарводир, ўз иши-ла банд,
Ҳуштагини чалиб юраверар шод,
Тангрининг илк, эрка зотлари монанд.
(«Дўзах», VII, 54.)

---

¹ М. Лозинский таржимасидаги текстлар ҳамма ўринда қуйидаги нашрдан олинди: Данте. Божественная комедия. Изд-во «Советский писатель», М., 1967.

Русчаси:

«Но ей, блаженной, не слышна хула:
Она, смеясь меж первенцев творенья,
Крутит свой шар, блаженна и светла».

(«Ад», VII, 94—96.)

Бу таржималарга тараф йўқ. Мутаржим исмларни, ифодаларни, кинояларни шоирона закийлик билан ўгирган. Айниқса, «Иблислар қичқирди кўчгандай бозор». «Ҳуштагини чалиб юраверар шод, тангрининг илк, эрка зотлари монанд» мисраларининг равонлиги, русча таржимага яқинлиги, топилган сўзларнинг таъсирбахш ва маънодорлиги, қофияларнинг тўқис ва уйғунлиги, шубҳасиз, таржимоннинг заҳмати ва шоирнинг жўшқин илҳоми самарасидир. Шунга ўхшаш тиниқ парчаларни жуда кўп келтириш мумкин.

«Илоҳий комедия» мажозларга ниҳоятда бой асар, унинг муаллифи фақат мажозлар билан фикр юритаётгандай туюлади дедик. Дантенинг кўпчилик асарларида тез-тез учрайдиган *кема*, *елкан*, *манзил* мажозлари кишининг ҳаёт йўли, шунингдек, ижодиётининг тимсолидир. Қадимги дунё шоирлари ҳам ижод этишни, «елкани кўтариш», дея ифодалашган. Масалан, Иероним «Инжил»ни лотин тилига ўгиришни бошлаганда: «Таржима елканини кўтардим»¹,— деб ёзган.

Итальян олими Жан Батистонинг (1668—1744) ёзишича, «Ҳар бир мажоз — кичик бир афсона. Тил мажозларга тўлиқдир, лекин уларни олим кишилар эмас, балки деҳқонлар ва оддий авом аҳли яратади» (353). Данте мажозларни худди «қўғирчоқ ичида қўғирчоқ мисол» тизиб чиққан.

Қуйидаги парчага диққат қилинг. Унда шоир, аввало, бир ҳодисани кенг миқёсда (ўн беш сатрда) тасвир этиб, кейин уни ўзи ҳамда Вергилий ҳолатига боғлаган ва битта терцинада ишора қилиб ўтган:

Буржи Должда ҳали мурғакдир офтоб,
Йил боши, ҳаво ҳам илийди ров-ров.
Рўбарў келади кун ва тун шитоб,

¹ И. Н. Голенищев-Кутузов. Творчество Данте и мировая культура, стр. 302.

Далалар бағрини қоплайди қиров.
 Гарчи унинг дами кун-бакун қайтар,
 Лекин бир қарашда қор дейсан дарров.
 Деҳқон кўз ташлайди уйғониб саҳар,
 Ажабо, қор босмиш яйловни текис,
 Пешанага уриб, оҳ чекар баттар.
 Найласин? Чорасин тополмай, эпсиз
 Уйга кириб кетар сўкиниб яна,
 Лекин бир зум ўтиб боқса-чи, чексиз.
 Далалар тусини ўзгартмиш, мана;
 Қувнаб қўлга олар яна таёғин,
 Сурувни яйловга ҳайдар мардона.
 Мен ҳам кўриб илк бор устоз сиёғин,
 Қутим ўчган эди ўшандоқ ҳайрон,
 Лекин устоз ўзи тинчитди тағин.¹

(«Дўзах», XXIV, 159- бет.)

Осойишта табиат лавҳалари билан бошланадиган қў-
 шниқ мисралари шоир қалбининг рамзидир. Биринчи тер-
 цинада қишнинг иккинчи ойининг иккинчи ярми бош-
 лагани, кун ва тун қарийб 12 соатданга чўзилгани тўғ-
 рисида гапирилади. Бу даврда қуёш шундай қаттиқ қиз-
 дирадиди, Италиянинг камдан-кам ерида қор қолади.
 Чўпон эрталабки серқиров далаларга кўз югуртираркан,
 яна қор ташлабди-да, дея ҳайратланади ва хафаҳол, сў-
 кинганча уйга кириб кетади. Қуёш кўтарилгач, қиров-
 дан асар ҳам қолмайди. Чўпон бирпасдан сўнг ташқа-
 рига боқса, далалар яшнаб ётибди!.. Дунё ҳар лаҳзада
 ўз либосини ўзгартиради, ўзгаришлар салтанати. Таби-
 атнинг бундай қувончли алмашинувидан чўпон дарров
 ўзига келади, севинганча таёғини олиб, сурувини яйлов-
 га ҳайдайди.

Данте ўзини — ночор ва ҳайратланувчи соддадил
 чўпонга, устози Вергилий руҳиясини—турфаликлар сир-
 доши бўлган буюк Табиатга муқояса этган. Қиши қал-
 бига маҳзун бир севинчлар солувчи сокин, салобатли
 манзаралар таржимада ҳам бор.

Мажозий тасвирлар, ёйиқ ва сирли истиораларни

¹ Данте системасида қиш Жадди (Козерог; декабрга тўғри ке-
 лади)нинг 21 дан бошланади. Далв (Водолей; январь) иккинчи ва
 Хут ёки Балиқлар (Рыбы; февраль) учинчи ой ҳисобланади.

қайта яратиш орқали А. Орипов Данте маъноларини, рамзий ишоралари, теран фикрларини ўқувчига етказа олган.

Данте дўзахдаги фантастик эпизодларни реал воқеа-ходисалар, табиат манзаралари орқали тасвирлар экан, бир томондан, ўз асарининг **ҳаётийлигини** таъминласа, иккинчи томондан, бадийлик, шеърий маҳорат юксакликларини забт этишга муяссар бўлади. А. Орипов терциналардаги образли ифодалар, чуқур маъноларни она тилининг мувофиқ шеърий либоси орқали бериш учун Данте бандларига бирмунча эркин ёндашади. Бошқача айтганда, сўзма-сўз, сатрма-сатр ўгириш усулини қўлламасдан, балки ижодий, бадий-эстетик аниқликни таъминлайдиган хислат бўлмиш ижодий эркинлик принципи билан иш кўрган. Миллий колоритни сақлаш, давр руҳини акс эттириш, автор услубини бериш учун ҳам худди шундай ижодий эркинлик зарурдир. Шеърий таржиманинг, шоирона топқирликнинг, поэтик қудратининг маҳсули деб ҳисоблаш баробарида, бу, биринчи галда, асл нусха билан «яккама-якка олишувда» эришилган ижодий галаба эканлигини унутмаслик керак.

Мутахассисларнинг ҳисобига қараганда, М. Лозинский «Илоҳий комедия»даги 14.233 мисрани русчада қайта яратар экан, 99.542 та сўз ишлатган. Таржимон ўз санъати билан гўё рус тилига гўзал ва азим ҳайкал ўрнатган. А. Орипов таржимасининг луғати ҳали ўрганилган эмас, лекин «Дўзах»нинг ўзбекча намунаси ҳам тилимизнинг қудратини худди шундай намойиш этганлигига шубҳа йўқ.

Назмий гўзаллик, нафосат фақат фикрни аниқ ва ёрқин ифодалайдиган сўзларни танлаш билангина бунёд этилмайди. Шеърий асар ягона оҳанг, ранг-баранг мусиқий жарагдорлик, ички жило ва жозибани таъминловчи ҳамқофия сўзлар жўрлигидан бунёд этилади. Бу оҳанг, бу мусиқа сўзга, маънога сеҳрловчи қудрат бағишлайди.

Осип Мандельштамнинг ёзишича, Данте қўшиқларидаги оҳангдорлик шунчалик кучлики, мисралар, масалан, *мёд* сўзи билан бошланиб, *медь* билан тугайди; *лай* сўзи билан бошланиб, *лёд* билан яқунланади¹.

---

¹ О. Мандельштам. Разговор о Данте. Изд-во «Искусство», М., 1967, стр. 18.

Оҳангдорликни, шеърий мусиқийликни пайдо қиладиган асосий унсур — қофиядир. «Илоҳий комедия» бу жиҳатдан алоҳида ажралиб туради. Унинг қофияланиш системаси терциналардан иборат бандларни занжир ҳалқалари сингари бир-бири билан боғлайди. Ҳар бир қўшиқ қофиядош сўзларнинг кетма-кет боғланиб, ула-ниб келиши билан яхлитлик касб этади ва бир бутун-ликни ҳосил қилади.

Терцинавий қофиялар «Илоҳий комедия»нинг таржимонларига ўн бешинчи асрдан бери кўп қийинчиликлар туғдириб келган. Аммо, шунга қарамай, асарнинг энг буюк ва таржимада сўзсиз акс этиши керак бўлган фазилати ҳам ана шу учликлардаги қофиявийликдир. Асл нусханинг барча хусусиятларини тўлиқ асраб ва барча ўринларда тўлиқ қофиялар билан ўгириш камданкам таржимонларга насиб бўлган. «Комедия»нинг насрий нусхалари, маснавий шаклдаги таржимаси (1555 йилги французча нусхаси), александр шеър вазни билан ўгирилган нусхалари (1756 йилда эълон қилинган аббат Бальтазар Гранжье нусхаси; Гранжье таржимаси XVIII асргача шуҳратини йўқотмаган. Пушкин ҳам Данте поэмасини илк марта ана шу французча нусхада ўқиган), оқ шеърда қилинган таржималари (Чарльз Рожерснинг 1782 йилги Лондондаги нашри ёки Кристиан Ягеманнинг немисча нусхаси) ва бошқа бир қанча шаклларда қилинган ўгирмалари мавжудлиги фикримизнинг далилидир.

А. Орипов катта жасорат билан Данте терциналари-ни сақлаб қола олди ва бу орқали шеърятимизга т е р ц и н а у с у л и н и олиб кирди.

Миллий шеърятнинг устуворлиги бошқа бир тилдаги бетимсол бир асарни қандай қабул қила олганида ҳамда, айниқса, агар у мусиқан мавзун бўлса, қофиявий сўзларга қанчалик бойлигини намойиш қилганида кўринади. «Фауст»нинг таржимони ўзбек поэтик тилининг ажиб оҳангдош сўзлар маҳзанини устомонлик билан очган бўлса, «Дўзах»нинг мутаржими ҳам шу тахлит моҳирлик билан ўшандай бир хазинани кашф қилди. А. Орипов таржимасида мукамал қофиялар, кишини ҳайратга соладиган сероҳанг бандлар жуда кўп. Аммо таржимон баъзи ўринларда зўрма-зўраки, нотўлиқ қофияларни истифода этганки, бу тасвир этилаётган ҳо-

латларга мутаносиб оҳангни, кайфиятни вужудга келтира олмаган:

Чулдираб неча юз булоқлар хандон
Апенинни ювиб оқар у сари.
Мовий кўл бағрида топмоқ-чун макон,
Верона, Брешья руҳонийлари
Мумкиндир у ерда қурмоғи манзил,
Бажо бўлсин деб то ибодатлари.

(«Дўзах», XX, 133.)

Ёки:

Лочин ҳужум қилса, ўрдак шиддаткор
Сув остида зумда бўлади ғойиб,
Лочин қайтиб кетар тунд ва жаҳлдор.
Чол-чи, учар эди тез қанот қоқиб,
Маҳкум йўқолса-ю,— унинг истаги —
Сўнг жанжал қилишса ўзлари ётиб.

(«Дўзах», XXII, 148.)

Парчадаги *ғойиб*, *қоқиб*, *ётиб* сўзлари қофия учун қанчалик яроқсиз бўлса, аввалги парчадаги *сари*, *руҳонийлари*, *ибодатлари* каби сўзлар ҳам шунчалик оҳангдошликдан узоқ. Шунингдек, *хит жуфт* (169), *умуртқа*, *қуйқа*, *шунақа* (170), *биздан*, *зимдан*, *кўзидан* (101), *тириклай*, *найлай*, *бутунлай* (102), *сўхта*, *тусда* (169) каби сўзлар қофия сифатида ишлатилганки, бу асарнинг мусиқий жарангосини пасайтиради. Шу каби ва бўлак қусурлар, шубҳасиз, маълум маънода биринчи тажрибанинг оқибатидир; мисраларни тўлиқ ва мутаносиб оҳангдош сўзлар билан мустаҳкамлаш таржимон бемалол эриша оладиган иш. Бир сўзни ҳадеб сурункасига истифода этавериш ҳам (масалан, иккинчи қўшиқда *лутф* сўзи олти марта кетма-кет келади) Данте услубига шикаст етказмоғи мумкин. Шунингдек, *саф*, *қатор* (33), *ғамда*, *кадарда* (53), *на сўз*, *на калом* (66), *ёзмиш* ва *тақдир* — *қисмат* (73), *хабардор*, *огоҳ* (76) каби сўзлар, бир маънони англатгани ҳолда, қўша-қўша бўлиб келиши асарнинг ўқилишини қийинлаштиради.

Дантешунос Э. Р. Курциуснинг ҳисобларига кўра, «Дўзах»нинг ўзида 56 та анноминация (мисраларда бир хил ўзакли сўзларнинг такрори) мавжуд. Данте бу санъатга ўзига хос вазифа тайинлайди; сатрлар аро бир хил ўзакли сўзларнинг қайтарилиб келиши лавҳа ва руҳиятни тиниқ ифодалашга кўмаклашади, натижада у асар вужудининг зарур бир аъзосига айланади. Шундай экан, таржимада ҳам асл нусханинг бадий органиزمини иложи борича яраланмаслиги лозим. Мана ўн учинчи қўшиқдаги анноминация:

...зависть...

Так воспалила на меня придворных,
Что Август их пыланьем воспылав,
Низверг мой блеск в пучину бедствий черных.
(Ад», 67—69.)

Кўриниб турибдики, *воспалила, воспылав* ҳамда *пыланьем, воспылав* сўзлари терцинада латиф бир лавҳа, оҳангдошлик ҳосил қилган. Дантенинг ўтган асрдаги машҳур мутаржими Д. Мин ҳам ана шу уйғунликни бошқа бир йўсинда ифода этганди:

Против меня весь двор воспламеняла.
И Август то пламя передав,
Свет радости в мрак скорби превращала.

Бу ўзбекчага қуйидагича ўгирилган:

Аҳли сарой бўлди мен учун офат,
Улар қутқусига учди-ю Август,
Тинчгина бошимга солди фалокат.
(«Дўзах», XIII, 89.)

Тўғри, Дантедек мутафаккирнинг мураккаб фикр-туйғулари яширинган сирли мисраларни дабдурустдан бениҳса таржима қилиш мумкин эмас. Аммо таржимонимкони борича тўлиқ нусха яратмоққа интилиши лозим. Юқоридаги мисолларда Д. Мин интерпретациясида «свет радости в мрак скорби превращала» сатрида зидлаш усули қўлланилган. Ўзбекча таржимада банддаги ўзакли

сўзлар такрори чиқмаган. Балки бунинг иложи топилмагандир. Аммо мисрадаги антитеза сақланиши мумкин эди. Бизнингча, таржимон, модомики асарнинг асл италянча матнидан фойдалана олмас экан, фақат М. Лозинский таржимасига эмас, балки «Илоҳий комедия»нинг рус тилидаги бошқа насрий ҳам шеърий таржималарига суяниб, солиштириб ағдарса янада мукамалроқ нусха яратган бўлармиди.

Шеърий таржимада барча унсурларни сақлаб қолишининг иложи йўқ, албатта. Аммо шеърий усуллар, санъатлар акс этиши шарт. Данте анафораларини турли таржимонлар қай тариқа қайта яратганига мисол келтирайлик. М. Лозинский:

Я увожу к отверженным селеньям,
Я увожу сквозь вековечный стон,
Я увожу к погибшим поколениям.

(«Ад», III, 1—3.)

Д. Мин:

Вступают мною в град скорбей, к мученьям,
Вступают мною к муке вековой,
Вступают мною к падшим поколениям.

В. Брюсов:

Здесь, через меня вход в области мучений,
Здесь, через меня вход к скорби без конца,
Здесь, через меня вход к падшим в царстве пеней.

А. Орипов:

Элтаман хор, мискин элатлар сари,
Элтаман мангулик уқубат томон,
Унда завол топган авлодлар бари.

(«Дўзах», III, 23.)

Учликдаги бу такрорлар дўзахдаги узлуксиз такрорланувчи азоб-уқубатларни ваҳимадор овозда такрор-такрор шивирлагандай бўлади!..

«Дўзах»да кўплаб учрайдиган и н в о к а ц и я (ташқи олий кучларга, илоҳий қудрат тимсолларига мурожаат,

илтижо қилиш, уларни чорлаш)лар русчада қандай маъно ва туйғу ижрочиси бўлган бўлса, ўзбекча лафзда ҳам ўшандай маънодорлик ва таъсирбахшлик мавқеларидан маҳрум этилмаган. Битта мисол.

О музы, к вам я обращусь с воззваньем!
О благородный разум, гений свой
Запечатлей моим повествованьем!

(«Ад», II, 7—9.)

Ўзбекчаси:

О, сиз Илоҳалар, берингиз мадад!
Тамғаи даҳонгни, о сен тафаккур,
Менинг баёнимда зоҳир эт минбаъд!

(«Дўзах», 7—9.)

«Илоҳий комедия»даги мажозларнинг маъносини англаб олмоқ учун ўқувчидан хийла билимдонлик ва топқирлик талаб қилинади. Қитобхон космогония, география, Ғарб ва Шарқ тарихи, адабиёти, ривоят ва ҳикоялари, афсона ва латифалари билан пухта ошна бўлгандагина «Данте» ишораларини англаб, завқлана олади.

Хут юлдузи бўлди машриқда пайдо,
Етти оғайни ғарб-шимолда турур,—

(«Дўзах», XI, 79.)

сатрлари (русчаси М. Лозинскийда: «Блеснули Рыбы над чертой востока, и Воз уже над Ковром лег»; Д. Минда: «Трепещут Рыбы на эфире звездном и Колесница уж на Кавр легла...») қуёш чиқишига атиги икки соат вақт қолганлигини билдиради. Ёки бешинчи қўшиқдаги: «Мана нозик ҳиснинг маъбудаси ҳам Сихейнинг хокини этгани поймол» (V, 39) мисраларидан, агар ўқувчи Вергилийнинг «Энеида»си билан таниш бўлса, гап карфагенлик ҳокима Дидона ҳақида бораётганини дарров тушунади.

«Илоҳий комедия» каби асарлар таржимаси бир марта уриниш билан бажариладиган юмуш бўлмасдан, бал-

ки қайта-қайта таҳрир ва ижодий пардозни талаб эта-
диган мураккаб ижодий ишдир. «Евгений Онегин»ни
Ойбек 1937 йилда таржима қилган бўлса ҳам, лекин
унинг устида ишлашни умрининг охиригача канда қил-
маган. Бундай заҳматкашликни Гафур Ғулом, Шайхзо-
да, Миртемир каби алп таржимон-шоирлар ижоди ми-
солида ҳам кўrsa бўлади.

«Дўзах» — Данте поэмасининг фалсафий мазмунга,
реал тасвирларга сероб асосий қисмидир. Абдулла Ори-
повнинг истеъдоди туфайли у халқимизнинг маънавий
мулкига айланди.

Таржима — адабий маҳоратнинг энг манзур макта-
би, шу билан бирга, у энг яхши услуб таълимхонаси ҳам.
Шунингдек, таржима биргина таржимон учун маҳорат
мактаби бўлиб қолмай, балки ижод аҳлининг ҳам дарс-
хонасидир. «Дўзах»дан ҳали кўп шогирдлар илҳом ва
куч оладилар.

Тўғри, таржима асари, айниқса, шеърий таржима
намунаси, давр каби ўтувчан ва эскирувчандир. Мум-
тоз, аслидагидек баркамол нусха яратиш амри маҳол.
Ҳаракатлар фақат етуклик поғонасига интилишлардан
иборатдир. Аммо бу каби оддий ва эски ҳақиқатни на-
зарда тутган ҳолда ҳам айтиш мумкинки, «Дўзах» —
«Евгений Онегин», «Фауст» сингари таржима санъати-
мизнинг гўзал бир намунасидир.

ЛЕВ ПЕНЬКОВСКИЙ ИЖОДХОНАСИДА

Кейинги пайтларда таржимонлар ижодини ўрганиб, улар ҳақида мақола, монографиялар ёзиш, кандидатлик ва докторлик диссертациялари ёқлаш айниқса кенг йўлга қўйилди ва бу соҳада салмоқли ишлар ҳам қилинди. Ж. Шариповнинг — Огаҳий, Мулла Муродхўжа, Абдулла Авлоний, Ойбек, Миртемир, Зулфия, Иззат Султон, Н. Ивашев ҳақидаги мақолалар тўплами, А. Бахтиёров ёзган Навоийнинг немис таржимони ҳақидаги, Н. Қомилонинг — Огаҳий, В. Мўминованинг — Комил Хоразмий, Ғ. Саломовнинг — А. Қаҳҳорнинг таржимонлик маҳоратига бағишланган ишлари ва бошқалар бунга мисол бўла олади.

Бу жуда яхши иш. Аммо ўзбек ёзувчи, шоир ва драматурглариининг асарларини рус ва бошқа халқлар тилларига ўгираётган бадий таржима усталарининг бой ижоди ва маҳоратини махсус ўрганиш, уларнинг ижодий портретини яратиш ишига ўзбек таржимашунослигида ҳанузгача етарли эътибор қилинаётгани йўқ. Н. Чуковскийнинг айтишича, «Агар барча бу бойликларини («Манас», «Алпомиш», «Қирқ қиз», Навоий, Махтумқули асарлари, тожик-эрон классикаси таржимасини — К. Ж.) рус маданиятининг хазинасига айлаштирган таржимонлар ҳақида гап кетса, энг аввало уч ном — С. Липкин, Л. Пеньковский ва А. Тарковскийлар номини келтириш керак. Бу ҳам фахрланишимизга арзайдиган адабий жасорат. Бу қадрланмаган жасоратгина эмас, ўрганилмаган, энг ёмони, таби олилмаган жасорат ҳамдир. Шуниси ишқалки, тажрибалар умумлаштирилмаган, келгуси режалар белгиланмаган... Буларнинг барчаси ўз шахсий хусусиятига эга бўлган машҳур кишилар. Ҳар бирининг ўз методи, ўз тажрибаси бор. Бироқ

қайси метод ва тажриба энг маҳсулдор эканлигини аниқлашга ҳеч ким уриниб ҳам кўрмади»¹.

Л. М. Пеньковскийнинг машаққатли меҳнати туфайли ўзбек классик ва совет шоирларининг асарлари, бахшилар куйлаган дostonлар совет адабиётидангина, эмас, ҳатто жаҳон адабиётининг бой хазинасидан жой олди. Танқидчилар, бадий таржима назариячилари эндиликда унинг «Манас», «Алпомиш», «Қизжибек» дostonлари таржимасига юқори баҳо бермоқдалар.

Миллионлаб рус китобхонлари Л. Пеньковский таржимасида Фирдавсийнинг «Шоҳнома» дostonини, Умар Хайёмнинг 40 та рубойсини, Абдурахмон Жомий ғазалларини, Навоий асарлари, Мирзо Бедилнинг «Комде ва Мудан» лирик поэмасини, Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида парчалар, Бобирнинг тўртлик ва ғазалларини ўз она тилларида ўқимоқдалар. Лев Пеньковский ўзига замондош бўлган шоирларнинг ижодини ҳам муттасил кузатиб борди. У арман шоирлари Ашот Граши, Вагаршак, Чаренц, Ованес Шероз, бошқирд шоирлари Мустай Қарим, Ҳаниф Қарим, Назар Нажмий, грузин Алио Машашвили, доғистонлик Ҳамзат Цадаса, ёқут Леонид Попов, татар шоирлари Муса Жалил, Солиҳ Баттол, Аҳмад Исҳоқ, украин шоирлари Петро Дорошко, Леонид Первомайский, чуваш Яков Ухсай, эстон Дебора Вааранди, ўзбек шоирларидан Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Шуҳрат, Уйғун, Азиз Абдураззоқ, қирғиз шоирлари Аали Тўқумбоев ва Темирқул Уметалиев шеърларини рус китобхонига етказди.

Л. Пеньковский қалами ўткирлаша борган сари ўз эътиборини узоқ ўтмиш ва йирик сўз усталарининг ижодига қаратди. Навоий, Жомий, Бобир, Фирдавсий, Мухаммад Солиҳ, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийдан сўнг у грузин ва ҳинд адибларининг асарларини таржима қилишга уриниб кўрди. Уринишлар бекор кетмади. Грузин классиги Теймураз I (1589—1663) ва Важа Пшавеланинг (1861—1941) шеър ва поэмалари рус тилида жаранглай бошлади. Улкан ҳинд ёзувчиси, романист, шоир ва драматург Рабиндранат Тагорнинг «Ривоятлар»

---

¹ «Мастерство перевода». Сборник статей. Изд-во «Советский писатель». М., 1963, стр. 14.

китобидан қилинган таржималар китобхонни ўзига мафтун қилди. Л. Пеньковскийнинг туркий тиллардан қилган таржималарида орттирган бой тажрибаси европа тилларида яратилган асарларни рус тилига ўгиришда унга анча қўл келди. У йирик немис шоири И. Гётенинг «Тулки Рейнеке» эпик поэмасини, Г. Гейненинг поэмаларидан «Атта-Троль» ва «Германия» ҳамда 17 та ҳажвий шеърини, В. Гюгонинг «Кўча ва ўрмон қўшиқлари» ҳамда «Бобо бўлиш санъати» китобларидан 12 та шеърни, Гервегнинг инқилоб, озодлик руҳи билан суғорилган 12 та ажойиб гражданлик шеърини, эрксевар ва халқпарвар француз шоири П. Беранженинг 9 та шеърини рус китобхонига тақдим этди.

Қудратли рус тилини икки қирғоқни бирлаштирувчи кўпчилик билан қиёслаш мумкин. Таржимон «энг кучли ва энг бой, жонли тиллардан бири бўлган»¹ рус тили орқали турли миллий маданиятлар бисотидаги нодир бадий асарларни бўлак халқлар орасида кенг тарқатишга хизмат қилаётир.

Ўзбек китобхонлари кўпчилик қардош республикалар ва Ғарбий Европа адабиётидан қилинган тўғридан-тўғри таржималар йўқлиги учун уларда яратилган бадий дурдоналар билан аксарият рус тилида яратилган таржималар орқали танишади. Бу ажойиб асарлар тилимизга кўп ҳолларда рус тилига қилинган таржималардан таржима қилинади. Шунинг учун ҳам рус таржимонларининг ижодий фаолияти билан танишиш муҳим амалий аҳамиятга эгадир.

Л. Пеньковский алоҳида нашр қилинган таржималаридан ташқари учта қизиқарли китоб чиқарди. 1959 йили Москвада чоп қилинган «Танланган шеърини таржималар» тўпламига Фирдавсийдан Ғафур Ғулумгача қилинган таржималар киритилди. «Асрлар ва йиллар оша» (Т., 1960) китобига эса биринчи тўпламга киритилган таржималарнинг қайта ишланган вариантлари ва Маҳмуд Қошғарий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобир, Муҳаммад Солиҳ, Умархон, Зокиржон Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Азиз Абдураззоқлардан қилинган биринчи таржималарини киритди. 1971 йили Москвада «Наука» наш-

---

¹ «К. Маркс, Ф. Энгельс об искусстве». Изд-во «Искусство», т. I, М., 1957, стр. 531.

риётида Л. Пеньковскийнинг ўзи тўплаб нашрга тайёрлаган «Чанг» китоби босилиб чиқди. Бу тўпландан Ўрта Осиё халқлари эпоси, форс-тожик классик шеърляти, ўзбек, грузин ва ҳинд классик адабиётларининг намуналари ўрин олди. Бу нашрлар Л. Пеньковскийнинг бадий таржима соҳасидаги ижодий ҳисоботи бўлди.

Ўзбек тилидан русчага ўгирилган «Алпомиш», «Орзигул», «Жиззах қўзғолони» дostonлари, ўзбек қўшиқларини рус китобхонлари зўр мароқ билан мутолаа қилмоқдалар. Л. Пеньковскийнинг қайси таржимасини ўқимайлик, уларнинг ҳаммасида асл нусхага содиқлик, гоё ва образлар ҳамда асар мусиқасининг аниқ берилишини, шеърини формасининг барча хусусиятлари яхши сақланганлигини кўриш мумкин. Бу ҳаммаси жуда мураккаб, уларни рус тилига тўғридан-тўғри «кўчириш» анча мушкул, сердиққат иш. Кўзланган мақсадга эришиш таржимондан асар муаллифи билан ҳамкорликда иш олиб бориш, унинг ижодий оламини чуқур идрок этишни талаб қилади.

Л. Пеньковский шоир ва таржимон сифатида ҳар бир сўзнинг қиммати ва қудратини яхши сезади. У доим — асардан асарга, нашрдан нашрга — ўз услубини такомиллаштириб боради, аниқ луғавий-услубий муқобил вариантлар қидириб топади, ўз таржималарига танқидий ёндашиб, камчиликларини изчиллик билан тузатади.

Л. Пеньковскийнинг таржимонлик фаолиятида ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси — «Алпомиш» дostonининг таржимаси марказий ўринлардан бирини ишғол қилади. Чунки «Алпомиш» ўзбек халқ қаҳрамонлик дostonлари ичида йирик, салмоқдор, шоҳ асарлардан бири, халқ оғзаки ижодининг ардоқли намунаси дир.

Ҳамид Олимжон 1940 йилда «Литература и искусство Узбекистана» журналининг 6- сонида эълон қилган мақоласида ёзган эди: «Алпомиш» яқиндагина чоп қилинди. Ўзбек халқ эпосининг бу энг яхши дostonи рус китобхонига тақдим қилиниши учун ўзининг жиддий таржимонини кутяпти».

1942 йилнинг бошларида Л. Пеньковский «Алпомиш»ни рус тилига ўгириш ишига киришди. 1943 йили дostonдан парчалар босилди. 1944 йилда эса Л. Пеньковский В. Державин ва А. Кочетков билан ҳамкорлик-

да унинг биринчи қисмини босмадан чиқарди. Кейин 1949 йили бир вақтнинг ўзида Тошкентда ва Москвада Л. Пеньковский таржима қилган «Алпомиш» достони тўла китоб бўлиб чиқди. Унинг сарварағига қуйидаги сўзлар ёзилганди: «Шоир Ҳамид Олимжон хотирасига. «Алпомиш» эпосининг биринчи ўзбек нашри муҳаррири ва менинг таржимамнинг ташаббускорига ўз китобимни миннатдорчилик билан бағишлайман. Л. Пеньковский».

Таржимон достонга баҳо бериб, уни ўзбек халқининг бой эпик меросигина эмас, балки СССРдаги ҳамма халқлар эпик хазинасидаги нодир асарлардан бири, жаҳон миқёсидаги адабий ва илмий бойликдир, деб таърифлайди. «Алпомиш» — зўр халқчил ва мароқли шеърий асар. Асарнинг сюжети, турмуш воқеалари тасвири, табиат манзаралари, психологик тасвир воситалари, диалог ва монолог, бахшининг қаҳрамонларга берган анъанавий таъриф-тавсифлари, қаҳрамонлар хатти-ҳаракатининг улар характерини очиб беришга ёрдам кўрсатувчи усул ва воситалари, фольклорга хос символик образлар, мақол, матал, ҳикматли сўзлар, турғун, синтагматик бирикмалар ва воқеликни тасвирловчи бошқа бадий воситалар — булар ҳаммаси достоннинг мазмуни ва шакли нақадар бой, мураккаб эканлигидан далолат беради.

Бутун кучи ва қалби қўрини «Алпомиш» таржимасига берган Л. Пеньковскийнинг олижаноб меҳнати асарни СССР халқлари шеърятининг олтин фондига қўшди. Ҳозир рус китобхонлари бу достонни ўзларининг Илья Муромец туркумига кирувчи фольклор асарлари, Беломор, Онега ва бошқа туркумдаги ривоятлари сингари мароқ билан ўқимоқдалар.

«Алпомиш» эпосини муҳокама қилишга бағишланган регионал кенгашда Л. Пеньковский шундай деган эди: «Бунда бўлак таржималаримдагидек, шеърнинг академик суратини калька тарзида беришни мақсад қилиб қўймадим...

Таржимада тўғрилиқ икки хил бўлади: айнан тўғрилиқ ва сохта тўғрилиқ. Яна таржимон-шоирлар билан фан вакиллари — филологлар, лингвистлар, этнограф ва фольклорчилар ўртасида баъзан ихтилоф келтириб чиқарувчи ачинарли англашилмовчилик туғилиб қолади. Фан вакиллари, кўпинча, бадий шеърий таржимадан

ҳатто шаклан амалга оширилиши мумкин бўлган академик тўғрилиқни талаб қиладилар. Рус тилига шеърӣ йўл билан ағдарилган бундай асар айрим ҳолларда асл нусханинг бадий фазилатларини сусайтириб юборади. Эпик асарларни шеърӣ таржима қилиш тўғрисида гап кетганда, бу янада яққолроқ кўзга ташланади».

Ҳақиқатан ҳам, К. Чуковский айтганидай, ҳарфни — ҳарф билан бериш текстни ҳижжалаб ағдаришга олиб келади, асл нусханинг академик суратини бериш эса унинг матний мазмунига таъсир қилмаса ҳам, асарнинг шакли, баён қилиш услуби, оҳангдорлиги ва шу каби бадий тасвир воситаларининг бузилишига сабаб бўлиши турган гап.

Биз ушбу мақолада «Алпомиш» таржимасининг баъзи жиҳатлари, чунончи: услубий қолиплар, мақол, матал, идиомаларнинг берилиши ва бўлак шу каби масалаларни кузатамиз.

* * *

Маълумки, фразеологик бирикмалар тасвирланаётган муайян предмет, воқеа ва ҳодисалар тўғрисида образли тушунча беради, фикрни жонли ва таъсирчан қилиб етказади. Профессор А. И. Ефимов айтганидек, фразеологизмлар табиий равишда ҳосил бўладиган марварид, инжу, дур каби қимматбаҳо тошларга ўхшайди. Ушалар туфайли асар енгил ўқилади ва унинг мазмуни ўқувчига тез етиб боради.

Фразеологизмлар ўзига хос миллий колорит белгиларига ҳам эга бўлади. Бундай фразеологизмлар таркибида, одатда, миллий турмушга оид ёки жўғрофий реалия (х о с с ў з)лар бўлиши мумкин. Масалан, русларда — *ехать в Тулу со своим самоваром* («Тулага самоварини кўтариб бормоқ»), *звонить во всю Ивановскую* («Бутун Ивановская кўчасини бошига кўтармоқ»), инглизларда — Ньюкаслга кўмир ташимоқ, ўзбекларда — *аҳмоққа Тўйтепа нима йўл, Асаканг кетмайди* ва ҳоказо. Бу каби соф миллий фразеологизмларни бир тилдан иккинчисига ағдаришда хушёр бўлиш керак.

Бир тилдаги фразеологик ибора бошқа тилда, хусусан, қурилиши жиҳатидан бир-биридан узоқ тил-

ларда, ўзининг айнан эквивалентини камдан-кам топá олади.

Л. Пеньковский фразеологик ибораларни рус тилида беришдаги қийинчиликларни назарда тутиб, дастлаб маълум ибораларнинг фразеологик тизмасини тузади, сўнгра шу тизма орасидан асарда тасвирланаётган вазиятга мос келадиган муқобилини танлаб олади. Баъзан таржимон ўзбекча фразеологизмни бўлак бирон образли восита билан қоплайди.

Масалан, *кўнгилга оғир олмоқ* идиомасининг турли вариантлари таржимада қандай берилгани билан танишайлик:

1. «Алпомишнинг сўзини Қоражон кўнглига оғир олди» (94)¹. «Тяжело принял Қараджан слова Алпамыша» (99).

2. «Бу сўзни Қоражондан эшитиб, Алпомиш кўнглига оғир олди» (95). «Услыхав эти слова от Қараджана, очень опечалился Алпамыш» (100).

3. «Алпомишнинг кўнглига оғир олганини билиб, танимаган киши бўлиб: «Сени бировга ўхшатиб турибман», деб Қоражон бир сўз айтиб турибди» (95).

«Заметив, что Алпамыш так близко к сердцу слово его принимает Қараджан, прикинувшись незнающим его, сказал:— Я тебя за другого принял» (100).

4. «Бу сўзимни, дўстим, оғир олмагин».

«Ҳалак бўпсан, келган йўлдан қолмагин» (100).

«Слово ты моё обидой не считай,—

Увезти Барчин напрасно не мечтай» (107).

Ҳаким (Алпомиш) билан Қоражон мнoлогидa Фозил Йўлдош ўғли фақат *кўнгилга оғир олмоқ* идиомасини ишлатган. Таржимон эса уларни асл нусхадаги вазиятнинг рус ўқувчисига тўлиқ тушунарли бўлишини ҳисобга олиб, тўрт хил турли бирикма билан беради.

Асл нусхадаги оддий сўзлар турғун бирикмалар би-

¹ Рақамлар қуйидаги нашрларнинг саҳифасини билдиради: «Алпомиш». Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. 2-нашр. УзССР Фанлар академиясининг нашриёти, Т., 1957. «Узбекские народные поэмы». Издательство Академии наук УзССР, Т., 1958.

лан берилса, таржима тилида гапнинг образлиги ортиб, маънодор чиқаверади. Қуйидаги мисолда рус тилида акс этмай қолиб кетган ўзбекча образли ибора русча текстнинг бошқа ерида компенсация қилинган кўзга ташланади. Чунончи, таржимон *ўлмоқ* сўзини ва *куни битмоқ* идиоматик иборасини ўринли равишда *душу богу отдать* ва *смерти в глаза смотреть* бирикмалари билан алмаштирган.

1. Қоражонбек ўзи ёлғиз туради,
Бунга дучор бўлган қалмоқ ўлади (135).
Қараджан-батыр стоит спокойно, ждёт,
Подожёл противник — подтянул живот,
Қараджан его легонько ткнул в живот,—
Тот упал и душу богу отдаёт (149).
2. Осмондан келиб ерларга тушди,
Куни битиб ўлар вақти етишди (136).
Наземь он упал — и страшно захрипел,
Смерти он уже глаза смотрел (151).

Асл нусха ва таржима матнини муқояса қилсак, баъзи ўзбекча фразеологик бирикмалар қуйидаги тарзда топқирлик билан берилганини кўрамиз: ҳеч бир сазо чиқмади (25) — будто набрали песку в рот (13); гапни гапга уламоқ (85) — слова плести (86); ўтга (сувга) жонини солмоқ (87) — сгореть на огне разлуки (89); кўнгил кўтармоқ (172) — душу обласкать (196); қаттиқ кун (176) — черный день (201); қораси кўринмай қолди (211) — след простыл (247); туз тотмоқ (251) — съесть соли (301); тилни тортиб сўйламоқ (264) — подвязать язык (320).

«Алпомиш» эпосининг жанри ва услубини характерлаб, шуни очиқ-ойдин таъкидлаш мумкинки, — деб ёзган эди Л. Пеньковский, — биз бу эпосда ҳар турли жанр элементларини топа оламиз. Бу ерда ҳам эпик ҳикоя, лирик қўшиқ, ҳам халқ драмаси ва шўх комедияга яқинлашиб кетадиган жўшқин монологлар, ҳажвий эртак ва латифаларга ўхшаш талайгина халқ юмори ва ҳажвийлари, ҳам жуда боп халқ сўзлари ва мақоллари бор»¹.

¹ Л. М. Пеньковский. Поэтические особенности эпоса «Алпамыш». Изд-во АН УзССР, Т., 1956, стр. 33.

Чуқур ҳис-туйғулар ўз ифодасини топган бой образли воситаларни бир тилдан иккинчи тилга ўгиришда жиддий қийинчиликлар туғилиши аниқ. Айрим таржимонлар бу мушкулотдан юз ўгириб, ўша таржима қилиниши керак бўлган мақол ёки матални «секингина» тушириб қолдирадilar. Бу эса асарнинг мазмуни ва ички ҳароратини совутиб юборади.

Энди таржимоннинг дostonдаги халқ мақолларини рус китобхонларига қай даражада сўзказганига бир нечта мисол келтирайлик:

Давлат қўнса бир чивиннинг бошига,
Семург қушлар салом берар қошига... (26)

Мақол рус тилига шундай таржима қилинган:

Если птица счастья, выпорхнув с утра,
Счастьем осенить захочет комара,
Хоть Симург, в сравнение с комаром — гора,
Голову он склонит перед комаром... (15)

Асл нусха ва таржима тилларининг турли системага мансублиги текстини модификация қилишни тақозо этади. Луғавий модификация ёрдамида асл нусхада ифода этилган ахборот таржима тилининг талабларига бўйсундирилади, натижада семантик жиҳатдан эквивалент вариант ҳосил бўлади. Шунинг учун оригиналдаги икки мисра таржимада тўрт сатр қилиб берилиши эътирозга сабаб бўлмайди.

Бу ҳақда проф. А. В. Федоров шундай ёзади: «...Таржима тексти дам қисқаради, дам чўзилиб кетади ёки ўз шаклини асл нусхага нисбатан ўзгартириб юборади. Бундай чекинишлар асл нусха маълумотларини, подтекстда назарда тутилган ва баъзан сўзсиз ҳам тушуниладиган воқеликнинг фактларини сўз ва сўз бирикмалари билан тўлдириш натижасида келиб чиқади»¹. Агглютинатив ўзбекча матнга қараганда флексив русча таржима тексти грамматик нуқтаи назардан кенгайганроқ

---

¹ А. В. Федоров. Введение в теорию перевода. Изд-во иностранной литературы. М., 1958, стр. 178.

бўлиши табиий ҳол. Семантик томондан олганда эса, Л. Пеньковский мақолдаги эллипси ҳам акс эттирган: ўзбек тилида *давлат қўнса* бирикмаси тўлалигича—*давлат қуши қўнса* шаклида ҳам ишлатилади. Агар асл нусхадаги эллиптик сўз — *қуш* таржимада тикланса, у ҳолда характерлаб берувчи яна бир сўз қўшиш керак бўлади. Иккинчи «ортиқча» қаторни ҳам осонгина изоҳлаш мумкин: Семурғ — Урта Осиё халқлари фольклорига учрайдиган ҳайбатли ва ниҳоятда кучли афсонавий қуш. Семурғ — хос сўз. Бу рус китобхонига тушунарли бўлсин учун Пеньковский уни тасвирий таржима қилиб берган.

Мақол ва маталларни ўгирганда таржимон, кўпинча, нейтрал, ҳар иккала тилдаги асарнинг мазмунига путур етказмайдиган эквивалент қидириб топади. Масалан: *бесабаб чиқмайди чивиннинг жони* (213) — *хоть не бывает дыма без огня, но всего дымней сырая головня* (250).

Гарчанд бу сабаб-патижа муносабатларини билдирувчи маталга бўлак эквивалент бўлса ҳам, таржимон ўзи танлаган вариантни қўллайди, чунки унинг охиридаги сўз (*огня*) Алпомиш билан қалмоқ маликаси Тавқайойим монологига *меня, дня, оловня, болтовня* сўзларига қофиядош ва боғловчи звено вазифасини ўтайди.

Таржимоннинг маҳорати яна шундаки, у зийраклик билан парда орқасига — сатрлар орасига «яширинган» подтекст — асарнинг қўшимча мантиқий таг заминини илғаб, уни мақол, матал ва бошқа образли воситалар ёрдамида рус ўқувчисига етказа олган. Бу таржимоннинг таъсир кучини оширишга, асл нусханинг «тагига етиш»га йўл очади.

Бегона (мусофир, ёт) *итнинг думи қисик* маталини бахши тасвирий воситалар билан матн маъзига сингдириб юборган. Таржимон буни худди ўзбекча матндан топгандай бўлади ва компенсация йўли билан янги мақол яратади:

Етолмайман кетган қариндошима,
Ҳайдаб келди зулм билан қошинга.
Мусофир элларда бўлдим хору зор,
Бошим кесиб, дорга тортса жаллодлар
Бойсари дер, нега бўлдим гуноҳкор? (161)

Далеко мой народ и моя страна,
Неверна земля чужая, неверна!
На чужбине жизнь — как страшный ад, черна.
Беззащитен я и весь в твоих руках,
Видно, смерть уже прийти должна моя,
Только знать хочу я, в чем вина моя? (181)

Шу ўринда таниқли совет таржима назариячиси Вл. Россельснинг мана бу сўзлари беихтиёр ёдга келади: «Муסיқа вариацияларида битта ёлгон аккорд фикрлар оқимини қанчалик бузиб юборса, ассоциатив проза таржимасида нотўғри ишлатилган сўз ҳам асарнинг композициясини йўққа чиқариб юбориши мумкин. Аммо, қайтараман, бундан сўз ва жумлалар таржимасига, яъни буквализмга қайтиш, деган гап келиб чиқмайди. Аксинча, масала шундаки, ҳар доим композиция структурасини яхшилаб билиб олиб, ундаги сўз калаваларини, сўз боғловчиларини, сўз белгиларини, символ ва автор ғояларини аниқлаб, уларга адабий эквивалент қидириб топиб, таржима тили заминида оригиналдагидек келишган, жиддий ва катта таассурот қолдирувчи янги бино қуриш лозим»¹.

Таржима назариясида насрнинг оҳангдорлигини, асл нусханинг ритмик «сурат»ини бошқа тилда акс эттириш масаласи муҳим, мураккаб масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Кўпинча, «бошқа тилда яратилган асарнинг оҳангини таржимада бериб бўлмайди, у таржимага мойил эмас», деган умидсиз фикрларни эшитиш мумкин. Шунинг учун ҳам бадий асарнинг ритминини таржима қилиш тўғрисида ёзилган мақолалар бармоқ билан санарли. Таржима назариячилари бу проблемани фақат гап орасида йўл-йўлакай тилга оладилар, холос. Таржимада бадий асарнинг ритминини беришга бағишланган махсус тадқиқотлар ва назарий пухта мақолалар, шак-шубҳасиз, таржимонларга амалий ёрдам берган бўлур эди.

Л. Пеньковский «Алпомиш» достонини таржима қилаётган йилларда бу ҳақда деярли ҳеч нарса ёзилмаганди. Ҳатто таниқли адабиётшунос олим Л. И. Тимофеев 1931 йили насрий асарнинг оҳангини қандайдир «бидъ-

¹ «Slavica Slovaca», Bratislava, 1971, Cislo 4, стр. 305.

аъ» деб атаган¹. В. М. Жирмунский, Г. Н. Иванова, В. Кожин, М. М. Гиршман ва Е. Н. Орловларнинг мақолаларида таржима ҳақида гап кетмай, фақат прозанинг ритми тўғрисида мунозарали масалалар қайд қилинган. Бадиий таржимада насрнинг ритмикасини акс эттириш масаласи эндигина кун тартибига қўйилмоқда.

Истеъдодли таржимон Лев Пеньковский бир неча марта бахши Фозил Йўлдош ўғли билан суҳбатлашди, дostonнинг импровизациясини тинглаб, унинг бадиий-услубий хусусиятлари ҳақида у билан фикрлашди, наср билан куйланган бўлақларнинг оҳангини ўз қулоғи билан эшитди. Буларнинг ҳаммаси оригиналнинг муסיқийлигини рус тилига кўчиришда таржимонга жуда қўл келди.

Одатда, ўзбек халқ оғзаки ижоди асарлари торли музика асбоблари (дўмбира, қўбиз) чалиб, унинг насрий бўлақлари эса дostonнинг ритмик компонентлари билан тўла мос шаклда ижро этилади. Шеъринг қисмлари бахши томонидан шундай усталик билан куйланадики, унинг оҳанги насрий тўқималарга сингиб боради ва шеърнинг ритмик оҳангдорлигини беихтиёр давом эттиргандай туюлади. Дostonнинг бу хусусиятлари рус тилида жуда нафис ифодасини топган.

Кунларнинг бирида қўнғиротликлардан бири тўй ўтказар эди. Бу тўйга Ҳаким ва Барчинойгача, бефарзанд бўлган ака-ука Бойбўри билан Бойсари ҳам келишади. Тўй аҳли уларга эътибор қилмайди. Уларни тўрга ўтқазмайдилар. Бунинг устига-устак, бир чапани йигитдан чиққан гапга эътибор қилинг:

«— Э, Бойбўри билан Бойсари! Бу тўй ўғиллининг ўғлидан, қизлининг қизидан қайтади, сенларнинг нимангдан қайтади? Ўлсаларинг молларингга ҳар меросхўр чиқадики, оғзига одам кириб кетади. Сенинг бундан бу ёқдаги ейдиганинг ошнинг кети-бети бўлади. Биз сенларнинг давлатингдан бўлиб оламизми?» (21).

«— Эй, Байбури, эй Байсари! Что ни говори про богатства и честь, ответ вам простой: окупится той через тех, у кого наследники есть. А на вас, бездетные баи,

¹ Л. Тимофеев. Проблемы стиховедения. М., 1931, стр. 79.

надежды плохие. Где ваши джигиты, где ваши красавицы? А умрете на ваши богатства наследников много объявится да с такой пастью на наше несчастье, что живьем человека проглотят. Богатства ваши нам не сладки. Поэтому вам здесь и подают остатки!» (10)

Гапнинг бошида келаётган ундалма сўзларнинг алоҳида-алоҳида ишлатилиши, *честь — есть — пасть — несчастье; не сладки — остатки* қофиядош ва оҳангдош сўзларнинг келиши гапнинг ритми нақадар кучли эканлигидан хабар беради. Бу қофиядош сўзлар парчадаги бошқа компонентлар билан биргаликда ҳажвий фикрнинг пичинг оҳангини бениҳоя кучайтиради. Асл нусхадан муваффақиятли кўчирилган чуқур ҳис-ҳаяжон билдирувчи риторик сўроқ ва мурожаат персонажга баҳо берувчи восита сифатида жаранглаб, нутқни жонли, таъсирчан қилади, фожиани яққол гавдалантиради. Ҳатто интонация, талаффуз кучи, товушларнинг тебраниш амплитудаси ҳам асл нусхадагидек ва ҳозирги замон рус адабий тилининг қонун-қоидаларига тўла бўйсунган.

Ритмларнинг бу каби вариацияси таржимоннинг бениҳоя катта ютуғидир.

«...Булар шу Чилбир чўлида, Ойна кўлида қўниб, сувлаб, моллари ўтлаб ёта берсин, саришталарини ола берсин, энди сўзни қалмоқ юртидан эшитинг» (33).

«...Ну и пусть они себе идут спокойно, пусть баи стоят себе в степи Чильбир, на озере Айна-коль, пасут и поят прибывающие свои стада, юрты ставят, в порядок приводят, а вы послушайте о том, что было дальше в калмыцкой стране, послушайте» (24).

Бу парчанинг асосий ритм яратувчи материалларидан бири ва муҳими паузадир. Унинг узун-қисқалиги тиниш белгиларининг характери, гапда сўзларнинг уюшиб келиши ва мантиқий урғуга боғлиқ. Буни ойдинроқ тасаввур қилиш учун гапни жумла бирликларига бўлиб кўриш мумкин.

Услубий фигуралардан анафора (*пусть... пусть*) ва такрор (*послушайте... послушайте*), сўзларнинг препозитив ва постпозитив ҳолатлари насрнинг хушнаволигини ифодалаб келяпти. Семантик нагрузкаси бўйича танлаб жойлаштирилган сўзлар нутқ суръатини секинлатади ёки жадаллаштиради, айтилган фикрга эмоционал-экспрессив образли бўёқ беради.

Алпомиш қалмоқ зиндонидан чиқиб, она юртига қайтади. Бу ерда Ултонтознинг Барчинойга уйланаётганини эшитади. Тўй авжида. Тўйхонанинг бир ерида ўланлар айтишяпти. Алпомиш қултойча кийиниб, унинг тусига кириб, Бодом бикач билан биргаликда ўлан айтмоқчи бўлади. Фозил шоир Алпомиш билан Бодом диалогига анчагина ритмик унсурлар киритган.

«Қултой» айтди:— Янга, сен тенгингни танимайсан экан, сенинг тенгинг мен-да, сен янга бўлсанг, биз қайин,— деди» (263).

«Сказал ей Култай — Алпамыш:— Зачем, янга моя, не боясь греха, своих не узнаешь, обижаешь бедняка-пастуха? Действительно мы равны: ведь я — твой свояк. Разве не так?»

Ёки:

«Қултой» айтди:— Янга, кўнглиннга оғир олма, мен қойим айтаётибман,— деди» (264).

«Отвечает ей Култай — Алпамыш:— Э, Бадам-янга, ворчлива карга, сердце омрачай — не замечай, если я, твой свояк, что-нибудь не так скажу невзначай» (319).

Бу келтирилган бўлақлардаги бой (тўлиқ) қофия, аллитерация ва бошқа ритм компонентларини кўриб, уни саж билан ёзилган деса бўлади. Қадимдан рус халқ оғзаки ижодида куйланиб келинган шеър формаси — раёшник ўзбек адабиётидаги бу жанрга жуда муносиб келган, чунки у ҳам торли музика асбоби жўрлигида ижро этилган. Худди шу раёшник усули таржимонга Алпомишнинг қаллоб хон Ултонтоз онаси Бодомни масхара қилиши ва унинг устидан аччиқ кулишини рус тилига бемалол кўчиришга имкон берган.

Таржимон Лев Пеньковский ўзбек достонининг ритми, мусиқаси ва бахшининг дил наволарини рус тилида қайта яратишдек оғир ва машаққатли ишни шараф билан бажарди.

«Таржимон ўзида, биринчидан, асл нусхани бевосита уқа оладиган китобхонни, иккинчидан, асл нусханинг бадий томонларини таҳлил қила оладиган танқидчини ва ниҳоят, асарни ижодий қайта тиклай оладиган ёзувчини мужассамлантиради»¹.

---

¹ И. К а ш к и н. Текущие дела. «Мастерство перевода». Сборник статей. Изд-во «Советский писатель», М., 1959, стр 141.

Л. Пеньковский худди шундай таржимон. У «Алпомиш» эпоси бўйича ўтказилган регионал кенгаш ишида фаол қатнашди, матбуот саҳифаларида чиқиб турди, тадқиқотчи сифатида Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари эпосининг услубий хусусиятларини ўрганди.

Ўзбек халқ достонини таржима қилаётиб, у ўзининг айтишича, кўпгина хато методологик қонун-қоидалар ва амалий усулларни синчковлик билан синовдан ўтказди, қозоқ ва қирғиз эпик асарлари таржимасида кенг қўлланган «хос сўзлар»дан воз кечди. Л. Пеньковский ўзининг ва бошқа таржимонларнинг тажрибасида содир бўлиб турган бундай нотўғри усулни қаттиққўл тадқиқотчи сифатида қатъий қоралади.

Дарҳақиқат, бу сўзлар «хотирада фақат экзотик иероглиф каби ўрнашиб, ўқишда кўнгилсиз тўсиқлар яратади» (Вл. Россельс), холос. «Алпомиш» достонини Пеньковскийнинг биринчи эпик таржималари ва Владимир Державин бажарган «Равшан» достонининг таржимаси билан қиёслаб, шуни айтиш мумкинки, илгариларни таржимасиз қолдирилган хос сўзларнинг кўпчилигини унинг охириги таржимасида тўғри муқобиллари билан берилди. Чунончи: суқсур — утица, тўра — глава, маҳрам — дружки, олмос — меч, бувуш — красавица, тўй — пир, свадьба, ботир — богатырь, амалдор — советник, чиновный люд; мастон — коварная, Бобиркўл — Бабирозеро, ғоз арзачи — гусь-ходатай посланник, Мурод тоғи — гора Мурад, кал — плешь, плешивый; тўйхона — пиршественный дом, янга — тетушка, қамчи — бич, тандир — печь, тумоқ, телпак — шапка в. б.

Л. Пеньковский таржимаси қанчалик баркамол бўлмасин, лекин унда баъзи «курмак»лар ҳам учраб қолади.

Ўзбек тилидаги *қўра* сўзи рус тилига *отара* деб ўгирилиши керак. Таржимон уни қора деб ўйлаб, *черный* тарзида берган: 90 қўра қўй (88)—«90 отар черных баранов» (88—92); *отимни* (92) сўзини *отамни* («моего отца») деб ағдарган (102).

Инверсия ҳар қачон ҳам яхши натижа беравермайди. «Услыхал такне слова Байсари» (162—183) китобда икки хил маъно англатиб қолган: Байсари эшитдими ёки кимдир биров унинг сўзларини эшитдими? Бу ерда гап тўғри тартибда берилганда, ундаги дудмаллик йўқоларди.

Асл нусхада Алпомиш Қалмоқ шоҳининг зиндонга ташланади. Бундан хабардор бўлган Қоражон Алпомишни қутқаргани боради, уни кўриб, соғ-саломат ва бешикаст эканлигини билиб, Алпомишнинг илтимосига биноан ўзи яна Қўнғирот элига қайтади. Аммо асл нусхада Қоражоннинг кўрган-билганлари баён қилинмайди. Таржимон уни дostonчидан илгари айтиб қўйган.

Бу камчиликлар ўзбек дostonининг «чинакам тенг қийматли, эквивалент санъат асари» (Ғ. Саломов) фонидан унчалик сезилмайди ва дostonнинг мазмунига пу-тур етказмайди.

ТАРЖИМОН МИНБАРИ

«ШОҲНОМА» ТАРЖИМАСИ ҲАҚИДА СЎЗ

«Шоҳнома»дек асарни шеърӣ таржима қилиш каби улкан ва қийин ишни ўз уҳдамизга олар эканмиз, унинг масъулиятини ўйлаган сари журъатимиз сусайиб борар эди. Аммо олимлар, ёзувчилар ва бошқа китобхонлар томонидан кўп таклифлар бўлдики, бу эътибор бизни яна ишга рағбатлантирар, сўнай-сўнай деган иштиёқимизни яна алаңгалантирар, журъатимизга мадад берар эди.

Бу—суюкли раҳбаримиз ва таниқли адибимиз Шароф Рашидовнинг Шарқ адабиётини ўрганиш ишларига ва, жумладан, бу соҳада бизнинг озми-кўпми меҳнатимизга кўрсатиб келаётган доимий эътиборлари, бу—марҳум ус-тозимиз Иброҳим Мўминовнинг маслаҳатлари, бу—Ўзбекистон халқ шоири Миртемир, Ҳамид Фулом, Эркин Воҳидов каби адабиётимиз жонкуярларининг таклифлари, бу—риёзат олимлари — биз учун фаол китобхон — адабиёт билимдонлари ЎзССР Фанлар академиясининг академиги Саъдихон Сирожиддинов, профессор Турсунбой Азларов ва бошқа кўп мутахассисларнинг қизиқиш ва таклифлари эди.

Ана шундай буюк куч бизнинг белнимизни боғлаб, қўлимизга қалам туттирди.

Фирдавсий ижодига буюк ҳурмат туфайли чуқур масъулият ва ҳаяжон билан ишга киришилди ва, ниҳоят, азиз китобхон бу соҳадаги биринчи машқимизни қўлга олишга муваффақ бўлди. «Шоҳнома» дostonларидан танлаб тузилган уч жилднинг биринчи китоби босмадан чиқди¹.

«Шоҳнома» билгичлари Ўзбекистонда, Тожикистонда ва бошқа республикаларимизда анчагина бор. Уларнинг

---

¹ Ф и р д а в с и й. Шоҳнома. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1975.

фикр-мулоҳазалари бизнинг кейинги ижодий изланишларимизда улкан ёритқич бўлишига имошимиз комил.

Бу кичик мақолада таржима вақтида дуч келган қийинчилик ва уларга биринчи ёндашиш тарзи ҳақида бир неча оғиз сўз айтиб ўтишни лозим кўрдик.

Аввало, бу қийин ижодий изланишда вазн масаласи кўтарилди. «Шоҳнома» мутақориб баҳрининг махзуф ва мақсур тармоғида ёзилган. Унинг руқилари фаулун, фаулун, фаулун, фаул (ёки фауул) билан белгиланиб, олдинги уч руқилар бир қисқа, икки чўзиқ ҳижодан, охириги руқилар эса бир қисқа, бир чўзиқ (ёки ўта чўзиқ) ҳижодан иборат.

Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» асари шу вазнда ёзилган:

Ки ҳар ким аён этса яхши қилиқ,
Етар яхшиликдан анга яхшилик.

Биз авваллари «Шоҳнома»нинг ўз вазнини сақлаш керак, деган фикрда эдик. Кейинчалик, бу улкан эпосни ўзбекларга ёт вазнда эмас, балки халқимизнинг ўз эпослари (масалан, «Алпомиш» ва «Гўрўғли») вазнларида таржима қилинса, китобхонга асарнинг бутун шавқу шукуҳи яхши етиб бормасмикин, деган андишага бордик ва бу фикр Москвада 1966 йил февралда бўлган Бутуниттифоқ таржимонлар кенгашида ўртага ташланган эди.

«Шоҳнома»нинг барчага манзур бўлган вазндан чекинишга кўнгил бўлмади.

Унинг «Рустам ва Сухроб» достонини арузда таржима қилиниши ва муҳокамага қўйилди, кўп кишиларга ўқишга берилди.

Масалан:

Азалдан етиб келди бир достон,
Этай кекса деҳқон тилидан баён.
Бериб эрди муъбад бу ҳақда хабар,
Таҳамтан очиб кўзни эрта саҳар.
Унинг кўнглида қўзғаб ов-иштиёқ,
Белин боғлади, ўққа тўлди садоқ,—

байтлари билан бошланар эди мазкур достон. Аммо бу мисраларни ўқиган зиёлиларимизнинг кўпи уни бармоқ

вазнига солиб ўқир, тууроқларини тополмай қоқилиб қолар эди.

«Шоҳнома» вазни, кўпинча, ўн бир ҳижодан иборат, агар унинг арузий таржимасида ҳам олтинчи ҳижосидан сўнг тууроққа эришилса, унда ўзбек эпосларида кенг қўлланиладиган вазнлардан бирига эга бўлиш мумкин, шундай қилишга тиришилди:

Етубдур азалдан қизиқ дoston,
Этай кекса деҳқон тилидан баён,
Бериб эрди муъбад бу ҳақда хабар,
Таҳамтан кўзин очди-ю тонг-саҳар.
Дилин босди ов иштиёқи шу чоқ,
Белин боғлаб, ўққа тўлатди садоқ.

Бу «Шоҳнома»дек катта бир асарни икки вазнда ёзиб чиқиш демакдир. Чунки бу шакл мураккаблиги мазмунни равои ифода этишга халақит бериши турган гап. Охири ўз эпосларимизда кенг қўлланилган ва «Шоҳнома» вазнига жуда яқин ўн бирлик бармоқ вазнида таржима қилишга қарор қилдик. Бир оз эътибор билан икки вазнига баробар эришиш мумкин байтларда эса икки вазнилик сақланди ва, умуман, «Шоҳнома»нинг асл вазнига иложи бор қадар яқинлашишга ҳаракат қилинди. Чунки буюк шоир ана шу мутақориб схемасига жуда ижодий ёндашиб, бу қолип ичида ҳам турли оҳанг, ранго-ранг нағмалар яратади. Шу бир қолипда баъзан оғир кайфиятлар, гурзи, қиличларнинг шарақлаши эшитилди, баъзан мағлубият аламлари ифода этилади, гоҳо снгил саёҳат, базм говури ифода этилса, жанг довули қоқилса, ўрни билан чанг навоси янграйди.

Ўзбек достонларида тасвирланаётган воқеаларга қараб, бир вазндан иккинчи вазнига ўтиш анъанаси мавжуд. Биз ҳам бир жойда мазандаронлик Мутриб қўшиғини ўн ҳижолик бармоқда таржима қилдик:

Мазандаронимни айлайин ёд,
Бошдан-оёқ ул доимо обод.
Бўстонларида ҳамиша тар гул,
Тоғида лола, суман ва сунбул.
Ёқимли суви, хуш замини бор,
Мўътадил ҳаво, ҳамиша баҳор.

Ўл обод ёрда бўлмаган киши
Ўтар армонда, ўнгланмас иши.

Фикримизча, бу енгил қўшиқчи кайфиятини чуқурроқ, таъсирчанроқ ифода этишга ёрдам беради.

Изланишлар давом этади. Ҳаёт ўз тузатишларини киритар, деган умиддамиз. Аммо бу ерда яна бир нарсани эслатиб ўтиш жоиз бўлар: тадқиқотлар шуни кўрсатдики, Фирдавсийнинг ўзи ҳам «Шоҳнома» вазнини халқ оғзаки ижодида 11 ҳижолик бармоқда ижро этилиб келаётган вазндан олган ва энди шоир даврида араблардан кириб келган аруз вазнига солиб берган. Фирдавсийдан сўнг эса бу вазн эпик (ва қисман дидактик) дostonлар учун қонуллашиб кетган¹.

Қофиялар масаласи ҳам таржима жараёнида анча жиддий тус олди.

Катта асарда қофияларнинг қайтарилиши табиий, аммо Фирдавсий замонида шеърятнинг вазни каби қофиялари, айрим образлар, бадий ифода воситалари ва ҳоказолар қонунлаштириллар ва уларни қайтаришдан ҳеч ким тап тортмас эди.

Биз «Шоҳнома»да деярли ҳамма вақт бирга қофияланиб келадиган жуфт сўзларга дуч келамиз. Масалан: «Мозандарон—гарон», «рўй—жуй, моҳ—шоҳ», «базм—разм», «гев—нев», «зар—гуҳар», «пой—жой», «далер—шер», «фил—мил», «роҳ—шоҳ» ва ҳоказо. Айниқса, «Мозандарон—гарон» қофияси қизиқ. Ковуснинг Мозандарон юриши ҳақидаги 993 байтли дostonда «Мозандарон» сўзи 35 маротаба қофияда келади. Шундан 20 мартасида унга «гарон» сўзи қофияланиб келган, «карон» сўзи (тўғрироғи, «аз карон то карон» ибораси) тўрт марта, «меҳтарон» сўзи 4 марта, «сарон» ва «кундоварон» сўзлари икки мартадан, «андарон» ва «ҳамоварон» сўзлари бир мартадан қофияланган.

«Мозандарон — гарон» сўзлари баъзан ўн байт орасида икки бор ҳам учрайди (масалан, 176, 181, 194, 204, 669, 677, 906, 913- байтларида). Аммо бу — қофия қашшоқлиғидан эмас, албатта. Маълумки, форс тилида «ор»

---

¹ Қаранг: А. Стариков. Фирдоуси и его поэма «Шахнаме». в кн. Фирдоуси. «Шахнаме». Изд-во АН СССР, Москва, 1957, стр. 516—563

ва «он» қофияларига тушадиган сўзлар жуда сероб. Бу, бир томондан, тайёр штамп — қолип, уни ишлатиш осондек туюлади. Аммо уни тайёр ҳолда доим асар матнига едириб юборишнинг ўзи ҳам шоирдан катта маҳорат талаб этади. Ана шу қолип доирасидан чиқмай янги-янги мазмунлар очини керак бўлади. Бу мушкуллик яна шу билан охиб борадики, қофиядаги сўзларнинг бири жой, макон исми «Мозандарон», у биргина маънога эга. Шоир «огир», «залварли», «қўпол», «улкан», «катта», «чидаб бўлмас даражада», «қиммат», «қимматли» каби маъноларни англатувчи «гарон» сўзининг полисемантикасида фойдаланибгина турли маънолар олиши мумкин — Фирдавсий бу чекланган қийин аҳволда катта маҳорат кўрсатади. Таржимада эса бу имконият йўқ. Шунинг учун бу қолипларни сақлолмадик. Улар турли жойда турлича берилди. Аммо бу, таржимада қофиялар қайтарилмади, деган гап эмас, албатта. Бошқа эпосларда бўлганидек, «Шоҳнома»да ҳам доимий сифатлаш, мажоз, ташбиҳлар, сўз бирикмалари, қофиялар ва ҳатто баъзи сатрлар қайтарилади, бинобарин, таржимада ҳам бу ҳолларнинг учраши табиий. Таржимада биз, аввало, ўзбек тили имкон бергани қадар Фирдавсийнинг ўзи ишлатган қофияларни сақлашга ҳаракат қилдик («бахор — наҳор» ва ҳоказо). Ёки асл нусхада қофияланган сўзларнинг ўзбекча эквивалентини қофияга олиб келишга иштирдик. Масалан, «хок» сўзига «тупроқ» ёки «даст» сўзига «қўл» олинаркан, бунда, албатта, иккинчи мисрада қофияланувчи сўз топишга ҳаракат қилинди, яъни қофия айнан ўзи сақланмаса, қофиядаги сўзнинг муқобилини беришга иштирдик, чунки қофияда турган ҳар бир сўзнинг ўз юкламаси бор, у байтнинг маънавий урғуси ҳисобланади ва бутун байт мазмунини очиб беришда асосий ўринни эгаллаши мумкин. Иккинчи томондан, бу ташвиш таржимонини асл матидан узоқлашиб, ўзбекча сероб, жўн қофиялар кетидан эргашиб кетишдан сақлайди.

Бундан ташқари, Фирдавсий шеърини хос кўп хусусиятлар, масалан, ўта мухтасарлик, ички қофиялар, товушларнинг такрорланиб келиши, тажнис (аллитерация), таркибли қофиялар, омоним қофиялар, гўзал сўз ўйинлари, радифларни акс эттиришга ҳаракат қилинди.

Аммо уларни ўз жойида қайтаришга эришиш жуда мушкул иш бўлгани учун, бундай жавоҳирлар бир жой-

да йўқотилса, имконият туғилган бошқа жойда тиклана борди.

Шарқ шеърлятида радиф кенг ўрин тутди. Радифни бериш таржимон учун жиддий қийинчилик, қолаверса, баъзан ҳал қилиб бўлмайдиган чигалликлар туғдиради. Шу сабабли айрим таржимонлар уни акс эттирмайдилар. Ҳолбуки, радиф шеърда фақат шаклий безак эмас, балки у катта маъно ташиди, асарнинг таъсир кучини, шеърнинг жарагдорлигини оширишда хизмат қилади. Таржимада радифни сақлашга жиддий аҳамият берилди.

Шарқ шеърлятида байт шеър бирлиги ҳисобланади. «Шоҳнома»да эса ҳар бир байт жуда пишиқ қурилган иморат бўлгани туфайли, биз таржимани байтма-байт олиб бўрдик ва ҳар бир байтга тугалланган асардек қараб, унинг ўзбекчада бутун бадий ва маъновий хусусиятларини чиқаришга ҳаракат қилдик.

Умуман, Фирдавсийнинг бетакаллуф, содда, аммо вазмин ва сипо тилини сақлашга интилдик, бунга қанчалик эриша олганимиз зукко китобхонлар мулоҳазасига ҳавола.

«Шоҳнома» минг йилдан ортиқ умр кўрган китоб. У ҳам жуда кекса, ҳам навқирон асар. Достоннинг навқиронлиги шундаки, ундаги умуминсоний гоё ва туйғу чечаклари баҳор бўстонидек яшнаб туради ва ҳар бир давр кишиси бу назм гулзоридан ўз кўнглига мос гулдасталар тера олади.

Кексалик даврлари шундаки, унда эскириб қолган фикрлар, сўзлар, ибора ва образлар ҳам тез-тез учраб туради. Агар Фирдавсий услубига ўз давридаёқ архаизм характерли эканлигини назарга олсак, бу «кексалик» яна ҳам чуқурлашади.

Кексалар юзида ажинлар, бўғинларида ортиқча тузлар йиғилиши табиий ҳол. «Шоҳнома»да ҳам ҳар бир аср кишиси, турли давр котиби ўз билганича кўчирган ажинлар кўп учрайди. Бу эса таржима учун ишончли манба, пухта матн танлаш масаласини келтириб чиқаради.

Таржимага Тожикистон Фанлар академиясида тайёрланиб, тўққиз жилдда чоп этилган «Шоҳнома» матни асос қилиб олинди, аммо байтлар маъносини талқин этишда Москва, Техрон нашрларидан ва Абдул Ҳусайн Нушин Техронда чоп эттирган «Шоҳнома» луғати,

Деҳхудо «Лугатномаси» ва шунингдек, тожик тилининг изоҳли луғати («Фарҳанги луғати тожики», икки жилд, Москва, 1969)дан фойдаланилди. Бу илмий-танқидий матнлар орасида энг ишонарлиси СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти коллективи томонидан тайёрланиб Е. Э. Бертельс (1—4- жилдлар) ва Абдул Ҳусайн Нушин (4—9- жилдлар) таҳрири остида чоп этилган 9 жилдли «Шоҳнома»дир. У ҳозир Эрон академияси томонидан қайта нашр этилмоқда.

Кейинги йилларда Эронда махсус «Шоҳнома»ни ўрганиш институти — «Бунёди Шоҳнома» ташкил қилиниб, дoston матни чуқур тадқиқ этилмоқда. Институтнинг илмий органи «Семурғ» журнали саҳифаларида, «Шоҳнома»га бағишланган илмий конференцияларда, олимларнинг алоҳида китоблари ва адабий журналлар саҳифасида қизгин баҳслар олиб борилмоқда. Аммо бу баҳс ва тадқиқотлар мевасидан ҳали фойдаланишга улгуриб бўлмади. Кейинги таржима, таҳрир ва нашрларда улардан ҳам фойдаланиш керак, деган фикрдамиз, зеро, бу янги тадқиқотлар ҳам ҳали қайнаб қуюлганича йўқ.

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ «ЛИСОНУТ-ТАЙР» ДОСТОНИ

(Таржимоннинг асл нусхани шарҳлаш тажрибаси)

Туркий тиллардан таржималар ҳақидаги назарий ва танқидий адабиёт бой эмас. Шунингдек, адабиётимизда совет таржимонлари томонидан ўзбек классик адабиётининг гениал намояндаси ва ўзбек адабий тилининг асосчиси Алишер Навоий шеърий меросининг рус тилида қайтадан яратилишини таҳлил этишга бағишланган ишлар ҳам йўқ.

Алишер Навоий шеъриятини рус тилида яратиш тарихи ўттиз йиллик муддатни ўз ичига олади. Шу давр ичида улуг шоир қолдирган бениҳоя бой мероснинг ярмидан сал кўпроғи — олти дoston ва лирикасининг кичик бир қисмигина таржима қилинган. Ҳали Навоийни рус тилида яратишдек мушкул ва мураккаб масалани ҳал этилди, деб ҳисоблаш мумкин эмас; ҳали шоир лирикасининг катта қисми таржима қилинмаган, шеъриятининг лирик жанрларини рус тилида яратишга ёндашиш принципларининг ўзи ишлаб чиқилмаган, эпик асарлари таржималарининг тажрибаси умумлаштирилмаган ҳамда ўрганилмаган, маснавий таржимаси амалиёти ва методлари борасидаги кўпгина жиҳатлар танқидий ёндашишга, ҳаттоки қайта кўриб чиқишга муҳтож. Ушбу мақола Навоий шеърияти таржимони олдида кўндаланг бўладиган муаммоларнинг ижодий муҳокама-сига муаллифнинг қўлдан келганча қўшадиган ҳиссаси сифатида ўйланган ва «Лисонут-тайр»¹ дostonи таржимаси устида ўзи олиб борган иш тажрибасини умумлаштиришга асосланган.

Алишер Навоий эпоси таржимаси устидаги ишнинг қийинчиликлари ниҳоятда ўзига хос ва шу сабабдан ҳам

---

¹ Алишер Навои. Сочинения в 10-ти томах, т. VIII. Ташкент. Изд-во «Фан», 1970.

муаллиф изланишларининг ўғитнамолик эҳтимоли унинг ўз тажрибасини китобхон ҳукмига ҳавола этишининг «оқланиши» тарзида намоён бўлади. Буюк мутафаккир яратган шеърӣ асарлар таржимасига камарбаста бўлган киши ҳам мазмунан, ҳам шаклан ўзига хос ва кутилмаган улкан шеърӣят дунёсига киради. У бу дунёни англай олиши, унга кира билиши, матнни тушунмоғи ва унинг оҳангига қулоқ тутмоғи, Навоӣй шеърӣй услуби ва тасвирий воситаларининг рус тилидаги эквивалентини топмоғи лозим.

Кўриб чиқилиши мумкин бўлган кўпдан-кўп муаммоларнинг ҳаммаси орасидан мен биттасини — **таржимоннинг матн шарҳчиси** сифатидаги масалани алоҳида ажратиб кўрсатмоқчиман. Матнни шарҳлаш деган анъанавӣй тушунча филологик тушунча деб аталадиган, яъни матннинг бадӣй ўзига хосликларига алоқасиз ҳолда айнан унинг мазмунини берувчи таржима тушунчаси билан ўхшашдир. Асарнинг бадӣй таржимасига матннинг бадӣй шарҳи сифатида қараш мумкин: модомики, таржимон матнни тушуниши керак экан, унинг **м а т н ш а р ҳ л о в ч и с и** бўлмаслиги мумкин эмас, модомики, таржимон матнни қайта яратиши лозим экан, унинг матн бадӣй тузилишининг шарҳловчиси бўлмаслиги ҳам мумкин эмас.

Навоӣйнинг «Лисонут-тайр» достони ҳақида

«Лисонут-тайр» достони 1499 йили — Алишер Навоӣй ҳаётининг сўнгги пайтларида яратилган. У фақат Навоӣй шеърӣй ижодининг сарҳисобигина бўлмай, балки, айни пайтда, шоир ҳаёт йўлининг бадӣй умумлашмаси, кўпгина автобиографик ва лирик моментларни ўзида мужассам этган асардир. «Лисонут-тайр»нинг сўнгги бобларида биз дoston ижодий ниятининг баёнини ва унинг яратилиши тарихини, шунингдек, Навоӣйнинг ўз шеърӣй ижодига берган билвосита баҳосини учратамиз. Демак, дoston Навоӣй ижодини бутунисича тушуниш учун ҳам муайян аҳамиятга эга.

«Лисонут-тайр» достони «назира» жанрида, яъни бошқа муаллиф асарига «жавоб» тарзида битилган. Бу жанр Яқин ва Ўрта Шарқ адабиётларида кенг тарқалган. Маълумки, кўпдан-кўп «Хамса»лар Низомӣй дostonларига назира тарзида бунёд этилган. «Назира» жан-

ри маълум асарнинг ўз прототипига боғлиқлиги даражасининг турлича бўлишига йўл қўяди. Унда фабула деталларини ишлаш, сюжетни қўшимча ҳикоялар билан боййтиш ва ўзгартириш, образларни ижодий янгилаш, янги сюжет ҳамда мотивлар киритиш борасида назира муаллифи мустақил бўлгани ҳолда, фақат сюжетнинг ташқи асоси ҳамда асар вазнигагина риоя қилиши мажбурийдир. Маълумки, ижоднинг бу турига таржима сифатида қараш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Навоий даврида, ҳатто ундан анча кейинги даврларда ҳам бадий таржима тушунчаси мавжуд эмас эди. Назираларнинг баъзи намуналари ўзининг дастлабки манбаидан шу қадар узоқлашиб кетар эдики, муаллифнинг тобелиги борасида фақат, чунончи, Дон Жуан ҳақидаги сюжетнинг Мольер, Байрон ва Пушкин томонидан ишланишининг қиёсийлиги маъносида гапириш мумкин.

«Лисонут-тайр» достонини барпо этишда Алишер Навоий учун назира объекти бўлиб форс-тожик шоири Фаридиддин Атторнинг (XII аср) «Мантиқут-тайр» достони хизмат қилган. Навоий ўз достонининг умумий тузилишини ишлаб чиқиш жараёнида катта мустақиллик кўрсатган. Профессор Е. Э. Бертельснинг ҳисоблаб чиқишича, Навоий достонидаги 63 қўшимча ҳикоятнинг фақат 12 тасигина Аттор ҳикоятлари билан мос келади, қолган 51 ҳикоят эса Навоий ижодий хаёлотининг мустақил мевасидир¹.

«Лисонут-тайр» достони сюжетининг асосини ер юзидаги барча паррандаларнинг афсонавий ҳукмдори Симурғни излаб йўлга тушган қушлар саргузаштлари ҳақидаги ҳикоя ташкил этади. Қушлар турли-туман мусибат ва мушкулотларга учраб, атиги ўттизта қолганларидагина, аслида Симурғнинг йўқлигини, уларнинг ўзлари Симурғ эканликларини англайдилар: «си» форсча «ўттиз», «мурғ» — «қуш» демакдир.

Навоий достонида тасаввур ғоялари — исломдаги сўфийлик оқими бадий шаклда ўз ифодасини топган. Симурғ, бу — бутун коинотда ўзини намоён этувчи худованд олам образидир. Ерда ҳаёт кечираётган одамлар — худонинг кўланкаси, унинг инъикоси. Худога

---

¹ Қаранг: Е. Э. Бертельс. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература, М., Издательство восточной литературы, 1965 стр. 417.

ҳақиқий етишмоқ — унга бўлган муҳаббатда, ўз «мен»-идан кечиш воситасида, у билан мулоқотда бўлишда. Бироқ достоннинг сўфийлик асоси атиги фақат бир фондир. Навоий асарининг кўпгина қисмида гўё икки — ҳам сўфийлик тариқатининг муайян томонини таърифлаш билан боғлиқ, ҳам унга алоқаси йўқ оҳанг касб этган қизиқарли ҳикояни ривожлантириб боради. Барча тасаввуф ҳикматлари жонли ва ёрқин қўшимча ҳикоятлар билан безалади.

Достоннинг композицияси чуқур ўйланган. Худо, пайғамбар, чаҳор ёр ҳамда мазкур сюжетни ўзидан аввал ишлаган салафига (Атторга) бағишланган анъанавий ҳамд, муножотлардан сўнг қушлар йиғини ва улар орасидаги «ҳокимлик ва тобелик» ҳақидаги ҳикоя бошланади. Бу йиғинда тождор Худҳуд Симурғга етишиш йўлида қушларни саёҳатга даъват этган раҳбар сифатида намоён бўлади. Дастлабки йўл қийинчиликлари тасвиридан сўнг, сафар мушкулотларидан чўчиган қушларнинг баҳоналари ва уларга Худҳуднинг ҳикоятлар билан давом этган жавоблари берилади. Бу қисмлар — тахминан асарнинг учдан бир бўлагини ташкил этувчи достоннинг композицион бошланишидир (икки минг мисрадан ортиқроқ). Композиция занжирининг навбатдаги ҳалқаси олий (худога) муҳаббатнинг моҳияти борасидаги қушлар саволига Худҳуд берган киноявий жавоб сифатида келувчи шайх Санъон ҳақидаги машҳур қолипловчи ҳикоядир (минг мисрадан зиёдроқ). Шундан кейин достоннинг энг катта қисми (уч ярим минг мисра атрофида) бошланади. Унда қушлар навбатма-навбат ўз шубҳа ва қўрқувларини билдирадилар. Худҳуд эса яна гапининг исботи учун мос тушадиган ҳикоятлар келтирган ҳолда жавоб беради. Достоннинг бу қисми етти водий (Талаб, Ишқ, Маърифат, Истиғно, Тавҳид, Ҳайрат, Фақр ва Фано водийларини) — киши ўз «мен»ининг «боқий моҳияти»га сингиб кетишига оид сўфийликнинг етти босқичи ҳақидаги мажозий ҳикоя билан тугалланади. Кейин сюжет кульминацияси — қушларнинг сафар сўнгида намоён бўлган кўзгуда номаълум Симурғнинг кўз олгувчи қиёфасини эмас, балки ўзларининг аксини кўрганлари ҳақидаги ҳикоя келади. Достоннинг хотима — лирик қисмида (етти юз мисра атрофида) Навоий ўзининг болалигидан бошлаб Аттор достонига пазира ёзиш орзусида бўлганини, олтмиш

ёшга қадам қўйганида эса шу ниятини қандай амалга оширганини ҳикоя қилади. Асар анъанавий «ибтидога қайтиш» — оллога ҳамд билан тугайди.

Сюжет ривожини ўзининг эпик вазминлиги билан кўзга ташланади, у доимий равишда қолиповчи ҳикоятлар билан «бўлиниб» туради, бироқ айни шу усул туфайли бадий синтезнинг мўъжизасига эришилади: сюжетга бевосита алоқадор бўлмаган, кўпинча жанрий лавҳалардан иборат ҳикоятлар дostonнинг алоҳида қисмларини бўлиб эмас, балки бирлаштириб туради ва асарнинг такрорланмас «аксил нуқтаси» ҳамда ритмини яратади. Дostonнинг композицион бундай ўзига хослиги таржима пайтида маълум ўлчов ва ритм танлаш масаласига бевосита алоқадордир.

Матнни шарҳлаш қийинчиликлари ҳақида

Навоий асарларини асл нусхада ўқийдиган киши матнда мазмун борасида оқилона шарҳ талаб этадиган кўпгина «дақиқ» ўринларга дуч келади. Матнни ўқиш ва тушунишда ҳатто мазкур соҳада ихтисослашган ҳамда кўп асрлик қадимий матнларни ўқиш тажрибасига эга бўлган филолог ҳам қийналиши мумкин. Шеъринг матндаги маънони «чиқариш» кўпинча тадқиқий-филологик характердаги катта иш билан боғлиқ. Дoston матнидан¹ асл нусханинг баъзи ўринларини шарҳлашда таржимон учун маълум қарорга келиш зарурати туғилганини кўрсатадиган сон-саноқсиз мисоллар келтириш мумкин. Шулардан фақат бир нечтасинигина келтираман.

Дostonда араб алифбосидаги уч ундош билан белгиланган ва «соф» («тоза», «равшан», «озодалик», «шаффофлик», «равшанлик», «қувонч») сўзига қарши қўйилган д-р-д² сўзи уч марта (уч хил байтда) учрайдди. Ундошлар билан ёзилган д-р-д сўзи «дурд» («қуюқ», «қуюқлик», «қуйқа») ва «дард» («изтироб», «қайғу») тарзида ҳам ўқилиши мумкин. Зикр этилган сўзларнинг бир-бирига қарама-қарши қўйилиши дастлаб қу-

¹ Дoston таржимаси Ш. Эшонхўжаев томонидан нашр этилган илмий-танқидий матн бўйича бажарилган: Алишер Навоий. Лисонут-тайр («Қуш тили»). Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1965.

² Араб алифбосида фақат ундошлар ва чўзиқ унлиларгина белгиланади (қисқа унлиларни араб ёзуви кўрсатмайди).

йидаги контекстда учрайди (асл нусха ва сўзма-сўз таржимани келтираман):

Мундин айтибтур набийи роҳбар,
Қим улусқа ҳақ сари бўлса сафар,

Истасанг йўл касратига адду ҳад,
Халқ анфоси била тенг бил адад.

Ҳам бари д-р-д эмас, ҳам борча соф,
Биззарурадур улусқа ихтилоф.

Бу маҳалда гар гадодир, гар мулук,
Ҳар бир ўзга йўл била айлар сулук¹.

Об этом сказал пророк-предводитель:
Если людям доводится быть путниками к истине,

И ты хочешь знать число и предел обилию путей,
Знай, что число это равно количеству человеческих душ.

Не всё — «д-р-д», есть и «соф»,
Различия в людях — необходимость.
В этом месте и нищие и властители —
Каждый следует особой дорогой.

Бу ўринда «д-р-д» сўзини қандай тушуниш керак — «дурд» тарзидами ёки «дард» тарзидами? Умумий мазмуни ва матндаги ўрнидан келиб чиқилса, бу — матнинг бир бўлагини хулосалайдиган панд, ўзидан аввалги бўлакнинг умумлашмаси. Агар бу байтни «ўзича», яъни мазкур сўзни дostonнинг бошқа ўринларидан ҳамда Навоий ва ўзга муаллифлар томонидан қўлланиши

---

¹ Кўчирма ҳозирги замон ўзбек алифбоси бўйича олинди. Қаранг: Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик, 11- жилд. Тошкент, Ўз-адабийнашр, 1966, 179- бет.

Муҳаррирдан: араб алифбосига асосланган қадимги ўзбек ёзувида д-р-д шаклида ёзилган сўзлар китобнинг ҳозирги алифбодаги янги наشريда унлилар билан «тўлдириб» берилган, албатта. Проф. Сергей Николаевич таҳлил мақсадида ҳозирги матнда, шартли равишда, фақат ундошларни ёзиш билан бир хил шаклда битилган сўзларнинг маъноларини дифференциация қилишдаги қийинчиликлар ва чалкашликларни кўрсатмоқчи. Дарҳақиқат, мазкур масала графика, орфография, орфоэпия, семасиология, текстология, мантиқ, талқин ва таржима билан боғлиқ махсус, жуда муҳим тадқиқот мавзуи бўла олади (F. C.).

тарзининг умумий характеридан ажратган ҳолда олиб кўрилса, у ҳолда икки хил вариантнинг эҳтимоли бор:

1. Не всё — гуша, бывает и прозрачное...

(Ҳамма нарса — қуйқа эмас, софлик ҳам бор).

2. Не всё — страдание, бывает и радость...

(Ҳамма нарса — изтиробмас, дилхушлик ҳам бор).

Мазкур контекстнинг ҳикматли хулосаси бўлиш учун униси ҳам, буниси ҳам тўғри келади, лекин таржимон уларнинг биттасини танлаши лозим. Ундаги кўп жиҳатлар бир қарашда иккинчи вариант фойдасига сўзлаётгандек кўринади. Биринчидан, ўн уч байтдан сўнг худди шундай «д-р-д» ва «соф» сўзларини (араб ёзувида) ўз ичига олган қуйидаги контекст келади:

Топтилар ҳар кимки чекмиш эрди ранж.

Ўз сулуку ранжининг хурдида ганж.

Чун сулук ичра кўп эрди ихтилоф,

Кўпраги д-р-д (дард) эрди, лекин ози соф.

Бу ерда вариантни саралаб олишда умумий контекстга эътибор қилинади. Чунончи, «дард» («изтироб») сўзига унинг «азоблар» (улар бошқа — «ранж» сўзи билан ифодаланган) ҳақида сўзланган аввалги байтга боғлиқлиги туфайли афзаллик берилиши лозим. Иккинчидан, «Соқийнома»лардан биридаги «дард» ва «соф» сўзларининг жуда яққол қарама-қарши қўйилиши ҳам ана шундай шарҳлаш кераклигига ишонтиради¹.

Мавжуд рус ва Европа луғатларида «д-р-д» ва «соф»-га тўғридан-тўғри нисбат бериш мумкин бўлган сўзлар йўқ. Бироқ Е. Э. Бертельс томонидан эълон қилинган номаълум муаллифнинг тасаввуф терминлари форсий луғати «Миръоти ушшоқ»да («Ошиқлар кўзгуси») бу сўзларнинг алоқадорлигига дастур мавжуд. Унда «дурд» сўзи (ўзгача ўқилиши мумкин эмаслигига таъкид бор) қуйидагича тушунтирилади: «Ҳиссиётни тасвирлашнинг баъзи бир ҳолатлари ҳақида шундай дейилади». Сўнг шу ҳолатга мисол тариқасида қуйидаги байт келади: «Мен қуйқани («дурд»ни) нўш этувчилар билан шунчалик дўстлашиб кетдимки, лаззатнинг тоза («соф») ма-

¹ Алишер Навоий. Хазойинул-маоний, IV жилд, Тошкент, 1960, 720-бет.

йини ичимлик ҳисобламайман»¹. Май қуйқасини («дурд»ни) тилга олиш Навоий ғазалларида ҳам учрайди².

Шундай қилиб, бизни қизиқтираётган икки сўзни қўллаш мисолларига ва уларни шарҳлаш манбаларига мурожаат қилиш таржимонни «д-р-д» сўзи ўқилишининг эслатиб ўтилган икки эҳтимолига қайтаради! Хўш, нима қилиш керак? Қайси вариантни афзал кўрмоқ лозим? Биринчи ҳолатда «дурд» тарзида ўқиш мақсадга мувофиқ кўринади. Бундай тушунтириш, бизнинг назаримизда, жиддий асосга эга. Бу асос — форсигўй ва туркигўй шоирлар шеърий усулларининг ўзига хослигида. Мазкур ҳолатда «ийҳом» («икки маънолилиқ», «ғалатликка киритувчи») деб аталувчи шеърий усул назарда тутилмоқда. Бу усулнинг моҳияти шундан иборатки, унда шоир ўз асарининг бир жойида маълум бирикмани ёки сўзларни қарама-қарши қўллаб, бошқа бир ўринда, худди шундай ўқиладиган сўзларга аслида бир қадар ўзгача маъно бергани ҳолда, матннинг мазмунан аввалги парчасига ўхшаш бўлагидея ўқувчини «тутади». Менинг назаримда, келтирилган мисоллардаги биринчи ҳолатда «қуйқа» ва «шаффоф», иккинчи ҳолатда эса — «изтироб» ва «қувонч» сўзларининг таққосланганини кўриш асослидир. Айни мана шу сўнгги парчада Навоий «ийҳом» усулини қўллайди: аввалги контекстда юқоридаги сўзларни «қуйқа» ва «шаффоф» маъносида қабул қилишга тайёрланган китобхонга у кутилмаганда мазкур таққослашни ўзгача маъно бергани ҳолда тақдим этади.

«Д-р-д» ва «соф» сўзларини бириктириш яна бошқа бир байтда ҳам учрайди:

Сизда ҳам гар ишқдин бор эрса лоф,
Айш этинг гар келса ондин д-р-ду соф.

Бу байтдаги бизни қизиқтираётган бирикма мен томонимдан биргина «муки» сўзи билан таржима қилинганки, таржиманинг бу (учинчи!) варианты таржимон-

---

¹ Е. Э. Бертельс. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература, стр. 148 (таржима меники — С. Н.).

² Алишер Навоий. Хазойинул-маоний, III жилд. Тошкент, 1960, 48-бет.

нинг ўзбошимчалиги эмас, балки унинг матни асосли шарҳлашга уринишидир. Асл нусханинг келтирилган байтида «д-р-д» ва «соф» сўзлари, уларни қўллаш борасида юқорида кўриб ўтилган икки мисолдан фарқли ўлароқ, бир-биридан ажратилмаган, аксинча, бирикма тарзида — улар орасига бириктирувчи боғловчи қўйилган ҳолда тақдим этилган. Бу хилдаги форс-тожик тилидан ўзлаштириб олинган ёки асл туркий тилдаги мураккаб сўзлар бир-бирига зид тушунчаларни бириктириш воситасида ташкил топган ҳолда, кўпинча бириктирилган сўзлар йиғиндиси билан белгиладиган аҳамиятга эмас, балки компонентлардан фақат **биттасининггина** семантикасини умумлаштирувчи жамлама аҳамиятга эга. «Бору йўқ» (туркий) ва «буду-нобуд» (форс-тожик) сингари мураккаб сўзларни «нимаики бор бўлса» маъносида таққослаб кўринг (ҳар икки ҳолда ҳам «бор» ва «йўқ» маъносидаги сўзлар бирикади).

Араб алифбосида ёзилган, ўқилиш эҳтимоли турлича бўлган кўпгина сўзлар таржимон учун анча-мунча қийинчилик туғдиради. Шу маънода ўзбек тилидаги (ҳозирги ўзбек имлосига асосланган) Навоий асарларининг 15 томлигида эълон қилинган «Лисонут-тайр» дostonи матнининг транскрипциясида йўл қўйилган хатолар диққатни тортади:

«Кун» тарзида босилган сўз — «кавн», «кимни қилса» — «ким на қилса», «уқоб» — «иқоб», «қавм» — «қум», «ҳар бири» — «ҳар пари» бўлиши керак эди ва ҳоказо.

Ҳаттоки ҳозирги ўзбек имлосига асосланган нашрлардаги тўғри транскрипцияда ҳам омоним сўзларни нотўғри ўқиш натижасида шунга ўхшаш хатоларга йўл қўйилиш эҳтимоли мавжуд. Чунончи, «сўз» қўйидаги маъноларни билдиради 1) «калима», «нутқ»; 2) «ёниш». Шу сабабли 3347-байтдаги биринчи мисра («Сўнгра ондин кимса топмай менча сўз...») икки хил ўқилиши мумкин: 1) После него никто не обрёл таких же слов, как я... 2) После него никто не обрёл такого горения, как я... Таржимон барибир тагин ўзи танлаган вариантини асослаши керак!

Шунга ўхшаш ҳолатлар ва бошқа ғалатликларни ҳал этишда таржиманинг тайёр матни устида муҳаррир Раҳмат Мажидий билан ҳамкорликда ишлашим менга катта ёрдам берди. Таржима маъносини аниқлаш бора-

сида бизнинг ҳамкорликда олиб борган ишимизда турли вазиятлар вужудга келган эди: баъзи ҳолларда мен муҳаррир таклиф қилган нисбатан тўғри ўқиш вариантга сўзсиз кўнар, бошқа бир ҳолатда ўз вариантимда қаттиқ туриб олар эдим, учинчи ҳолатда эса, дoston матнининг дақиқ парчаларини англаш имкониятларини биргалашиб излар эдик. Муҳаррир ёрдамнинг қанчалик аҳамиятга эга эканини тавсифлаш учун баъзи рақамларни келтираман. Умумий сони 3598 байтдан иборат матндаги икки юздан ортиқроқ ҳолатда ўртаимизда муайян мисрага сингдирилган маъно ҳақида баҳс қўзғалди. Мен 70 га яқин байтни Раҳмат Мажидий мулоҳазаларига кўра ўзгартирдим. 80 дан ортиқроқ байтни муҳарриримни ўзимнинг тўғри ўқиганимга ишонтириб, аввалги ҳолида қолдирдим. 50 дан ортиқроқ байтнинг маъносини тушунишга эса иккалаимизнинг ҳамкорликдаги изланишларимиз, баҳслар ва мулоҳазаларимиз туфайли эришдик.

Келтирилган далиллар, бизнингча, бизни асрлар ажратиб турган давр имлосининг тушунарли эмаслиги, бизнинг кунларда аллақачон ҳеч ким сўзлашмайдиган тилнинг қийинчиликлари, қадимий қўлёмаларни кўчирган хаттотларнинг эътиборсизлиги ёки ўзлари нусха кўчираётган матнни тушунмасликлари натижасида (бундай ҳодисалар ҳам рўй берган) матнга кириб қолган ғалатликлар туфайли вужудга келган, дostonнинг ҳозирги замон китобхонига «қоронғи» бўлган ўринлари маъносини юзага чиқариш борасида таржимоннинг меҳнати нақадар заҳматли эканини кўрсатиш учун етарлидир. Бошқача қилиб айтганда, таржимон ҳали аслиятни (оригинални) ўз тилида бадий қайта яратишга киришмасидан аввал ундан матннинг «имзосиз» маъносини англаш учун зўр бериб меҳнат қилиш талаб этилди. Мазкур иш бажарилганидан кейин, беихтиёр, киши хаёлига шундай фикр келади: аслиятдан эмас, балки сатрма-сатр таржима (подстрочник)дан ўгиришда фақат маъно борасида йўл қўйилган хатонинг ўзигина қанчалик кўп бўлиши мумкин! Сатрма-сатр таржимачи барча ҳолатларда ҳам аслият матнини етарли даражада омилкорлик билан **шарҳлаб** бера билиши ва ундан муаллиф томонидан шеърга солинган маънонинг айнан ўзини чиқариб олиши мумкин эканини фараз қилиш қийин.

Матннинг бадий тузилиши

Бироқ таржимонга асосий иш — асарни бадий қайта яратиш учун биргина матни «имзосиз» тушунишнинг ўзигина, ишнинг бу босқичи нечоғли мураккаб ва масъулиятли бўлмасин,— етарли эмас. Бунинг учун яна асар бадий тузилиши барча унсурларининг характер ва вазифаларини ҳам тушунмоқ зарур.

Шарқ шоирларининг ашъори интонациясини тушуниш билан боғлиқ масалалар фавқулодда муҳимдир. Интонацияни аниқлашнинг фақат биргина йўли бор, бу — «ўзи учун» аввалданоқ тушунарли бўлган, шарҳланган матннинг тил тузилишини, ритмини, оҳангини зўр бериб ўрганиш ҳамда мазкур муаллиф шеъриятининг руҳи ва у мансуб бўлган халқ шеърий ижодининг анъаналарини тушунишдир.

Кўпинча таржимон томонидан бутунлай ўзгача интонация берилган ғазаллар ва Шарқ шеъриятининг бошқа анъанавий жанрларидаги асарларни ўқишга тўғри келади. Уларда босиқ, фақат гоҳ-гоҳ жилва бериб қолувчи енгил муғамбирлик билан айтилган гап ўрнига муаллифда бутунлай учрамайдиган жайдари-шоирона «кўтаринкилик» ҳукм суради; хафақон-хаёлий маъюслик ўрнига таржимада мазкур муаллиф ва асар учун кутилмаган ҳамда ножоиз фожий зўриқиш ва ҳоказолар юзага келади; маъно таркиби бўйича мусиқий ва аниқ ритмга солинган мисра ўрнига ногаҳон интонацияси матндан ҳам, умуман, мазкур жанрга тааллуқли интонацияни тушунишдан ҳам келиб чиқмаган, балки, гўё, Шарқ шеъриятига хос оҳангдорлик ҳамда эҳтирослилик, деб ҳисобланган, аслида эса қандайдир ташқи, кўпчилиги ўйлаб топилган, тасаввурдан ёки муайян сўзда қандай интонация «бўлиши керак»лиги ҳақидаги таржимоннинг хомхаёлидан юзага келган сатр лўп этиб пайдо бўлади; ёрқин, эҳтимол, бир оз соддароқ шоироналик ўрнига қандайдир қуруқ хабар рўёбга чиқади ёки, аксинча, шоироналик бутунлай «ўзгача калит билан» бураб юборилади.

Борди-ю, таржимон бир-бири билан қўшилиб, асарнинг шеърий тўқимасини яратадиган энг кичик шеърий «ҳалқа» — байтдаги характерли ўзига хосликнинг тагига етмас экан, тагин унинг иши юришмайди.

Байт табиати борасида таржимон ҳаммадан аввал унинг мураккаб уйғунлигини назарда тутмоқлиги зарур. Ҳар бир байт, айниқса, ғазалларда ички маҳдудликка, «ўзида» тугалликка, маълум фикрий мустақилликка ва контекстан ажралиб туришга интилади. Шу сабабли ҳам қадимдан ғазални марварид-байтлар тизилган шода билан тенглаштирилиши бежиз эмас. Бироқ шоирнинг омилкорлиги ва маҳорати марваридларни деярли кўзга кўринмайдиган ипга тиза билиши билан белгиланади. Бунинг устига, байтлардаги ўзаро боғлиқлик даражасининг турланиб туришини таъминлай билиш шоирлар ижодида энг муҳим бадий усуллардан бири сифатида хизмат қилиб келган.

Буларни эгаллаш маҳорати **маснавий** жанрида яратилган эпик асарларда алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур жанрнинг ўзига хослиги—банднинг қурилишида, унда байтнинг иккала мисраси ҳам ўзаро қофияланади. Бу ўринда биз икки мисрадан иборат байт диалектик икки ёқламалигининг намоён бўлишини кўрамиз: фақат байт доирасидагина мисраларнинг қофияланиши маснавийда байтлари ўзаро қофияланадиган ғазалдагига нисбатан «маҳдудлик»ни кўпроқ таъминлайди; бироқ, бошқа томондан, **маснавий** (унинг эпик хилма-хиллиги билан олганда), бу — кўламли ҳикоядирки, унда байтлар ўзларининг мустақиллигига қарамай, сюжет мантиқий изчиллиги ва ривожининг ягона занжирига киришиб кетмоғи керак.

Маснавий жанрида ёзилган бошқа асарларда бўлгани сингари, «Лисонут-тайр» достонида ҳам бир-бири билан боғланган оз сонли ёки кўп сонли байтларнинг изчиллиги яхлитликни мужассам этувчи байт-ҳикматлар билан кесилиб туриши (шеърый оқимнинг бўлиниб туриши) характерлидир. Баъзи ҳолларда, сюжетнинг мазмуний вазифасига кўра, матнда тугалланган байт-ҳикматларнинг бутун бир занжири учраши мумкин. Бундай фикрий парчаларни ажрата билиш ва уларнинг қонуний кетма-кетлигини ўзига хос бадий усул сифатида тушуниш таржимон учун шартдир, зотан, фақат таржима тилида уларнинг бадий нусхасини яратиш билангина эпик асардаги мураккаб архитектурани қайта тиклашга уриниш мумкин.

Вазн ва ритм

Вазн ва ритм шеърни «бошлайди». Уларни китобхон барча бошқа унсурлардан, маълум маънода ҳатто мазмундан ҳам аввалроқ қабул қилади, чунки вазн ва ритмда равшанлашувчи мазмунни билиш учун кўпинча бир неча мисра ёки бандни кўздан кечиришга тўғри келади. Бундан шеър ритмик-музиқий тузилишининг калит монанд аҳамиятга эга экани тушунарлидир: вазн сайлаш асосланган бўлмоғи лозим, тўғри оҳанг танлаши зарур. Лекин уни қандай топиш керак? Шеърин таржиманинг тўғри оҳанги деб нимани ҳисоблаш мумкин? Вазн ва ритмни тўғри танлашнинг бирор-бир объектив андазаси борми? «Асл нусханинг вазни билан» ёки, аксинча, китобхоннинг она тилига мос вазн билан қилинган таржималар ҳақида аллақачон бир-бирига зид мулоҳазаларнинг бутун-бутун томонлари ёзилган бўлса ажаб эмас. Таржима борасидаги назарий ишлар аслиятни ритмик жиҳатдан қайта яратишнинг турли эҳтимолликларини таҳлил қилади, лекин таржимон-амалиётчилар ўзлари томонидан бошқа вазини эмас, балки айни мана шу вазини танлаганликларининг сабаблари ҳақида жуда кам гапирадилар. Таржималарнинг бундай йўналишда баҳоланиши қамрови чексиз, тўғри, лекин ҳеч нимани ривожлантирмайдиган «ғолибларни суд қилмайдилар», деган формула чегарасидан нари ўтолмайди.

Яқин ва Ўрта Шарқ шоирлари эпик асарларини таржима қилишнинг ўттиз йилдан ортиқроқ вақт мобайнидаги амалиётида туркигўй ва форсигўй шоирлар эпик ритмининг ўзига хослигини рус просодиялари¹ воситасида бериш учун мумкин бўлган русча эквивалентларни англаб етмоқ борасида фақат онда-сонда учрайдиган уринишларгина юзага келди. Бу масалалар Л. М. Пеньковский таржима қилган «Фарҳод ва Ширин» достонига таржимоннинг сўз боши тарзида ёзган мақоласида кўриб чиқилади². Мазкур мақолада муаллиф ўзи танла-

---

¹ Просодия — юнонча *урфу* деган маънони билдиради. Рус шеъриятида эса шеър тузилиш системаси ёки шеърин ўлчовлар системаси *просодия* дейилади.

² Алишер Навоӣ. Фарҳад и Ширин. Перевод Льва Пеньковского. М., Гослитиздат, 1946, стр. 29—30.

ган мажбурий музаккарий қофияли¹ беш туроқли ямб вазнининг жоизлигини унинг аслият вазнига функционал мос келишини таъкидлаш билан асослайди. В. С. Соколова эса Фирдавсий вазнини рус тилида қайта яратишнинг мумкин бўлган принциплари ҳақидаги масалага бағишланган мақоласида аслият вазнининг русча эквиваленти сифатида амфибрахик негизли тўрт туроқли дольникни тавсия этади².

Туркий ва форс-тожик тилидаги эпосларни таржима қилишнинг бой амалиёти муаммони ҳал этишга турли эмпирик ёндашувнинг намунасини беради. Низомий «Хамса»си дostonларининг таржимасида қуйидаги вазнлар қўлланилган: анапестик тўқима ва музаккарий қофияли тўрт ҳижоли дольник (Г. Птицин, Н. Лебедь), сўнгги туроғи кесилган ва музаккарий қофияли тўрт туроқли амфибрахий (М. Шагинян), музаккарий ва муаннасий қофиялар тартибсиз келувчи икки дольникли вазнлар — олти туроқли ямб (Қ. Липскеров), беш туроқли ямб (П. Антокольский), етти туроқли хорей (В. Державин)³. Ўша туркумдаги («Хамса») Навоий дostonлари таржимасида эса бир хил йўл қўлланилган: музаккарий қофияли беш туроқли ямб (Л. Пеньковский, С. Липкин, В. Державин)⁴. Туркумнинг беш дostonи ҳам турли вазнда ёзилгани учун Навоий эпоси таржимаси вазнининг бундай бир хиллиги шартли характерга эга.

Навоий эпик вазнини таржимада бериш учун беш туроқли ямб танланишининг исботи сифатида ёмон ном чиқарган э к в и р и т м и к л и к принципи олинган: музаккарий қофияли беш туроқли ямб бўғинларининг сони (10) аслият бўғинлари сонига (11) яқин. Аслиятнинг барча беш хил вазнида ҳижолар сони бир хил, бу ҳолат аруз вазнидаги маълум ҳодиса — бўғинлар сонининг тобе аҳамиятга, узун ва қисқа ҳижоларнинг нав-

---

¹ Рус шеърлятида сўнгги бўғинига урғу тушадиган қофия «мужская рифма», деб аталади; буни биз, музаккарий қофия, деб номлашни таклиф қиламиз. Шунингдек, русларда охириги бўғинидан олдинги бўғинга урғу тушадиган қофиялар «женская рифма», дейилади; буни — муаннасий қофия деб атадик (F. C.).

² В. С. Соколова. Опыт поэтического перевода «Шах-намэ». «Вестник Ленинградского университета». 1947, № 2, стр. 107—120.

³ Низами. Избранные произведения. «Библиотека поэта». Большая серия. М.—Л., «Советский писатель», 1947.

⁴ Алишер Навои. Сочинения в 10-ти томах, т.т. III—VIII.

батма-навбат келиш характери ҳамда рукнлар изчиллиги эса ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлиги билан изоҳланади.

Навоий қўллаган эпик вазнларга беш туроқли ямб функционал мос келади, деган даъво баҳсталаб ва заифдир. Туркий тилдаги шеърятда эпик асарнинг ҳар бир мисраси оҳангдорлик, сокинлик ва салмоқдорлиги билан характерланади. Беш туроқли ямбнинг бундай салмоқдорлик учун макон бериши маҳол. Агар рус тилидаги сўзларнинг туркий тиллардаги сўзлардан катта экани ҳисобга олинадиган бўлса, бу фикрнинг яна ҳам асосли экани ойдинлашади. Мана шу бир ҳолатнинг ўзиёқ аслият мисрасидагига қараганда русча таржима мисрасида бўғинлар сонининг кўп бўлиши кераклигини таъкидлайди¹.

Таржимада сатрнинг «эркинлиги» ва мисранинг салмоғи ҳақидаги масалага қофиянинг характери масаласи ҳам бевосита алоқадор. Туркий тиллардаги урғунинг сўнгги бўғинга тушиши қонуниятига асосланган ҳолда, русча таржималарда фақат биргина музаккарий қофияларнинг танланишини етарлича асосланган, деб ҳисоблаш мумкин эмас. Таржимада нуқул музаккарий турловчи қўшимчали беш туроқли қисқа мисра улкан эпик ҳикоя давомида (Навоий дostonлари 7 мингдан то 10 минг мисрагача) Навоий эпосига аслиятда учрамайдиган оҳангдаги бир хиллилик ва «мудратувчилик» бахш этади. Бу факт танқидий адабиётда бир неча бор таъкидланган. Бундан ташқари, модомики таржимада аслиятга тахминий ритмик яқинлик яратишга уриниш ҳақида сўз кетар экан, у ҳолда, айтиш керакки, туркий шеърлар мисрасининг охири ўзининг узун сўнгги бўғини билан рус тингловчисида музаккарий — ямб қўшимчасидан кўра, муаннасий—хорей қўшимчаси таассуротини қолдиради. Буларнинг ҳаммаси туркий эпик шеърятни русча таржимада қайта яратиш воситалари ҳақидаги назарий масаланинг нафақат ҳал этилмаганидан, балки ҳатто ўзининг мавжуд барча жиҳатлари нуқ-

---

¹ Шуниси ҳам борки, ғазаллар таржимаси борасида бу принципдан чекиниш муқаррар, чунки ғазаллардаги қофиясиз тоқ сатрларнинг узунлиги русча таржимада шеърни деярли вайрон қилади. Лекин бу — алоҳида мавзу.

тан назаридан қараб ҳам чиқилмаганидан далолат беради.

Бироқ таржима амалиётига қайтайлик. Мазкур мақола муаллифи олдида «рамал» баҳрида ёзилган «Лисонут-тайр» достони мисраларини рус тилида бериш учун бирор-бир вазни танлаш масаласи турар эди. Бу ўлчов аслиятда уч — икки тўрт ҳижоли ҳамда бир уч ҳижоли рукндан иборат бўлиб, узун ва қисқа ҳижола-рининг кетма-кет келиши қўйидаги тартибда: — ∪ / — ∪ / — ∪ —. Мен тинишсиз музаккарий ва муаннасий қофиялар билан алмашилиб келувчи тўрт туроқли анапестни танладим (мисрада 12—13 бўғин). Танлаган йўлимнинг маълум маънода шартлилигини ва бошқа нуқтаи назарларнинг ҳам асосланиши мумкинлигини англаганим ҳолда, мен айна пайтда ўз танлаган вазнининг ҳимояси учун баъзи бир далиллар келтирдиман.

Достон шу пайтгача тўлиқ таржима қилинмаган. Н. Лебедев¹ ва Қ. Липскеров² таржимасида биргина парча бор. Н. Лебедев сўнги туроғи кесилган (яъни музаккарий қофияли) ва тоқ (биринчи, учинчи ва бешинчи) туроқларининг биринчи ҳижоси доимий пиррихийли³ олти туроқли хорейни танлаган.

Эта мысль была в мактебе рождена
В дни, когда твердил я божьи имена,

В дни, когда с детьми другими свой урок
Я учил, запоминая ходы строк.

Но когда от повторенья слов одних
Голос детский становился слаб и тих,

Наш учитель, просветляя бедных нас,
Заставлял читать поэта стройный сказ...

---

¹ Н а в о и. Стихотворения и поэмы. «Библиотека поэта». Малая серия, М.—Л., «Советский писатель», 1965, стр. 605—611.

² «Антология узбекской поэзии». М., Гослитиздат, 1950, стр. 156.

³ П и р р и х и й — ямб ёки хорей вазнида бир-бирига қўшилиб кетган урғусиз икки бўғин.

Қиёс учун парчанинг асл нусхасини ҳам келтирамиз:

Ёдима мундоқ келур бу можаро,
Ким туфулнят чоғи мактаб аро,

Ким чекар атфол марҳуми забун,
Ҳар тарафдин бир сабоқ забтиға ун.

Эмгонурлар чун сабоқ озоридин,
Ё «Қаломуллоҳ»нинг такроридин.

Истабон ташхиси хотир устод,
Назм ўқутурким равон бўлсун савод.

Таржимада вазннинг ўзига хослиги мисраларга вазмин эшик интонация эмас, балки қандайдир бетиним «ўйинқароқ» интонация бергани сабабли бу вазннинг ҳар иккала кўриниши ҳам менга бутунлай номақбул туюлди. Келтирилган таржималарнинг муаллифлари, агар биргина парчани эмас, балки бутун дostonни ўғришга тўғри келганида, эҳтимол, мазкур ўлчовдан воз кечган бўлур эдилар.

Таржимада вазн танлашнинг ягона асосли йўли, менимча, функционал мослик принциpidир. Бунда аслият тингловчиларида асл нусханинг вазни қандай таассурот қолдирса, рус тингловчиларида ҳам тахминан худди шундай таассурот қолдирадиган бир неча рус ўлчовларидан жилла бўлмаганда аслиятга ритмик жиҳатдан бир қадар ўхшашлиги борини танлаш лозим. Функционал мослик принципига кўра, туркий эпосни рус тилида бериш учун менга икки дольникли вазнлар эмас, балки аслиятнинг вазмин интонацияси осон амалга ошадиган уч дольникли вазнлар кўпроқ мақбул кўринади. Рус уч дольникли вазнларидаги урғули ва урғусиз бўғинларнинг кескин қарама-қарши қўйилиши мисранинг равонлигини кўпроқ таъминлайди. Б. В. Томашевский уч ҳижоли ўлчовлардаги урғу икки ҳижоли ўлчовлардагига нисбатан анча равон эканини ҳаққоний таъкидлаган эди¹. Айни мана шу уч ҳижоли рус вазн-

---

¹ Б. В. Томашевский. Стих и язык. Филологические очерки. М.—Л., Гослитиздат, 1959, стр. 57.

ларидан узун ва қисқа бўғинлар кетма-кет келувчи туркий шеърнинг ритмик эквивалентини изламоқ лозим, чунки бу ўлчовлардаги урғули бўғиннинг ажралиб туриши ва шунга яраша урғули унлининг чўзиқлиги туркий аслият чўзиқлигига яқин ўхшашлик яратади. Уч дольникли вазнлар ичидан «Лисонут-тайр» достонида учрайдиган турли хил — патетик, жанрга хос, киноявий, лирик интонацион маъно урғуларини беришда кўпроқ қўл келадиган кўрингани учун мен анапестни маъқул кўрдим. Бундан ташқари, афтидан, анапестда эпик бошланишнинг интонацияси ёрқинроқ акс этган, унда урғу мисра бошида эмас — учинчи ҳижода.

Мен танлаган ўлчовдаги мисранинг узунлиги (12—13 бўғин) достоннинг 11 бўғиндан иборат туркий мисрасига тахминан мос келади (рус ва қадимги ўзбек тилларидаги сўзлар узунлигининг қиёси ҳақида юқорида айтилган фикрни эслайлик). Мисранинг бундай узунлиги, менимча, интонациянинг оҳангдорлигини ҳам, керакли маънони сингдиришни ҳам ва, табиийки, «нафас» салмоқдорлигини ҳам таъминлай олади.

Алоҳида сарлавҳага эга бўлган ҳар бир парча доирасида байтлардаги қофиялар менинг таржимамда қуйидаги тартибда: ҳар бирида мисралар муаннасий қофиялар билан боғланган икки байтдан кейин музаккарий қофияли байт келади. Қофияланишнинг бундай тартиби маълум даражада шартли ва мисра оқимига хилма-хиллик киритиш мақсадини назарда тутди. Менга муаннасий қофиялар аслиятнинг сўнгги узун унлисига ритмик ўхшашлик яратиш учун кўпроқ мос кўринди, бироқ нуқул муаннасий қофияларнинг кетма-кет жойлашуви оҳанг бир хиллигини келтириб чиқариши мумкин эди ва мен шу сабабдан ҳам уларни музаккарий қофиялар билан 2 : 1 нисбатида алмашиб келадиган қилдим. Мен бунда бошқа таржимонларнинг тажрибасига суяндим¹.

Вазн танлаш, юқорида айтилган барча ҳолатлардан ташқари, мисра интонациясини қайта яратиш вазифасига бўйсундирилиши лозим. Алишер Навоий достонида

---

¹ «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон»нинг Н. Заболоцкий таржимасидаги музаккарий ва муаннасий қофияли бандлар тартибини қиёсланг.

мисра вазний тўқимасининг интонацион «тўлдирилиши»нинг умумий қурилиши ниҳоятда босиқ. Навоий ҳеч қаерда «юксак» шеърият услубидаги ошириб юборишларга йўл қўймайди (зотан, бу Навоий салафларидан бошлаб келаётган энг яхши шеърий анъаналарнинг бузилиши бўлур эди). Шоирнинг мисралари ортида доимо фикрни донишмандларча бир жойга тўплаб, ақл тақозоси билан асосланган туйғу, энг тежалган воситаларни изловчи ўткир зеҳн кўриниб туради.

Бу борада, умуман, шуни айтиш керакки, Яқин Шарқ шеъриятидаги «дабдабадорлик», «бежамадорлик» ва шунга ўхшаш бошқа аломатлар ҳақидаги кенг тарқалган фикр муболағага асосланган ҳамда моҳиятан нотўғридир. Бу фикрнинг келиб чиқиши форс-тожик ва туркий шеърият классиклари ижодини эмас, балки Яқин ва Урта Шарқ мамлакатлари бадий сўз санъати тараққиётининг барча даврларида ҳам кўп учрайдиган тақлидгўй-назмбозлар асарларини кузатиш оқибатидир. Шарқ муаллифларидаги юксак сўз маданияти (маълум маънода ҳатто сўзга сиғиниш), жамиятнинг энг хилма-хил доираларидаги шеъриятнинг кенг оммалашганлиги, мактабларда тилни кўпроқ шеърий нутқ намуналари асосида ўргатиш тартиби, шеър техникасининг тараққий этганлиги муайян даражада таҳсил кўрган деярли ҳар бир кишининг ажабтовур шеър тўқиши мумкинлигини таъминлар эди. Маълумки, шеър билан шаклбозлик қилиш теурийлар даври (XV аср) форс-тожик шеъриятига бамисоли тўлқиндек тошиб кирган.

Бироқ, Алишер Навоий улкан истеъдодга эга шоир эди ва унинг асарларида, хусусан, эпик ижодида ёрқин доҳиёна соддалик белгилари мавжуд: унга шаклбозлик найранглари ва атайин вужудга келтирилган баланд-парвозлик керак эмас эди, шоирнинг қудрати қулоқни қоматга келтирадиган жаранг-журунларга зор бўлмаган ҳақиқий шоироналикда эди. Мен Навоий шеърининг вазмин интонациясини қайта яратишни ўзимнинг бош вазифаларимдан бири деб билдим.

Банд ва образ

Юқорида Навоий эпик ижодида байтнинг табиатини тушуниш билан боғлиқ бўлган масалалар ҳақида га-

пирилган эди. Энди мана шу масалалар устида, уларми байт — иккиликни бандий бирлик сифатида қайта яратиш принциплари билан боғлаган ҳолда, қисқача тўхталиб ўтиш зарур. Таржимон томонидан иккиликка синчиклаб эътибор берилишининг зарурлиги унинг турли хил бадий вазифалари билан белгиланади. Байт — матн бандий қурилишининг бирлиги ва бадий образ «қобиғи», айти пайтда, у ҳикоя жараёнида фикр бирлиги ҳамдир. Деярли ҳамма вақт байт, бу — тугалланган, маълум маънода ўзи билан чекланган образ. Умумлаштириб айтганда, байтни қайта яратиш — образни қайта яратишдир. Навоийда анъанавий образлар (лаблар — ёқут, кўзлар — наргис; ақлдан озган бебахтга тош отаётган болалар; тилсим-хазиналарни қўриқловчи бойқушлар в. ҳ.) билан бир қаторда фавқулодда бақувват ва янги образлар бор. Мана, масалан, пайғамбарнинг меърожга чиқишини ҳикоя қилувчи парчанинг таржимаси:¹

И еще миновал он два неба сверх мрака,
И предстал ему купол высот Зодиака.

И предстал ему Овен в том горнем полете,
И настиг он Тельца, словно лев на охоте.

И склонились пред ним Близнецы для услуг,
Даже Рак распрямился и двинулся круг.

Лег к ногам его Лев, как собака, покорно,
И Колосья, как жемчуг, рассыпали зерна.

И Весы равновесье душе его дали,
И отраву убил Скорпион в своем жале.

Полумесяцем лук свой поставил Стрелок,
Золотою газелью предстал Козерог.

---

¹ Бу ерда ва бундан кейин, ўз таржимасидан баъзи мисоллар келтирар экан, мақола муаллифи, маълумки, уларни намунали деб ҳисоблашдан йироқ: бу — фақат мақолада баён қилинган принципларни қўллаш асосида таржимага оид вазифаларни ҳал этишга яқинлашиш йўлидаги уринишдир, холос. (*Автор изоҳи.*)

Водолей взял в речах его влагу живую,
И для Рыб в них журчали живящие струи...

Алишер Навоий услубининг соддалиги тасаввуф мазмунидаги образлар учун ҳам характерлидир. Тасаввуф рамзийлигининг бутун ўзига хослигига қарамай, шоирда бу образлар содда, ҳатто равшан ифодаланган, дейиш мумкин: рамзийликнинг ифодаси эмас, балки унинг ўзи мураккаб.

Сўздан ва уни кашф этиш имкониятларидан завқланиш яна шунда кўринадики, шоир байт доирасида тез-тез сўз-ўйини қилади. Табиийки, матннинг бундай ўзига хослигини қайта яратиш таржимондан ўшанга мос ўриндош талаб этади.

Қофия

Қадимги ўзбек шеърини қофиялари орасида турли сўзларнинг бир хил грамматик кўринишларидан — келишикларнинг ўхшаш шаклларида, муайян бир замонга тааллуқли феъл шаклларида, равишдошларнинг бир хил шакллари ва ҳоказолардан иборат қофиялар каттагина ўрин эгаллайди. Бундай қофияланиш фақат **маснавий** жанрида ёзилган асарларгагина эмас, балки бир хил грамматик шакллар 7—11 (баъзан эса бундан ҳам кўпроқ) байт давомида қофияланган ғазалларга ҳам тааллуқли.

Бунга ўхшаш қофияларни русча таржимада қайта яратиш эстетик мулоҳазалар туфайли мақсадга номувофиқ ва грамматик сабабларга кўра мураккабдир. Маълумки, рус шеъри морфологик жиҳатдан бир хил қофиялардан қочади, зотан, таржимада қофияларни бундай тизиш (*ходил — просил -- вонзил... домами — садами — прудами... сверкая — слагая — считая...*) таржиманинг бадий савиясини ниҳоятда тушириб юборган бўлур эди. Лекин гап фақат бундагина эмас. Ҳатто таржимон, гарчанд, бундай зарурат билан келишса-да, бу хилдаги қофияларни қайта яратиш тилнинг грамматик қурилишидаги одатий фарқ туфайли ҳам рўёбга чиқмас эди. Зотан, тузилиши агглютинатив қадимги ўзбек тилидаги

сўзлар қўшимчаларининг характери флектив тузилишга эга рус тилидаги сўзлар қўшимчалари характеридан катта фарқ қилади. Агар, масалан, қадимги ўзбек тилидаги барча отлар кўплик ҳамда бирликда бир хил турланса, шундан келиб чиққан ҳолда, келишик биргина мазкур шаклда бир-бири билан қофияланиши мумкин бўлса, рус тилида эса, маълумки, турлашнинг бир неча хили мавжуд ва турли сўзларнинг бир хилдаги келишик шакллари уларни қофия тарзида қўллаш имкони истисно қилувчи ҳар хил қўшимчаларга эга.

Бироқ бир хил грамматик шаклларни қофиялаш қадимги ўзбек тилида қофиялашнинг ягона имконияти эмас. Чунончи, Навоийнинг «Лисонут-тайр» достонида характер жиҳатидан рус шеъри учун одатий бўлган мана бундай морфологик фарқланадиган қофиялар ҳам учрайди: *сингил — онглагил, кичик — жуссалик, иттифоқ — яхшироқ, бил — тил* ва ҳоказо.

Шундай савол туғилади: хўш, Алишер Навоий қандай қофиялардан қочади? Бу саволга жавоб тамоман қатъий бўлиши мумкин: у просодияларнинг ўзига хослиги туфайли мумкин бўлмаган (чунончи, узун бўғин билан қисқа бўғинни қофияламайди) ва ноаниқ қофияларни қўлламайди. Бу далиллар, менимча, русча таржимада қофия танлашнинг мумкин бўлган принципини асослаш — рус тилининг лисоний доирасида аниқ қофиялашнинг барча имкониятларини истифода этишга шароит туғдиради.

Навоий шеъри учун, хусусан, ўткир ва равон қофияларда намоён бўладиган шаклнинг юксак даражадаги мукамаллиги хос. Бу — Навоийдек бениҳоят ёрқин истеъдодга эга шоир ижодидаги бадиийликнинг алоҳида даражасини ташкил этган форсий ва туркий тиллардаги шеърият анъаналаридир. Шоир аниқ қофиялар орасидан энг аниқларини танлаб оладики, таржимон унинг мисраси сўнгига шунчаки қофияланган сўзларни эмас, балки катта аниқлик билан қофияланувчи сўзларни қўйиш техникасидаги ўзига хосликни қайта яратишга интилиши лозим. Менинг назаримда, Навоий шеъриятини руҳи ва услубига кўпроқ мос келадигани — бир хилдаги таянч ундошли қофиялардир:

Знайте: все я сказала, моля о защите,
Погубите меня или средство сыщите...

И сложенью стихов положил я начало,
И напевность их тюркскою речью звучала...

Навоий баъзан қофияланишнинг кутилмаган имкониятларига мурожаат қилади ва шу сабабли ҳам рус классик шеърятигагина эмас, балки энг янги замон шеърятини учун характерли бўлган аниқ қофияларни қўллаш заруратини келтириб чиқаради.

Алишер Навоий анъаналар руҳига риоя қилган ҳолда, қофиялар ўйинига асосланган шоирона усулларни кенг қўллаган. Таркибий ва омоним қофиялар ўша давр шеърят ҳаваскорлари томонидан юксак баҳоланар эди. Бундай қофиялар яратиш учун рус шеърятини кенг имконият беради:

Я не мог речь иную постичь и слова,
Другом сердца мне были лишь птичьи слова...

Жаль трудов, жаль надежд — не далось их сберечь нам,
Жаль нам помыслов наших о счастья вечном...

Лишь в покорности смог бы достигь я его —
У подножия трона величья его...

Радиф

Форсий ва туркий шеърятдаги шоирона воситалар системасида **ради́ф** санъати — қофияланган мисралардаги қофиядан сўнг қандайдир бир сўз ёки сўзлар гуруҳининг такрорланиши катта ўрин эгаллайди. Радиф энг оддий кўринишида синтактик параллелизмга асосланган қофиянинг унсури сифатида намоён бўлади:

То словами униженной лести он клянчил,
То слезами обиженной чести он клянчил...

То мне любы повадки развратных друзей,
То мне любы дела благодатных друзей...

Лекин радифнинг роль ва аҳамияти унинг шу вазифаси билангина барҳам топмайди. Агар радифнинг хизматини маснавий жанридаги эпик ҳикояга энг умумий тарзда қўллашга уринилар экан, у ҳолда радиф, қофияланишнинг ич-ичидаги фарқлари нуқтаи назаридан, матннинг байт қурилишини ўзгартириш имконини берадиган бадий-тасвирий восита эканини айтиш керак бўлади.

Шу билан бирга, радиф асарга такрорланмас миллий колорит берадиган байтнинг характерли ўзига хослигини намоён этади. Шунингдек, у фикрий ва экспрессив вазифани ҳам бажаради: диққатни фикрнинг муайян «парча»ларига тортади ва мисрага алоҳида мусиқийлик бахш этади. Буларнинг ҳаммаси аслият поэтикасининг бу қадар маънодор воситасига таржимоннинг менсимай қараши мумкин эмаслигидан далолат беради, бунинг устига, рус тили кўп ҳолларда радифни қайта яратиш имконига йўл қўяди.

Бироқ шундай ҳоллар борки, унда тиллар қурилишидаги фарқлар туфайли таржимон учун аслиятда радифни ташкил этган сўзлар эквивалентини радифда қайта яратиш мумкин бўлмайди. Туркий тилларда баъзан радиф ниҳоятда кенг қўлланиладиган отлар ва «қилмоқ» маъносини берадиган кўмакчи феъллардан таркиб топган мураккаб феъллар ҳисобига яратилади. Бундай мураккаб феълларни рус тилига сўзма-сўз таржима қилинса, у ҳолда «сделать улыбку» (табассум қилмоқ), «сделать упрёк» (таъна қилмоқ) сингари сўзлар юзага келар эди. Шунга ўхшаш қийинчиликлар аслиятда рус тилидаги олд қўшимчаларга вазифаси жиҳатидан мос, лекин ўзлари бошқараётган сўзлардан кейин турадиган кўмакчилар — кўмакчи сўзларнинг радиф сифатида қўлланишидан келиб чиқади. Демак, кўп ҳолларда радифни ташкил этган сўзларни бошқаси билан алмаштириш шарт бўлиб қолади. Мана, радифни алмаштиришга мисол (сўзма-сўз таржимада аслиятда радиф бўлиб келган сўз ажратиб кўрсатилган):

Кўз очиб бедил тааммул айлади,
Ўтган аҳволин тахайюл айлади.

«Открыв глаза, несчастный поразмыслил («размышление сделал»), Происшедшие обстоятельства припомнил («припоминание сделал»).

И очнулся, подумал несчастный, припомнил,
Происшедшее памятью ясной припомнил...

Роҳзанлиқ айламак исён сари,
Бошламоқ йўл водийи нуқсон сари.

«Направлять их ко смутам, возглавлять их на пути
к пустыне порока».

Наставлять их ко смутам жестоко, всечасно,
Направлять их в пустыню порока всечасно...

Радифни қайта яратиш борасидаги таржимоннинг муҳим вазифаларидан бири — радифнинг ўқувчи томонидан мисрага гўё экзотик «қўшимча» тарзида қабул қилинмаслигига эришишдир.

Радифни русча таржимада қайта яратиш асло таржимон учун фақат ҳисоблашиши мажбурий бўлган «қайғули зарурат»гина эмас. Радиф рус шеърига осон чирмашиб кетади ва, айти пайтда, матннинг байт қурилишига хилма-хиллик бағишлайди. Радифни қўллаш, шунингдек, қофияларни ҳам хилма-хиллаштириш — музаккарий ва муаннасий қофиялар билан бир қаторда дактилик қофияларни ҳам қўллаш имконини беради. Мисра сўнгида келганида ноқулай бўлган дактилик қофиялар радиф олдидан бутунлай табиий жаранглайди:

Если счастье в судьбе им радетелем будет,
Если рок вожаком к добродетелям будет...

И ему высн неба подножием стали,
Кущи рая — даянием божиим стали...

А Сатург — его имя, известное всюду,—
На земле и под ширью небесною,— всюду...

...Таржимон томонидан Алишер Навоий достонини шарҳлаш муаммоларининг кўриб чиқилиши лозим бўлган жиҳатлари, умуман олганда, мана шулардир. Бу масалаларнинг кўпчилиги муайян даражада аллақачон Навоий достонлари таржимонлари олдида пайдо бўлган ва улар томонидан турлича ҳал этилган. Ушбу сатрлар муаллифига ўз тажрибалари асосида Яқин ва Урта Шарқ эпик шеърляти таржимаси борасидаги баъзи қийин жиҳатларни англашнинг мумкин бўлган йўлларига ўқувчилар диққатини қаратиш фойдали кўринди.

Таниқли совет турколог олими, филология фанлари доктори, Ленинград Давлат университетининг профессори, Ўзбекистон ССР-да хизмат кўрсатган маданият ходими Сергей Николаевич Ивановнинг таржима соҳасида ҳам катта хизмати бор.

С. Н. Иванов 1946 йили Совет Армияси сафидан қайтгач, Ленинград Давлат университети шарқ факультетига киради. У машҳур турколог олимлардан И. М. Мешчанинов, В. М. Жирмунский, М. К. Дмитриев, А. П. Поцелуевский, С. Е. Малов, А. Н. Қононовлардан таълим олади.

1951—1953 йилларда Сергей Николаевич Бухоро Давлат педагогика институтида тилшуносликдан дарс беради. У 1958 йилда Ленинград университети шарқ факультетининг туркология кафедраси қошида аспирантурага киради. «Ҳозирги замон ўзбек тилида «ган» формасининг синтактик хусусияти» мавзуда кандидатлик диссертациясини ёқлади.

1970 йилда олим «Абул Ғози Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» асарида феъл ва исм» темасида докторлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. 1971 йилда унга профессор унвони берилди.

С. Н. Ивановнинг илмий ва ижодий фаолияти Ўзбекистон билан яқиндан боғланган. Олимнинг йирик монографик тадқиқоти «Абул Ғозихоннинг «Шажараи турк» асари (грамматик очерк)» СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, профессор А. Н. Қононов таҳририда 1969 йилда Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг «Фан» нашриётида босилиб чиқди. Бу китоб Ленинград университетининг 1971 йилги мукофотиغا сазовор бўлди.

Сергей Николаевичнинг ўзбек тили масалалари бўйича илмий тадқиқотлари ва бир қанча мақолалари сирасида ўзбек адабиёти юзасидан ҳам кўпгина ишлари бор. Алишер Навоий, Муқимий, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳақидаги мақолалар шулар жумласидандир. Проф. С. Н. Иванов Лутфий, Нодира, Муқимий, Фурқат, Ҳамза, Усмон Носир, Зулфия, Собир Абдулла каби ўзбек шоирларининг ашъорини, айниқса, Алишер Навоий асарларини тар-

жима қилишдек муҳим ва масъулиятли иш билан фаол шуғуланмоқда. Олим қадимги ўзбек тилини пухта билганлиги, Навоий шеърининг мундарижаси, бадий хусусиятлари, шоирнинг руҳий оламини чуқур идрок этгани туфайли таржимани бевосита ўзбек тилидан қилади.

«Хазойинул-маоний» таркибидаги ғазал, рубоий, қитъа ва бошқа шеърини асарларни ўғирар экан, таржимон Алишер Навоийнинг назму навоси мазмунидаги теран лиризм, ўткир тафаккур, мулоҳим мутойиба, нозик ҳиссиёт, дилбар нафосат, ижтимоий матлаб, исёнкор кайфият, юксак орзулар билан бирга, шеърнинг гўзал шаклини, ажиб муסיқийлигини ҳам рус ўқувчисига етказа олди. Хусусан, у ғазаллардаги радиф, туюқлардаги ҳар хил маъно англариб, бир хил талаффуз қилинадиган қофияларни рус тилида бера олиш имкониятини топди. Навоий таваллудининг 525 йиллиги муносабати билан нашр этилган шоирнинг рус тилидаги ўн томлик асарлари таржимасида С. Ивановнинг хизматлари катта бўлди. У биринчи ва иккинчи жилдларга кирган шеърлар таржимасида фаол иштирок этди, тўққизинчи томга эса муҳаррирлик қилди. Сергей Николаевич билан бирга матншунос олим Ш. Эшонхўжаев тайёрлаган илмий-тадқиқий текст асосида биринчи марта рус тилига тўла таржима қилинган «Лисонут-тайр» эса ўн томликнинг саккизинчи жилдини ташкил этди.

Маълумки, Алишер Навоийнинг бу достони ғоят мураккаб, фалсафий масалаларга бағишлангандир. Достонни тушуниш, хусусан, ундан шоир кўзлаган мақсадни тўғри англаш учун ёлғиз мисраларни ўқишгина кифоя қилмайди. Балки мисралараро сингдирилган маъноларни ҳам ўқиш лозимдир. Зероки, худо билан борлиқ, инсон билан табнат, айни чоқда, даврдаги, жамиятдаги адолатсизлик ва бебошликларни қоралаш, ҳукмдорларни ақл ҳамда адолатга даъват этиш ҳақида Навоий бу асарида, ўз сўзи билан айтганда, «...Қуш тили ишорати билан ҳақиқат асрорини мажоз суратида» кўрғазаднки, бу ҳол таржимондан Шарқ адабиёти ва фалсафасидан чуқур хабардор бўлишни, ҳар иккала тилни яхши билишни, шоир ишлатган истилоҳ ва сўзларни англашни талаб қилади.

С. Н. Иванов анча машаққатли меҳнат сарф қилиб, мана шу мураккаб ва мушкул ишнинг урдасидан чиқди — достоннинг мазмуни, руҳи ва пафоси, шоирнинг сўздаги санъаткорлиги таржимада ўзининг юксак бадий ифодасини топди.

Проф. С. Н. Иванов «Лисонут-тайр» таржимаси устида иш олиб борган пайтларда гоҳ Ленинградда, гоҳ Тошкентда тез-тез суҳбатлашиб, таржиманинг битган парчаларини ўқишиб, фикр алмашиб турди. Айни вақтда, у ўзининг докторлик диссертациясини тугал-

лаш арафасида эди. Шунда мен бир нарсадан ғоят таъсирлангандим. У ҳам бўлса олимнинг бутун хаёли, онги ва қалбини Навоийнинг ғоя ва образлари, шеърятдаги санъати шундай чулғаб олган эдики, мен унинг ўз ниҳоясига етиб қолган қайси асари қимматлироқ эканини англай олмас эдим.

Таржима тугалланиб, нашриётга топширилган кунлари Ленинград университети шарқ факультетининг ўқитувчи, аспирант ва студентлари илтимоси билан Сергей Николаевич бир неча кун мобайнида «Лисонут-тайр»нинг аввалидан-охирига қадар уларга ўқиб берган эди.

Ҳозирги кунларда проф. С. Н. Иванов туркий тиллар юзасидан илмий ишлар билан бирга, мавлоно Гадоий, Ҳусайн Бойқаро ғазалларини рус тилига таржима қилмоқда.

Суйима Ғаниева.

ЮЗИНЧИ МАЪНО

Бир куни бозорда кимдир Насриддин афандининг елкасига бор кучи билан тушириб қолибди. Насриддин орқасига қарабди. Шунда нотаниш киши ўсал бўлиб, узр сўрабди:

— Кечирасиз, мен сизни Тошмат дебман.

— Ҳечқиси йўқ, баъзан шунақаси ҳам бўлади,— тўнғиллабди Афанди.

Насриддин кечқурун чойхонада Тошматни кўриб қолибди-ю, узоқ ўйлаб ўтирмай, ёнига бориб, боплаб мушт туширибди.

— Нима гап?— ҳайрон бўлибди Тошмат.

— Омонатингни ол, оғайни. Бозорда бир дўстинг мендан бериб юборган эди,— жавоб берибди Афанди.

Менимча, таржимоннинг вазифаси ҳам Насриддин-никига ўхшаш — олинган зарбани худди шундай зарб билан етказа билиш.

Бунинг учун нима қилиш керак?

Таржима этилаётган асар тилини билишми?

Албатта, асл нусха тилини билиш таржимон учун катта шараф. Қани энди шундай таржимонлар кўп бўлса... Афсуски, ҳаёт бизнинг истакларимиз билан ҳамма вақт ҳам ҳисоблашавермайди. Бобил минорасини эса қандай бўлмасин қуриш керак. Таржимон бир неча тилни юксак малака билан таржима қила оладиган даражада билиши анча мушкул иш. Гоҳо шундай бўлади: таржимон асл нусха тилини билади-ю, аммо бўш таржима қилади. Баъзан бунинг акси. Ўзбек тилини билмайдиган Лев Пеньковский Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»ини таржима қила олди, менимча, бу таржима диққатга сазовордир. Бу гапни «Лайли ва Мажнун»ни маҳорат билан ўгирган Семён Липкин ҳақида ёки Наум Гребневнинг таржималари хусусида ҳам айтиш мумкин. Уларнинг тилни билмасликларини нозик психологик

интуиция, шеърий таржима маданиятини пухта ёғаллаганликлари ва умуман, шеърият қонуниятларини чуқур англашлари ювиб юборган.

Шундай қилиб, асл нусха тилини биладиган таржимонлар кам, таржимага эса эҳтиёж катта экан, бундай шароитда сатрма-сатр таржима орқали ўгириш тажрибаси ҳам қўл келади. Лекин сатрма-сатр таржима қилувчи киши ўз ишининг кўзини биладиган бўлиши керак. Ачинарлиси шундаки, ижодкор таржимон учун «хомашё» (подстрочник) тайёрловчи кишилар ҳам на асл нусха тилини, на ўз тилларини чуқурроқ ҳис этадилар. Ҳолбуки, улар асл нусха тилининг билагонлари ҳисобланадилар!

Армагистон ҳақидаги шеъримда «Бош уриб Ереван дарвозасига» деган мисра бор. «Бош урмоқ» ўзбек тилида икки хил маънони англатади ва қайси маънони ифодалаётганини матн мазмунидан билиш мумкин. Сатрма-сатр таржима муаллифи эса уни «Бошим билан урдим Ереван дарвозасига» деб ўгирган. Бадий таржимон шунда нима қилиши керак? Битта йўл бор — «эркин» ёндашиш.

Таржимоннинг эркинлиги, менинг назаримда, қатъий чегараланган бўлиши керак. Мен шундай эркинлик тарафдориманки, таржима қилинган асарни уни оригиналда ўқиган киши дарҳол танийдиган бўлсин (бу ўринда гап ўзимиз қатори шоирлар ижоди таржимаси ҳақида бораётир. Классиклар эса бу мунозарада мутлақо дахлсиздир. Таржимон томонидан уларга кўрсатиладиган ҳар қандай «илтифот» ортиқчадир). Эркинликнинг чегараси ана шу. Бу эркинлик чегарасидан чиққан ҳамона истаган нарса юз бериши — ўртача асар яхши бўлиши, яхшиси эса расвога айланиши мумкин. Бизда: «Қозонда бори чўмичга чиқади», дейишади. Таржимон қозонда йўқ нарсани бор қилса, бу ёмон. Лекин қозонда борини чиқара олмаслик минг чандон ёмонроқдир. Агар таржимада вазн, оҳанг, шеърий қаторлар ва услуб сақланмас экан, асар ўзининг миллий қиёфасини бутунлай йўқотади.

Таржимада шеърий тилнинг табиийлигига қандай эришмоқ мумкин? Сўзма-сўз таржимада уни беришининг иложи йўқ. «Ўзга тил» имкониятларини «ўз тилинг» имкониятларига алмаштириш билан ҳам иш битмайди. Учинчи маъқул йўлни топиш — таржима қилинаётган тилдан бадий муқобилот ахтариш лозим. Бу эса ҳар гал янгидан ҳал қилинадиган ижод сиридир. Мисол та-

риқасида улуғ Бедил ҳақидаги бир ҳикоятни келтирмоқчиман. Бедилхонлар вақти-вақти билан унинг шеърларини ўқиш учун йиғилиб турганлар. Шундай гурунглاردан бирида бедилхонлардан бири битта мисранинг 99 маъносини кашф қилишга муяссар бўлган. Унинг ғолиблигини ҳамма бирдай тан олган. Аммо кечаси тушида Бедилнинг ўзи намоён бўлиб, унга миннатдорчилик билдиргач, мисранинг юзинчи маъносини айтиб берган.

Энди ижод сирларини қўйиб, том маънодаги аниқлик ҳақида сўзлашайлик. Гап таржима объектини танлаш хусусида бормоқда. Ҳар бир ижодкор, албатта, асарларининг таржима қилинишини хоҳлайди. Дунё боумид, дейдилар. Аммо, ростини айтганда, барча ёзувчиларни ҳам бунга лойиқ деб бўлмайди. Хўш, нима қилиш керак?

Иттифоқдош республикалар ёзувчилар ташкилотларининг секретариатлари қошида холисона иш кўрадиган, таржимага арзирли ишларни танлаб, таржималарнинг сифатини текшириб турадиган, энг асосийси, «уддабурон»лар ва кўзбўямачиларнинг кавушини тўғрилаб қўядиган Бадий советлар тузилса яхши бўларди. Гарчи мен, адабиётдаги уддабуронлар шунда ҳам йўлини топишар, дея хавотирлансам-да, бундай тадбирларни амалга ошириш тарафдориман. Нима бўлганда ҳам, таржима сифати масаласи ҳозир оғир аҳволда ва у қаттиқ назоратни талаб қилади. Баъзан асарларининг шундай ағдаришадикки, умуман бошқа тилда чиқишдан ҳафсаланг пир бўлади. Москвада нашр этилган тўпламимдаги шеърлардан бирида *Олимхон* ва *Раҳимов* номлари тилга олинади. Олимхон — Бухоронинг сўнгги амири, Раҳимов — биринчи ўзбек генерали. Таржимада (хайриятки, корректурада уни тузатишга улгурдим) амир Олимхон — мулойим, заҳматкаш «олим бобо»га, пиеда қўшин генерали С. Раҳимов — «учувчи»га айланган.

Таржимачилик хайрли иш. Аммо асарларимизнинг бўш ва умри қисқа таржималарини марказий журналларда чоп қилдирилишига лоқайд бўлмаслигимиз, бунга бефарқ қарамаслигимиз керак. Энди ёш ва талантли таржимонларни тайёрлаш, уларнинг сафини кенгайтириш тўғрисида жиддий бош қотириш, умуман, таржимачиликка ижодиётнинг долзарб масалаларидан бири деб қараш, унинг такомили учун аниқ тадбирлар белгилаш вақти келди.

**КИЧИК ТАДҚИҚОТ,
ШИНГИЛ ТАҚРИЗЛАР**

БИР ТАРЖИМА БАҲСИДА

Ғарбий Европа адабиётидан ўзбек тилига таржима қилиш бизда ўттизинчи йиллардаёқ анча яхши йўлга қўйилган эди. Ўша йилларда чиқиб турган газета ва журналларда Марк Твен, Бальзак, Мопассан, А. Барбюс, Р. Роллан, Данте, Гёте, Гейне, Шиллер, Сервантес ва бошқаларнинг номлари тез-тез учраб турар, чет эл ёзувчилари романларидан олинган парчалар ёки кичикроқ асарларнинг тўла таржималари ўзбек тилида босилиб чиққан эди. Испан классик театри, айрим Ғарбий Европа ёзувчиларининг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган катта-катта мақолалар ҳам нашр қилинган.

Ўзбек ўқувчиларининг Мигель де Сервантес Сааведра асарлари билан илк танишиши 1936 йилга тўғри келади.

Ўша йили юбилей муносабати билан Тошкентда Свердлов номли опера ва балет театрида Сервантес асари бўйича янги «Дон Кихот» балети қўйилди. «Гулистон» журналида шу балетда асосий роллардан бирини ижро этган Губская хонимнинг портрети ва балет тўғрисида мақола чиққан эди.

1939 йилда ўша «Гулистон» журналида Мирзакалон Исмоилий таржимасида «Дон Кихот» романидан парча берилди. Бу таржима тўғрисида таниқли мутахассислардан бири ёзган эди:

«Сервантеснинг «Дон Кихот», Шиллернинг «Макр ва муҳаббат» трагедиясидан парчалар билан танишиб туриб шуларни айтиш керакки, бу таржималар атайдан «миллийлаштирилган». Миллийлаштириш —бу асарларнинг услубида, гап тузилишида, бир хил ўхшатишлар ва бошқа хусусиятларда кўринади».

Шиллер ва бошқа ёзувчилар асарларининг таржимасида ҳақиқатан ҳам «миллийлаштириш» аломатлари

бор, деса бўлади, аммо «Дон Кихот» тўғрисида бундай дейиш унчалик тўғри бўлмас.

Шу муносабат билан «миллийлаштириш» термини ҳақида бир-икки оғиз сўз айтишга тўғри келади. Таржимачилик ҳаракатининг илк даврида таржималар асар қаҳрамонларини китобхонга «яқинлаштириш» мақсадида (тушунарли бўлиши учун) онгли равишда уларни бир шароитдан иккинчи шароитга кўчирганлар. Масалан, озарбайжон шоири, «Ҳамлет»нинг биринчи таржимони Собир воқеа жойини Даниядан Шарққа кўчирган, қаҳрамонларни Шарқ либосига ўраб, ҳатто бир хилларининг номларини ҳам озарбайжончага айлантирган эди. Шунингдек, Октябрь инқилобидан олдин рус таржимонлари Амир Темур ҳақидаги афсонани ўзларича ағдарганлар. Бу таржимада Амир Темурга унинг яқинлари «Государь, ты наш батюшка» деб мурожаат қилдилар, Бибихоним эса «государыня — матушка» бўлиб қолган. Уларнинг атрофида гиргиттон бўлишиб, фрейлиналар «палата»ларда яшаган эмишлар.

70- йилларда ўзбекистонлик туристлар Афғонистонда бўлган вақтида «Ревизор»ни афғон саҳнасида кўрганларини ҳикоя қилдилар. Спектакль гарчи «Ревизор» деб аталса-да, унда афғон шаҳар ҳокими ва афғон амалдорларининг иштирок этганларини айтадилар. Қаҳрамонларнинг кийими ҳам, номлари ҳам афғончадир. Томошабинлар бу спектаклни завқ билан томоша қилганлар, чунки Гоголь фош этган қусурлар умумий бўлиб, худди афғонлар ҳаётидаги нуқсонларни танқид қилаётгандай туюлган.

Яна бир далил. Тошкентда бўлиб ўтган III Оснё ва Африка кинофестивали қатнашчиси, Гана кинорежиссёри Томас А. Даниэлс ўз ватанида шуҳрат қозонган биринчи Гана бадий фильми ҳақида қўйидагиларни сўзлайди: «Ганада Шекспирнинг «Ҳамлет»и асосида қўйилган «Ҳамиле» номли фильм минглаб томошабинларни ўзига жалб этди. Унда Ҳамлет — Ҳамилега, Офелия — Ҳабибага, Полоний — Иброҳимга айланган ва ҳоказо. Ҳамлет отасининг руҳи африкаликларнинг шохли маскасини кийган ҳолда ўзининг тимсоҳ заҳари билан ўлдирилганини айтади. Биз нимага бундай қилдик? Шекспир умуминсонийдир, бинобарин, ҳар бир халқ унинг асарларида ўзини кўриши мумкин. Асардаги воқеани Ганага кўчиришдан мақсад шуки, биз улугъ ёзувчи-

ининг асарини томошабинларга яқинлаштириб, тушунарли қилиб кўрсатишга интилдик. Шу усулда Чеховнинг ҳам бир пьесасини экранлаштирмоқчимиз»¹.

Таржимачилик амалиётида бундай ажойиботлар рўй бериб туради. Лекин юқорида айтилган гапларнинг М. Исмоилий таржимасига ҳеч қандай дахли йўқ. Бир қанча мисолларни кўрайлик:

«Санчо, заметив, что монах лежит на земле, легко соскочил с осла, и подбежав к нему, стал снимать с него платье. Тут подошли двое слуг, сопровождающих монахов, и спросили Санчо, почему он его раздевает. Тот им ответил, что трофей по закону принадлежит ему, ибо его господин Дон Кихот завоевал их в бою»².

М. Исмоилий таржимаси:

«Санчо монахнинг ерда сулайиб ётганини кўриб, эшагидан осонгина ирғиб тушди ҳам югуриб бориб монахнинг кийимларини ечишга киришди. Монахларни узатиб келаётган икки нафар хизматкор шу аснода етиб келди ва нима сабабдан уларнинг кийимларини ечурсиз, деб Санчодан сўрадилар. Санчо уларга айтдики, қонун билан ўлжа меники, сабабки, уларни эгам Дон Кихот жангда енгиб олди, деб»³.

«Моя сеньора,— говорил Дон Кихот,— ваша красота вольна теперь располагать собой, как ей заблагорассудится, ибо наглость ваших похитителей уже повержена в прах мощью моей руки, и чтобы вас не печалило незнание имени вашего спасителя, я скажу вам, что зовут меня Дон Кихот Ламанчский» (113).

Таржимаси:

«О менинг сеньорам! Нозанин энди ўзларини, ўз истакларича, эркин тута билурлар, сабабки нозанинини ўғирлаган қабихлар каминанинг билак кучлари билан тош-тўфонга айландилар. Ўз ҳомийларининг кимлигини билмай юраклари қон бўлмаслиги учун, махфий қолмагайким, менинг исми шарифим ламанчлик Дон Кихот эрур» (24).

¹ С. Черток. Третий Ташкентский. Интервью с ганским режиссёром Томасом А. Даниелсом. «Советский экран», 1974, № 15, стр 3.

² Сервантес. Хитроумный идалго Дон Кихот Ламанчский. Кржевский билан Смирнов таҳриридан чиққан таржима, 1935, 109—110- бетлар.

³ Сервантес. Дон Кихот. Романдан парча. М. Исмоилий таржимаси. «Гулистон», 1939, 5- сон, 22- бет.

Кўриниб турибдики, ҳеч қандай миллий колорит бузилмаган, аксинча, русча таржимага услубан мувофиқлаштириб берилган.

Аммо таржимада *ечурсиз, билурсиз, суҳбат айлаб эрдим, хотирлари жам бўлғайки, андин сўнг* каби сўз ва ибораларда архаик услуб тарзи сезилиб туради. Бизнингча, бу таржимани аслига монанд қилиб беришнинг бирдан-бир тўғри йўлидир. Чунки Сервантес даври билан бизнинг давримиз уч ярим асрга фарқ қилади. Шу вақт ичида тилимизда жуда кўп ўзгаришлар рўй берди. Шунинг учун «Дон Қихот» романини ҳозирги замон ўзбек тилига эски ўзбек тили ибораларидан мутлақо холи ҳолда ўгириш ҳам унчалик тўғри бўлмас. Асарни ҳозирги замон адабий асарларидан услубан фарқлаш, ўша Дон Қихот замонасига яқинлаштириш ниятида, таржимада айрим архаик унсурлар берилган. Иккинчидан, эски ўзбек иборалари ўша замон колоритини ифодалабгина қолмай, балки матнга нафислик ҳам бағишлаган.

Мана Сервантес герцог Бехарскийга ёзган ва ўша даврга хос лутф ва тавозе билан суғорилган хатнинг русча таржимасидан парча:

«Ввиду того, что Вы, Ваша светлость, принадлежа к числу вельмож столь склонных поощрять изящные искусства, оказываете радушный и почётный прием всякого рода книгам... Вы, Ваша светлость, вперив очи мудрости своей в мои благие намерения, надеюсь не отвергнете столь слабого изъявления нижайшей моей преданности».

Дон Қихотнинг дабдабали монологлари ҳам худди шундай сертакаллуф иборалар билан тўлиб-тошган. Шунинг учун бундай услубдаги асарларни таржима қилишда кўтаринки руҳни сақлаш мақсадида эски ўзбек тилининг лугати ва грамматик қурилишидан меъёрида фойдаланиш мумкин, деб ўйлаймиз. Эски ўзбек тили иборалари, учинчи шахс кўпликда мурожаат қилиш, болохонадор сифатлар ва ўхшатишлар ишлатиш асар тилига улугворлик бахш этган.

Бундай услубни акс эттириш таржимондан катта санъат ва ҳаёт тажрибасига эга бўлишни талаб қилади. Бу ҳалол меҳнатни муносиб баҳоламоқ даркор.

Асар услуб жиҳатдан жуда ўткир юмор ва кинояли тилда ёзилган. Сервантеснинг асари хушчақчақ, лекин

аччиқ кулги билан суғорилган, чунки ўша оғир инквизиция даврида аччиқ кулги авторнинг бирдан-бир қуролли эди.

Саккизинчи бобнинг мазмуни ҳақида Сервантес киноя билан шундай деб ёзади:

«О славной победе, одержанной доблестным Дон Кихотом в ужасном и доселе неслыханном приключении с ветряными мельницами, также как и о других событиях, достойных приятного упоминания» (107).

М. Исмоилий таржимаси:

«Шу бобда шамол тегирмони билан қилинган, алҳолгача кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган даҳшатли жангда довюррак Дон Кихот қозонган шарафли ғалаба ҳамда эсга олсанг, жонинг роҳат топадиган буюк воқеалар баён қилинур» (21).

Кўриниб турибдики, текст асосида ётган нозик кинояни таржимон тўғри тушунган ва буни ўзбек тилида усталик билан акс эттирган.

Албатта, «Дон Кихот» романининг илк ўзбекча таржима намунаси айрим кам-кўстлардан холи эмас. Бу ўттизинчи йиллар таржимаси эканлигини унутмаслик керак. Шунинг учун ўша йиллардаги камчиликлар бунда ҳам учраши табиий ҳол. Чунинчи, *сеньор*, *сеньора* каби сўз ва ўзига хос номларнинг таржимаси ҳақида ҳали бирор қарорга келилмаганди. Шу сабабли М. Исмоилий таржимасида баъзи чалкашлик ва зиддиятлар ҳам учраб туради: *сеньор* баъзан айнан *сеньор* деб олинса, гоҳо *афандим* деб ўгирилади. Ёки *каре́та* сўзи у даврдаги барча таржималарда «арава» деб олинган, ушбу таржимада ҳам «*дама в карете*»—«*арава ичида ўтирган ойим*», «*рыцарский роман*»—«*жангнома*» шаклида берилган. Испан, рус ва шу каби бошқа тилларга хос сўзларни ўзбек сўзлари билан бериш у йиллар таржимасида расм эди. Масалан, Сервантес ижодига доир бир мақолада автор ҳақида шундай дейилади: «Сервантес шаҳарма-шаҳар кезиб, карвонсаройларда қўниб, ўз халқининг ҳаётини ўрганади»¹.

Карвонсарой сўзи Шарққа хос тушунча, шунинг учун уни Сервантес ижодида қўллаш ғайри табиийдай кўринади. «Дон Кихот» романидан ўзбек тилига қилинган парчаларга ёзилган сўзбошида М. Исмоилий тар-

¹ Улуғ Сервантес. «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1941, 23 апрель.

жима ўзбек дostonлари, хусусан, «Рустам дostonи» услубида бажарилганини ёзган эди. Аммо таржимани диққат билан ўқилса, ўзбек дostonларидан фақат характерли тугаш қисмларигина (улар ҳам изчиллик билан эмас) олинганига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Масалан, «Дардини Санчога айтиб шундай деди»; «Санчонинг сўзига шундай жавоб қайтарди» каби.

Албатта, бундай таржима эркинлиги макон колоритини бузади, бироқ булар тузатса бўладиган камчиликлардир. Бундай қусурларни, ҳали таржима соҳасида маълум норма қарор топмаган, катта тажриба тўпланмаган ўттизинчи йиллар таржимасининг хусусиятидир, деб қараш тўғри бўлади. Бинобарин, ўттизинчи йилларда барпо этилган таржималарга ҳозирги илмий принциплар талаби билан баҳо бериш мумкин эмас.

«Кейинги йилларда таржима назарияси проблемаларини ўрганишга бағишланган бир қанча ишларнинг тарихий обзор қисмида... уларга ҳозирги замон китобхонининг савияси андазасида баҳо беришдек зарарли тенденция кўзга ташланади. Бу таржима тарихини текширганда тарихийлик принципларининг қарор топиши масалаларини кўр-кўрона инкор этишга олиб келган бўлар эди. Ваҳоланки, ҳатто «таржима» тушунчасининг ўзи ҳамма даврларда бир хил бўлмаган, бинобарин, таржима асарларига қўйилган талаб ҳам ҳар бир даврда ўзгариб борган»¹.

Моҳир таржимон Мирзакалон Исмоилий Сервантеснинг «Дон Кихот» романини ўзбекчалаштириш юзасидан 1939 йилда яратган тажриба ҳозир ҳам кўп тарафдан ибратлидир.

---

¹ Ғ. С а л о м о в. Жуманиёз Шариповнинг «Ўзбекистонда таржима тарихидан» китобига муҳаррир муқаддимаси, «Фан» нашриёти, 1965, 11-бет.

ИЛМИЙ ҲАМКОРЛИК ВА ТАРЖИМА РАВНАҚИ

(Фактлар ва рақамлар)

Жаҳон халқлари ўртасида иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар жадал суръатлар билан кенгайиб бормоқда. Хусусан, совет воқелиги шароитида ҳар тарафлама равнақ топаётган иттифоқдош республикаларнинг дунёдаги бошқа мамлакатлар билан олиб бораётган ўзаро муносабатлари йил сайин тармоқланиб, ривожланиб, тобора мустаҳкамланмоқда. Бу жиҳатдан Ўзбекистон республикасининг китоб айирбошлаш соҳасида жаҳоннинг турли мамлакатлари билан ўрнатган алоқалари диққатга сазовор.

Ҳозирги вақтда Совет Ўзбекистони 11 социалистик мамлакатнинг 34 та, 13 капиталистик мамлакатнинг 29 та, ривожланаётган 10 мамлакатнинг 33 дан ортиқ олий ўқув юртлари, машҳур кутубхоналари билан алоқа боғлаб, фаннинг турли соҳаларида ҳамкорлик қилмоқда. Чунончи, Англиянинг Оксфорд, Кембриж университетлари, Британия музейи, АҚШдаги «Конгресс», «Бетезда» кутубхоналари, Калифорния, Кентукки университетлари, ГФРдаги «Франкфурт на Майне» кутубхонаси, «Бад-Годесберг» илмий-тадқиқот бўлимлари, Австралидаги Недленз университети, «Жанберра» миллий кутубхонаси, Голландияда «Дельта», «Лейден» кутубхоналари, Булғория, Венгрия, ГДР, Куба, Ҳиндистон, Австрия каби мамлакатларнинг турли китоб муассасалари билан муносабат ўрнатган.

Совет Ўзбекистони 1953 йилда бор-йўғи 5 мамлакат билан маданий алоқа боғлаган бўлса, бугунга келиб республикамиз дунёнинг 107 мамлакати билан муомала қилади.

1958—1975 йиллар орасида бизда чет элдан 27 мингдан зиёд китоб ва журнал олинган, 150 мингдан ортиқ китоб ва журнал хорижий мамлакатларга чиқарилган.

Шундан 30 мингдан ортиғи ўзбек тилида нашр қилинган ишлардир.

«Вашингтон университетининг кутубхонаси СССР ва Шарқ халқларининг 130дан ортиқ илмий муассаса ва ташкилотлари билан алоқа қилади,— деб ёзади шу университет кутубхонасининг мудирини Томас Г. Верт.— Жумладан, бизнинг кутубхонамиз Ўзбекистон Фанлар академияси, Тошкент Давлат университети ва Алишер Навоий номидаги кутубхона билан мустақам алоқа боғлаган».

«Биргина бизнинг республикамиз 1963—65 йиллар орасида жаҳоннинг 87 мамлакати билан алоқа қилган. Шундан А. Навоий номи республика халқ кутубхонаси, 1963 йилгача бўлган маълумотларга кўра, ўттизта чет эл мамлакатларидаги 69 та кутубхона ва бошқа маданий ташкилотлар билан алоқа қилган—5 та фанлар академияси, 14 давлат кутубхонаси, 3 музей, 47 университет, институт ва марказлардан китоб олган. 1961—1962 йилларда чет элларга ўзбек ва рус тилларида 2227 китоб ва журнал юборилиб, чет мамлакатлардан 3172 китоб ва журнал қабул қилинган»¹.

1975 йилга келиб Совет Ўзбекистони 34 социалистик ва капиталистик мамлакатларнинг 94 ташкилоти билан алоқа ўрнатди. Шу йил ичида 1220 дан ортиқ китоб, 4380 журнал чет элга чиқарилган ва улардан 580 китоб, 1170 журнал қабул қилинган.

1976 йилга келиб бу рақам янада ошди. Алоқа қилинаётган мамлакатлар сони 35 тага, алоқа марказлари эса 96 тага етди. 1976 йилнинг биринчи ярмида 1250 китоб, 4380 журнал юборилиб, 610 дан ортиқ китоб ва 1170 журнал харид қилинган.

1963 йили 5 Фанлар академияси билан алоқа боғланган бўлса, 1975 йилга келиб 8 Фанлар академияси, 28 дан ортиқ миллий кутубхона, 4 музей ва 50 университет билан ҳамкорлик қилина бошланди.

Ўзбекистонда чет эллар билан маданий алоқа қилувчи ўттизга яқин республика, область, шаҳар бўлимлари, 660 дан ортиқ ташкилот бор. Дўстлик эндиликда умумхалқ ҳаракати тусини олди.

Бизнинг хат, кўرғазма, сурат, санъат ва халқ усталари асарлари, кинофильм ҳамда адабиётларимиз жа-

---

¹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1963 йил, 26 апрель.

ҳондаги 2450 нуқтага жўнатилмоқда. Рус, инглиз, француз, испан, араб ва форс тилларида нашр этиладиган ойлик «Бугунги Совет Ўзбекистони» бюллетени бутун дунёда қизиқиб ўқилади. Бугунги кунгача хорижий дўстларимиз бу ойлик бюллетеннинг 168 сони билан танишдилар.

* * *

Шарқ билан Ғарб халқлари ўртасидаги илмий таржимачилик муносабатлари қадимий тарихга эга бўлиб, ўрта аср мутафаккирлари ал-Хоразмий, ал-Баттоний, ал-Хазиний, Насриддин Тусий ва Улуғбек жадвалларининг XI—XVII асрларда Ғарбий Европа тилларига таржима қилинганлиги ва бу таржималар Европада табиий фанлар тараққиётига жиддий туртки бўлганлигини далил келтириш мумкин.

Ҳозирги ўзбек адабиётида инглиз ва Америка адабиётидан қилинган таржималар катта ўринни ишғол этади ва уларнинг салмоғи йил сайин ошиб бормоқда. Ўзбек китобхонларига Вильям Шекспир, Роберт Бёрнс, Жон Рид, Эрнест Хемингуэй, Марк Твен, Жек Лондон, Ленгстон Хьюз, Брет Гарт, Теодор Драйзер, Эптон Синклер, Бичер Стоу, Даниель Дефо, Этель Войнич, Жонатан Свифт, Конан Дойл, Грем Грин, О. Генри, Эдгар По, Г. Лонгфелло, О. Уайльд, Г. Уэллс каби забардаст адибларнинг номлари яхши таниш.

Чет эллардаги тинчлик ва демократия тарафдорлари ҳам кўп миллатли совет адабиётини, жумладан, унинг ажралмас қисми бўлган ўзбек адабиётини севадилар, ёзувчи ва шоирларимиз ижодини ҳурмат билан тилга оладилар. Буни Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобир, Муҳаммад Аминхўжа Муқимий, Зокиржон Фурқат каби классик адабиётимиз намояндалари ва Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Шароф Рашидов, Зулфия сингари ўзбек совет адабиёти вакилларининг кўплаб асарлари инглиз, немис, француз, чех, румин, поляк, булғор, венгер, ҳинд ва бошқа хорижий тилларга таржима қилинганлиги, чет эл китобхонлари томонидан севиб ўқиётганлигидан ҳам кўриш мумкин.

1959 йили Москвада бўлиб ўтган Ўзбекистон санъати ва адабиёти декадаси муносабати билан «Советский пи-

сатель» ва «Молодая гвардия» нашриётлари ўзбек совет ёзувчиларидан Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар», «Бўрондан кучли» асарларини, Асқад Мухторнинг «Опа-сингиллар» романини ҳамда «Ўзбек ҳикоялари» тўпламини рус тилида босиб чиқарди. Декада кунлари Москвадаги Хорижий тиллар адабиёти нашриёти Ш. Рашидовнинг «Ғолиблар» повестини (Ғ. Ҳанна ва Д. Сквирский таржимасида), А. Мухторнинг «Опа-сингиллар» романини (Д. Сквирский таржимасида), «Ўзбек ҳикоялари» тўпламини инглиз тилида чоп этди. Бу китоблар инглиз тилига русча таржималар орқали ўгирилган.

1967 йили «Советский писатель» нашриёти Асқад Мухторнинг «Давр менинг тақдиримда» романини В. Василевский таржимасида китобхонларга тақдим этди. Бу таржима орқали Америка қитъасидаги миллионлаб кишилар ўзбек адабининг ҳаёти ва ижоди билан яқиндан танишиш имконига эга бўлдилар.

Бу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, айрим чет эллик адиблар, таржимонларнинг ўзбек ёзувчилари ҳаёти ва ижоди билан жиддий қизиқаётганликлари диққатга сазовордир. Улар ўзбек ёзувчиларининг ижодидан айрим намуналарни ўз тилларига ўгириш билангина чегараланиб қолмай, балки баъзи ёзувчиларнинг босиб ўтган ижодий йўли билан махсус шуғуллана бошладилар.

Асқад Мухтор чет эллик китобхонлар, унинг ижодини тадқиқ қилаётган адабиётшунослардан хатлар олиб туради. Масалан, америкалик олим ва таржимон Ҳарольд Батесбай Ўзбекистонга келганида Асқад Мухторнинг меҳмони бўлди. У ўзбек ёзувчисининг ижоди юзасидан илмий иш олиб боряпти. Ана шу муносабат билан Ҳ. Батесбай ўзбек адабига бир қанча саволлар билан мурожаат қилди. Бу саволларга берилган жавоб эса «Сентрл Азиатик» журналида босилиб чиқди.

А. Мухторнинг мазкур журналда босилган жавобидан шу нарса маълум бўладики, «Опа-сингиллар» романи ўзбек тилида уч марта, рус тилида эса беш марта босилиб чиқибди. Бундан ташқари, асар Ҳиндистонда ҳинд тилида, Бухарестда румин тилида, Пекинда хитой тилида, шунингдек, украин, қозоқ, тожик, туркман, қорақалпоқ тилларида чоп этилганидан хабар берилади. «Туғилиш» романи эса ўзбек тилида уч марта, рус тилида эса тўрт марта нашр қилинган. «Давр менинг тақ-

диримда» романи ўзбек тилида икки, рус тилида эса уч карра босилган.

Ушбу «жавоб»нинг сўнггида ёзувчи Асқад Мухторнинг ижодига алоқадор библиография илова қилиниб, унда илмий асарлар ва таржималарнинг номлари инглизча транслитерацияда берилган.

Ана шу маълумотларга асосланган мистер Ҳ. Батесбай Асқад Мухторнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида инглиз тилида каттагина мақола эълон қилган¹.

1958 йили инглиз тилида «Ўзбекистон сўзлайди» номли тўплам босмадан чиқди. Унда Ойбекнинг «Навоий» романидан парча, А. Қаҳҳорнинг «Кўр кўзнинг очилиши» ҳикояси, Ойдиннинг «Ширин келди», Р. Файзийнинг «Янги йил оқшомида», С. Зуннунованинг «Биринчи қадам» ҳикоялари ўрин олган.

1961 йили Лондонда «Сентрл Букс» нашриёти «Совет адабиёти кутубхонаси» сериясида чиқарилган «Совет республикаларидан 25 ҳикоя» тўпламига А. Қаҳҳорнинг «Майиз емаган хотин», С. Айнийнинг «Мадрасадаги сўнгги куларим» ҳикоялари киритилган.

Лотин Америкаси мамлакатларида ҳам ўзбек илм-фани, маданияти ва адабиётига бўлган қизиқиш кундан-кунга ортиб бормоқда. 1956 йили Аргентина пойтахти Буэнос-Айресда Рудольфо Гиолдининг «Эдиториал фундаментос» нашриёти «Ўзбекистон — кўзгуда» китобини босиб чиқарди.

Асар икки бобдан иборат бўлиб, унда Ўзбекистон тарихи, географияси, Урта Осиёнинг буюк олимлари — Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбекларнинг жаҳон фани тараққиётига қўшган улкан ҳиссалари ҳикоя қилинади. Китобнинг адабиёт ва санъат бўлимида Р. Гиолди М. Кошғарий, А. Навоий, Муқимий, Фурқат, Ҳ. Олимжон, Ғайратий, Қ. Яшин, Уйғунларнинг ижоди тўғрисида мароқ билан сўзлайди.

Ўзбек адабиёти намуналарини инглиз тилига ўгириш фақат проза жанри билан чегараланмай, қадимги ва бугунги шеърятимизга ҳам тааллуқлидир. Ўзбек поэзиясининг аҳамияти тўғрисида Англиянинг машҳур ёзувчиси Жон Бойнстон Пристли шундай ёзади: «Айниқса, Совет Иттифоқининг жапубий республикаларида поэ-

---

¹ Herold R. Battersby. Asgad Mukhtor: an uzbek writer and his works. "Central Asiatic journal", Volume XV, No. 1971, P. 55—68.

зиянинг кенг оммавийлашгани мени ҳайратда қолдирди. Масалан, Тошкентда телевидение томошабинлари шоирларнинг мумкин қадар тез-тез чиқиб туришларини талаб қиладилар. Бизнинг мамлакатимизда ҳам теле-томошабинлар шундай қилишса, айти муддао бўлар эди».

АҚШ, Англия, Франция, Германия Федератив Республикаларида ўзбек шоир ва ёзувчиларининг асарларига қизиқиш кундан-кунга ўсиб бормоқда. Бунга мисол тариқасида америкалик Фрейз Блайнернинг «Чирчиқ октябрий ва пионерларига» шеърини кўрсатиш мумкин. Бу шеър совет болаларига бағишланган бўлиб, бахтиёр ва қувноқ ёшлик туйғулари ўз ифодасини топган. Шоир ота-оналаримизнинг қони, забардаст қўллари ва ақл-заковати билан бунёд этилган социалистик тузумни, янги жамиятни кўз қорачиғидай сақлашни таъкидлайди. У совет ёшларининг эртаги кунни бугундан ҳам равшанлигига ишонади.

Инглиз тилига ўгирилган ўзбек адабиёти намуналари ичида «Ўзбек шоирларининг ашъори» (1958), «Муқимий» (1958) тўпламлари ва «Совет адабиёти» журналарида босилган асарлар диққатга сазовордир.

«Ўзбек шоирларининг ашъори» тўпламида ўндан ортиқ шоирнинг ижодидан намуналар берилган.

Мазкур тўплам босилиб чиққач, бу ҳақда ёзувчи Питер Темпест «Англо-совет» журналарида махсус мақола ёзиб, антологияга киритилган 70 га яқин шеър ва поэмаларнинг инглиз тилида жаранглаши гоёт зўр воқеа эканлигини эътироф этади: «Ўзбек шеърини Фарб китобхонага улар мутлақо билмайдиган бир мамлакатни кашф этгандек бўлди. Нотаниш ўлка ва унинг халқи яратган шеърини ифодаларга назар ташлашнинг ўзидаёқ улар ўзларининг бутун кучи, ҳис-туйғулари ва кайфиятлари билан кўз олдимизда гавдаландилар. Китоб саҳифаларида бу халқнинг ўтмиши ва ҳозирги турмуши кўз ўнгимизда жонлангандай бўлади».

Мақола автори ўзбек адабиётининг тарихий-ижтимоий тараққиёти, социал моҳиятини тушуниб етган. Буни Питер Темпестнинг қуйидаги сўзларидан ҳам билиб олиш мумкин: «Ижтимоий эркинлик, социалистик ўзгаришлар ўзбек шеърини бош, ранг-баранг, янги мавзулар, социалистик қурлиш ва совет ватанпарварлиги темаларини бахш этди».

Ўзбек адабиётининг умумсовет ҳамда жаҳон адабиёти билан алоқаси, бу муносабатнинг хилма-хил бадиий таржималарда ўз ифодасини топиши эндиликда илмий очерк, адабий лавҳа ва обзор эмас, балки чуқур тадқиқотлар мазмунига татийдиган мўл, баркамол материал берувчи катта мавзу бўлиб қолди. Бобир прозаси — француз тилида, Абдулла Қодирий китоби — немис тилида, Абдулла Қаҳҳор комедияси — грек тилида, Шароф Рашидов достони — ҳинд тилида, Раҳмат Файзий романи — кхмер тилида ва ҳоказо. Жўғрофий «координат»лари тобора кенгайиб бораётган катта таржима адабиётини илмий томондан ёритиш таржимашунослик фани олдида турган долзарб масалалардан биридир.

ҲОФИЗ ШЕРОЗИЙ ВА НЕМИС АДАБИЁТИ

(Қисқача очерк)

Европа билан Шарқ мамлакатлари нисбатан икки қутбни ташкил этса-да, лекин улар орасидаги сиёсий, иқтисодий, маданий ҳамкорлик муносабатлари қадим тарихга эга. Уларнинг жаҳон маданияти, илм-фани хазинасига қўшган ҳиссаси бир-биридан кам эмас. Инсоният бахт-саодати йўлида қилинган ҳар қандай олижаноб иш ҳеч қачон бир юрт, бир мамлакат ёки бир қитъа доирасида чекланиб қолмаган.

Шарқ мамлакатлари ижтимоий ҳаётнинг мутараққий йўлига тушиб олишидаги Европанинг ролини инкор этмаган ҳолда, Шарқнинг ҳам Европага баракали илмий, маданий таъсиридан кўз юмиб бўлмайди.

Ўз даврида Шарқнинг буюк энциклопедик мутафанин олимлари, файласуфлари, материалистик дунёқарашга эга бўлган илғор кишилар, бадий сўз усталари асрлар давомида Европа ижтимоий онига таъсир этиб келди. Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад ал-Хоразмий, Саъдий Шерозий, Ҳофиз, Умар Хайём ва бошқалар ана шундай сиймолардандир.

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозийнинг оташин шоир сифатидаги шуҳрати Шарқдагина эмас, Фарбий Европада ҳам кенг тарқалган. XVIII асрнинг охирларидаёқ Ҳофиз шеърятининг ҳаётбахш оҳанглари Рейн бўйларига етиб келиб, шоирларнинг ҳам, олим, файласуфларнинг ҳам диққатини ўзига жалб этди: шеърларининг илк таржималари пайдо бўлди, унинг ижодига қизиқиш бошланди. 1791 йили Шарқ шеърятининг муҳиби Вал Ҳофиз ғазалларидан бир нечтасини немис тилида нашр эттирди. Бу — шоир асарларининг Европа тилларига қилинган биринчи таржимаси эди. Шундан кейин Ҳофиз ижодига қизиқиш янада кучайди. 1812 йили машҳур шарқшунос Йозеф фон Ҳаммер шоир де-

воининг тўла таржимасини яратди. Бу таржима Ҳофиз шуҳратининг бутун Европага ёйилишига, немис халқи орасида бу санъаткорга инсбатан муҳаббат уйғонишига сабаб бўлди. Шоирлар, шеърят мухлислари орасида ўзига хос «ҳофизхонлик», унга тақлид қилиб, эргашиб шеърлар ёзиш авж олиб кетади. Доумер деган таржимон тузган, «Ҳофиз» номи билан нашр эттирилган тўплам ана шундай қизиқиш натижаси эди. Доумер Ҳофизнинг 200 дан ортиқ ғазалига ўхшаш а т м а ёзади. Бу шеърларни Ҳофиз асарларининг таржимаси деб бўлмайди, албатта. Лекин унинг шеърларидаги чуқур лирик маъноларни шарҳлайдиган бу мажмуа шоир ижодининг немислар орасида танилиши ва шуҳрат қозонишига катта туртки бўлди. Ҳаммер нашри ва Доумер тўплами туфайли Гегель, Фридрих Энгельс Ҳофиз ижоди билан танилишига муяссар бўлдилар. Шоир ғазалларидаги чуқур фалсафий-ижтимоий фикрлар Гегелни ўзига мафтун этди, у Ҳофизни «гениал санъаткор, гўзал, лаззатли... айна чоқда, исёнкор шеърлар муаллифи» сифатида таърифлади. Фридрих Энгельс ҳам шоир ижодини қадрлаган, унинг «нозик ва мусиқий шеърлари»дан ғоят завқланган.

Машҳур немис шоири Иоганн Вольфганг Гёте 1812 йили Рейн бўйларига қилган саёҳати вақтида Ҳаммер таржимаси билан танилишига муяссар бўлади. Уч ой давомида уйдан чиқмай, буюк форс шоирининг машҳур ғазалларини мутолаа қилади. Ҳофиз ғазалларида тараннум қилинган инсонпарварлик, мавжуд ижтимоий тузумга ғазаб-нафрат, гўзалликка, яшашга муҳаббат, ҳақиқий инсоний севги Гётега кучли таъсир этди. Мана шу чуқур таассурот натижасида у 1814—16 йиллар орасида севги-муҳаббат мавзуида янги, ғоятда латиф шеърлар яратади ва «Ғарблик муаллифнинг Шарқий девони» номи билан алоҳида назм мажмуаси тартиб беради. Гёте ўз шеърларида Ҳофиз яратган образлардан, ижтимоий-фалсафий фикрлардан фойдаланди. Мазкур туркум шеърларни «Муғаннийнома», «Соқийнома», «Ҳофизнома», «Ишқнома», «Ранжнома», «Форсийнома», «Темурнома», «Хулднома», «Масалнома», «Ҳикматнома», «Тафсирнома», «Зулайхонома» каби бўлимларга ажратади. Бу эса немислар диёрида Ҳофиз ижодига бўлган қизиқишни янада кучайтиради. Доктор Р. Опицнинг ёзишича, ўша йилларда Ҳофиз шеърлари ўқилмай-

диган, унинг ижоди устида баҳс юритилмайдиган бирон адабий уюшма ёки тўгарак бўлмаган.

Шундан сўнг Хўжа Ҳофиз ижодига бағишланган мақолалар, тадқиқотлар, шоир асарларининг янги-янги таржималари, форсий асл нусхасининг нашрлари бирин-кетин пайдо бўла бошлайди. 1863 йили Лейпцигда машҳур шарқшунос Брокгауз таҳрири остида шоир шеърларининг немисча таржимаси, асл нусхалари ҳамда Саудий томонидан 80 ғазалга ёзган изоҳ ва шарҳлари билан чоп этилади. Немис олимлари Ҳофиз асарларини тўлароқ нашр этиш, шоирнинг ҳаёти ва ижодини мукаммалроқ ёритиш устида мунтазам шуғулланишлар. Шарқшунос олим ва таржимон Бинкунц фон Розенцвейг 1858—63 йиллар орасида Ҳофиз ғазалларини ўгириш, асл нусхалари, тўла текстларини тайёрлаш устида иш олиб боради. У 1864 йили кўп йиллик меҳнатининг маҳсули бўлган Ҳофиз ғазалларининг тўла таржимасини асл нусхаси билан бирга нашр эттиради. Бу таржимада машҳур форсий ғазалларининг мазмуни ва маъноси, уларнинг илғор ғоявий-тематик хусусиятлари, ҳофизона поэтик бадий санъаткорлик анча мукамал акс этган бўлиб, у Европада Ҳофиз ижоди хусусида олиб бориладиган тадқиқотларга замин яратди. Бу таржимада Ҳофизнинг ҳаёти ва ижодига доир қисқача маълумот ҳам берилган.

1865 йили Ҳофиз ғазалларининг ихчам бир нусхаси яна Берлинда босилиб чиқди. Буни ношир ва таржимон Неселман тайёрлаган. Бу нашрлар ичида Фридрих Боденштед ва доктор Р. Опицнинг Ҳофизнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган тадқиқотлари алоҳида диққатга сазовор.

Фридрих Боденштед 1876—77 йиллар орасида Ҳофиз шеърларининг янги гўзал таржималарини яратади. «Шероз булбули» номли бу тўпламга ёзилган 27 саҳифалик сўз бошида Боденштед шоирнинг ижоди, ғазалларининг ғоявий-тематик хусусияти ва санъаткорлик маҳоратини тадқиқ қилишга ийтилган.

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий ижодини ўрганиш ва тарғиб қилиш борасида немис олимлари, адиблари яна бир қанча ишларни бажардилар. Форстожик адабиёти, Совет Иттифоқи халқлари адабиётига бағишланган илмий ишларда, тўплам ва китоблардан Ҳофиз асарлари, у ҳақдаги илмий мақола, биографик

маълумотлар муносиб ўрин олди. Янги таржималар юзга келди. 1919 йилдан 1957 йилга қадар Хўжа Ҳофиз девони икки марта (Мюнхен ва Дюссельдорфда), ғазалларидан мажмуалар уч марта (Базель, Ҳамбург, Мюнхенда) таржима қилиниб нашр эттирилди. 1966 йили Лейпцигда чоп қилинган «Жаҳон халқлари адабиёти фаҳристи» номли катта китобда форс-тожик адабиётининг бошқа классиклари қатори, Ҳофизга ҳам махсус бўлим ажратилган.

Кейинги даврларда яратилган Ҳофиз ғазаллари таржималари орасида шоир ва таржимон Вальтер Вильгельм томонидан ўгирилиб, «Ҳофиз гулдастаси» номи билан Лейпцигда (1970) нашр этилган янги мажмуаси айниқса қимматлидир.

Немис олимлари ва шоирлари Ҳофизнинг ижоди ҳақидаги тадқиқотлари, асарларини таржима қилиш ва нашр этиш билан бу улкан санъаткори Европага таъиндилар. Чунки Ғарбий Европадаги бошқа тилларга қилинган таржималарнинг кўпчилиги ана шу немисча таржималар ёки немис олимлари нашр этган асл нусхаларга асосланган.

Ўтмиш ва ҳозирги замон немис адабиётида «Ҳофиз» мавзуи ҳам мундарижа, ҳам мазмун эътибори билан ўзига хос, фавқулодда қизиқарли бир маъно касб этган. Бу мавзу адабий алоқа, бадиий таржима ва таъсир йўналишида ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

БИР ЯРИМ АСРЛИК БАҲСНИНГ ДАВОМИ...

Генрих Гейненинг машҳур «Лорелея» ва «Ёввойи шимолда...» шеърлари кўпгина шоир-таржимонларимиз томонидан ўзбек тилига ўгирилди, ҳамон янги-янги интерпретациялари юзага келмоқда. Бунинг ажабланарли ери йўқ. Бу иккала шеър Гейне таржимасига қўл урган деярли барча рус шоир-таржимонларининг ҳам диққатини ўзига жалб этиб келган. Натижада буларнинг, айниқса, «Ёввойи шимолда...» шеърининг рус тилида янги-янги таржималари пайдо бўлган. Аммо ҳанузгача Гейне асарлари тўпламининг русча нашрига, асосан, М. Ю. Лермонтов таржимаси киритилади. Сабаби, шоир руҳини ҳеч бир таржимон Лермонтовчалик беролмаган. Лекин М. Ю. Лермонтов «Ёввойи шимолда...» шеърининг таржимасида шоирнинг руҳини бергани билан шеър мазмунини тўла акс эттиролмаган. Бунинг асосий боиси род категорияси туғдирган мушкулликдир.

Биз қуйида рус ва ўзбек тилига энг кўп ағдарилган «Ёввойи шимолда...» таржималарининг баъзи вариантлари хусусида тўхталмоқчимиз.

Юқорида, Лермонтов таржимасидаги «Ёввойи шимолда...» шеъри мазмунининг ўзгариб кетишида род категорияси мушкулликка сабабчи бўлган, дедик. Худди шу масалада, айти шу шеър мисолида таржима назариётчиси Ғайбулла Саломов ҳам фикр юритган. У шундай деб ёзади:

«Рус адабиётида бадий таржимада род категорияси туғдирадиган мушкулликни акс эттирувчи маълум ва машҳур бир мисол бор. Улуғ немис шоири Генрих Гейненинг «Қарагай билан Пальма» номли шеърида ўз маъшуқаси Пальмадан абадий жудо бўлган ошиқ Қарагай тасвирланади. Немис тилида қарагай дарахтини билдирувчи иккита сўз бор: бири — женский родда — die Fichte (дий Фихте), иккинчиси эса мужской родда —

der Fichtenbaum (дер Фихтенбаум). Ҳозор шимолда қоятошлар устида танҳо қолган ошиқ «дер Фихтенбаум» ўз маъшуқаси «дий Пальме»нинг висолига етиш орзусида оҳ уради.

Бу ажойиб шеърни рус тилига ўғирар экан, М. Ю. Лермонтовнинг олдида бир муаммо турар эди: рус тилида *сосна* (қарағай) сўзи ҳам, *пальма* ҳам женский роддир. Демак, бу икки сўз йигит билан қиз образини ўзида мужассамлаштира олмайди. Шу сабабдан Лермонтов таржимасида шеърнинг мазмуни анча ўзгарган: ...ошиқ-маъшуқлар ўрнини дугоналар муҳаббатига, улар ўртасидаги ҳижрон азоби эгаллаган.

Гейне шеърини рус тилига ағдарган бошқа рус шoirлари асар қаҳрамонларининг жинсини бу тариқа ўзгартиришни номувофиқ ҳисоблаб, *сосна* (қарағай)ни мужской роддаги бошқа дарахтнинг номи билан алмаштирадilar. Масалан, Ф. И. Тютчев *сосна* (қарағай) ўрнига шу турдаги бошқа *кедр* дарахтини танлайди...

А. А. Фетнинг таржимасида эса қарағайнинг ўрнини бутунлай бошқа дарахт — *дуб* (эман) эгаллайди...

Мутахассис ботаникларнинг фикрича, Ф. И. Тютчев таржимасида ноаниқликка йўл қўйилган: кедр шимолда унмайдиган жануб дарахти бўлиб, фақат Урта денгизда учрайди. Шимолда эса кедр эмас, балки *кедровая сосна* — кедр-қарағай ўсади»¹.

Бизнингча, мутахассисларнинг шимолда кедр эмас, балки кедровая сосна (эман—қарағай) ўсади, кедрнинг ватани Урта денгиздир, дейишларида бир ёқламаликка йўл қўйилган. Биринчидан, кедр қарағай дарахти турига кирар экан, бу унчалик катта фарқ қилмайди. Иккинчидан, маҳаллий аҳоли кедровая сосна (эман—қарағай)ни ҳам кедр (эман—қарағай) деб тушунишлари турган гап. Учинчидан, бадиний шартлиликни ҳам унутмаслик керак.

Шу нуқтаи назардан қараганда, қарағай (сосна)ни кедр (эман) деб олиш (албатта, рус тилида) мақсадга мувофиқ. Шеър мазмуни ҳам шунини талаб қилади. Бунинг тўғрилигини Тютчев таржимаси тасдиқлаб турибди. Негаки, Тютчев Гейне билан 1824 йили Мюнхенда шахсан танишган, бирмунча вақт бирга яшаган. Шун-

---

¹ Ғайбулла Саломов. Тил ва таржима. Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1966, 193—194-бетлар.

дай экан, бу Тютчев ўша пайтлардаёқ Гейненинг шеърини яқиндан билган, шонининг мазкур шеърида айтмоқчи бўлган мақсад ҳам унга аён эди, дейишга имкон беради. Фикримизни Генрих Гейненинг ўзи Тютчевни хотирлаб, «У менинг Мюнхендаги энг яқин дўстим эди», дейиши ҳам тасдиқлайди. Шуларга асосланиб, ҳақиқатан ҳам, Гейне «Қарағай ва Хурмо» шеърида айрилиқдаги ошиқ-маъшуқлар тимсолини яратган, дея оламиз. Қарағай ва Хурмони айрилиқдаги ошиқ-маъшуқлар деб қарайдиган бўлсак, ўз-ўзидан маълумки, шеър мазмунини бузишга ҳаққимиз йўқ. Бу билан биз М. Ю. Лермонтов таржимасини рад этмоқчи эмасмиз. Лермонтов таржимаси шу билан қимматлики, у Гейненинг руҳини, шеъриятининг мусиқавийлигини бағоят нозик акс эттирган, бошқа ҳеч бир таржимон ўшандай муваффақиятга эриша олмаган.

Бунга ўхшаш шеърларни ўзбек тилига ўгириш яна ҳам қийинчилик туғдиради. Чунки ўзбек тилидаги сўзларда «жинс» аломати йўқ. Шундан бўлса керак, Фафур Гулом таржимасида ҳам, Мақсуд Шайхзода таржимасида ҳам, Миртемир таржимасида ҳам Гейненинг «Қарағай ва Хурмо» шеърининг аслидаги мазмун бирмунча ўзгариб қолган. Тўғрироғи, айтилмоқчи бўлган мақсад ўқувчига бир оз мавҳумлашгандай туюлади. Асл муддаога ўтишдан олдин шеърнинг икки русча таржимаси билан танишишга тўғри келади.

М. Ю. Лермонтов таржимаси:

На севере диком стоит одиноко
На голой вершине сосна.
И дремлет качаясь и снегом сыпучим
Одета как ризой она.
И снится ей все, что в пустыне далекой
В том крае, где солнца восход,
Одна и грустна на утесе горючем
Прекрасная пальма растет.

А. Энгельке таржимаси:

На голой скале, одиноко,
На севере диком, глухом

Қачается кедр и дремлет
Одетый снегом и льдом.

И снится ему, что далеко,
В стране, где солнца восход.
На знойном утесе пальма,
В немой печали растет.

Миртемир таржимасининг қайта ишланган сўнгги варианты:

Яйдоқ шимол тоғ чўққисида
Бир қарағай турар якка ҳол.
Мудрар ҳам муз, ҳам қор устида —
Чулғанмишдир оқ кафан мисол.

У бечора кўрар тушида
Оvloқ ерда — кун ёқда жим — лол
Кунда куйган қоя тўшида
Куюнар бир хурмо якка ҳол.¹

Филология фанлари кандидати Сафо Очилов Миртемирнинг бу таржимаси тўғрисида қуйидагиларни ёзади:

«Эркаклик маъносига ҳамоҳанг бўлганлиги вадан «дер Фихтенбаум» сўзини қарағай деб олинган; заифалик маъносини англаганлиги учун «дий Пальме» — хурмо деб ўгирилган»².

Бундай бўлмаса керак. Йигит буй-бастига ўхшаганлиги учун «дер Фихтенбаум» — «Қарағай» ёки қиз қадди-қоматини эслатгани учун «дий Пальме» — «Хурмо» деб таржима қилинган эмас. Ундай бўлса, «дер Фихтенбаум»ни, эҳтимол, *Мирзатерак* деб ағдарган маъқул бўлармиди...

Сафо Очилов давом этиб ёзади: «Миртемир таржимасида:

---

¹ Миртемир. Асарлар. Уч томлик. 3-жилд. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1972, 229—230-бетлар.

² «Вопросы литературоведения и языкознания». Изд-во «Фан», Т., 1972, стр. 78.

Кунда куйган қоя тўшида
Куйинар бир хурмо якка ҳол.

Русча *растет* феъли ўзбекчага *куйинар* деб ўгирилганки, бу «хафа бўлмоқ», «ўкинмоқ» маъноларини беради.

Лермонтов «трауер» сўзини *растет* (ўсади) деб берган. Ўзбек тилидаги бу феълнинг *хафа бўлмоқ*, *ғамгин бўлмоқ*, *куйинмоқ* каби синонимларини топиш мумкин. Миртемирнинг маҳорати шундаки, шеърини таржимага кўп маъноли сўз танланган...»

Бу ерда муаллиф, негадир, немис тилидан хабардор бўлгани ҳолда, немисча «трауерт» сўзининг *траурный*¹ (мотамли, мотамсаро, азадор) маъноси ҳам борлигини эслатмайди.

Хўш, китобхон юқорида келтирилган Миртемир таржимасидаги шеърни ўқиб, *йигит* сиймосини кўз олдига келтира оладими? *Йигит* сиймосини *қарағайда* кўриш учун бирор туртки борми?

Шу ўринда, ҳақли равишда, ўзбек тилида лисоний жинс тушунчаси йўқ-ку? Шундай экан, Қарағай ва Хурмо тимсоллари орқали *қиз* ва *йигитни* қандай гавдалантириш мумкин, деган саволлар туғилади.

Тўғри, ўзбек тилида отларнинг «жинсий мансублиги»ни англатувчи белги йўқ. Лекин с и ф а т л а ш, ж о н л а н т и р и ш орқали улар тимсолида йигит билан қиз образини тасвирлаш мумкин эмасмикин?

Ёш шоир Абдулла Шер бир уриниб кўрган эди:

Ёввойи шимолда, яйдоқ юксакда
Тунд ва холи турар қарағай.
Чайқалиб, у мудрар қору қировда,
Худди оппоқ ридо кийгандай.
Тушида доим шу: кўп олис саҳро —
Жазирама ҳув Шарқ томонда,
Жизғанак қояда гўзал бир хурмо
Усар эмиш танҳо, армонда.

---

¹ Қаранг: «Немецко-русский словарь». Изд-во «Советская энциклопедия», Москва, 1966, стр. 440.

Абдулла Шер биринчи икки мисрани ўзбек тилига маҳорат билан ўгирган. «Тунд ва холи турар қарағай» дейиш билан ўқувчининг тасаввурида *қарағай тунд бўлиб тургандай* гавдаланади, жонланади. *Тунд* боқиш эса эр кишига хос. Лекин *хурмо* дарахти жонлантирилмаган. Натижада, барибир, шеърнинг мазмунига путур етган. Шунингдек, кейинги мисраларда биринчи икки мисрадагидай руҳ, қўймалик, мусиқавийлик сезилмайди.

Миртемир таржимаси бошқа адибларимизникига нисбатан бирмунча мукамалроқ чиққан, лекин унда ҳам шеърини мисралар бир қадар насрий тус олгандай.

Масалан:

Мудрар ҳам муз, ҳам қор устида —
Чулғанмишдир оқ кафан мисол,—

мисраларида андек ғализлик бордай. Таржимон «музу қорга бурканиб», демоқчи. Лекин ўша фикр чиқмаган.

У бечора кўрар тушида,
Овлоқ ерда — кун ёқда жим, лол,—

мисралари ҳам на Гейне, на ҳассос шоиримиз Миртемир даражасида.

Немис шоири оппоқ қору музга бурканиб турган қарағайни ридо кийиб юрган Европа йигитларининг типик вакили (ўша даврда кўпчилик динга ишонувчи, диндорлар эди) сифатида тасвирлайди. Кўм-кўк япроқларга бурканган хурмони эса, ўз ошиғига етолмаган маъшуқа — муҳаббатига мотам тутиб турган қиз сифатида тасвирлайди.

Шуниси ҳам борки, шоир фақат қиз ҳамда йигит ўртасидаги муҳаббатни тасвирлаш билан чегараланиб қолмаган. Улар тимсолида *Европа* билан *Осиёни* ҳам назарда тутган. Гейне ўзининг идеал мамлакати бўлган Осиёни сулув ва гўзал қиз, шимолдай совуқ, дин оғушидаги Европани эса ридо кийган йигит тарзида тасвирлар экан, Европа ва Осиё мамлакатларининг бир-бири-

га интилишларини ҳам шеърга сиғдириб юборган. Европадаги адолатсизликни кўрган шоир Осиё қитъасини ўз идеалидаги мамлакатлар макони деб билади. Шунинг учун ҳам у Ганг дарёсига такрор-такрор мурожаат этар экан, у томонларни *ажойиб орзулар мамлакати* деб билади.

Хуллас, шеър саккиз мисрадангина иборат бўлгани билан бир дунё мазмунни ўзида мужассамлаштирган. Шундан кўриниб турибдики, *Қарағай* ва *Хурмони* ўзбекча таржимада ҳам *йигит* ва *қиз* тимсолида гавдалантириш фақатгина мақсадга мувофиқ эмас, балки муқаррардир.

ШЕРОЗ БУЛБУЛИ НАВОЛАРИ

Ўзбек адабиёти тарихида айрим адабий фактлар бизда оригинал ижодга қараганда эртароқ, бадний таржима туфайли юз берган: чунончи, форс-тожик адабиётида анъана тарзида шуҳрат таратган хамсачилик ўзбек адабиётига биринчи марта таржима-адабиёт сифатида кириб келди. Алишер Навоийнинг монументал «Хамса»си ёзилгунига қадар Низомий Ганжавийнинг «Панж ганж»и таркибидаги «Махзанул-асрор», «Хусрав ва Ширин» ҳамда «Искандарнома» дostonлари ўзбек тилига XIV асрнинг ўрталари ва XV асрнинг бошларидаёқ таржима қилинган.

Форс-тожик адабиёти ютуқларини ўзбек тилига ўгириш тажрибаси кейинги асрларда ҳам кенг кўламда давом этди. Шуниси қизиқки, таржимонлар, одатда, йирик эпик асарларни ўзбекчаштирганлар. Кичик лирик жанр намуналари, айниқса, ғазал, мухаммас ва бошқалар таржимаси одат тусига кирмаган. Бунинг объектив сабаблари бор: ўзбек хонадонидан етишиб чиққан саводхонлар тожик тилини таълим давомида деярли она тилидай ўзлаштирган бўлишарди. Шунинг учун ҳам ўзбек шоирлари форс-тожик салафлари ижодий меросларига — ғазалларига назира, татаббу қилар ва мухаммаслар боғлаш билан машғул бўлганлари ҳолда, уларни таржима қилмас эдилар.

Ушбу муҳокамамиз ўзбек адабиёти тарихида лирик жанр таржимаси мавжуд эмас, деган гап эмас ҳали. Чунки гоҳи вақтларда кичик лирика намуналари, байтлар таржимаси ҳам кўзга чалиниб қолади. Бобирнинг «Мухтасар»идан:

Гузаре кунам ба сўи ту,
Назаре кунам ба рўи ту.

Таржимаси:

Гузаре қилай кўйинг сари,
Назаре қилай рўйинг сари.

XIV асрдан бошлаб Ҳофиз ғазалларига қизиқиш кучайган эди. Урта Осиё марказий шаҳарларининг кўплаб маҳаллалари ва гузарларида навоийхонлик, бедилхонлик ва ҳофизхонлик маъракалари мунтазам давом қилган. Асримизнинг 10-йилларида Ҳофиз ғазаллар девонининг насрий таржимаси татар тилида алоҳида китоб ҳолида босмадан чиқди.

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозийни ўзбек тилида ўқиш китобхонларга 1958 йилда насиб этди: Хуршид, Чустий ва М. Муинзодалар Ҳофизнинг «Ғазаллар» мажмуасини (тўпловчи Ш. Шомуҳамедов) ўқувчиларга тақдим этдилар. Китобдан шонрнинг 82 ғазали, 40 рубойиси, бир таржеъбанд ва бир соқийномаси ўрни олган. Унда Ҳофиз асарларининг асл нусхаси эски ёзувда, таржимаси эса жорий алифбомизда берилган¹.

Шеърин таржиманинг бош талаби асл нусхадаги маънавий-эмоционал ва бадий қудратни таржимада айнан тиклашдан иборат. Бунинг учун эса аруз вазнида ёзилган ғазаллар арузнинг қайси баҳрида битилган бўлса, ўша вази ва баҳрда талқин қилиниши лозим. Ғазал, одатда, қўшиқбоп текст. Демак, оригинал ғазал қайси куйга солинса, таржима ҳам ўша куйга мос бўлиб тушиши зарур. Шу билан бирга, асл нусханинг шаклий хусусиятлари: бадий-тасвирий воситалар, радиф ва қофия ҳам таржимада акс этган бўлиши керак. Чунки шакл билан мазмун ҳамisha бир-бирини тақозо қилади.

Хуллас, шеърни сўзма-сўз эмас, аксинча, шеърни шеърга айлантириш, пэзияни поэзия билан таржима қилиш лозим.

Октябрь инқилобигача ўзбек шеъриятида ҳам форстожик адабиётидаги каби аруз вази ҳукмрон эди. Таржима ишини осонлаштирадиган яна бир муҳим муштараклик — қисман луғавий яқинлик яққол сезиларли эди. Ҳатто Саъдий Шерозийнинг «Қаримо» достонини 1913 йили таржима қилган Сирожиддин Шавкат Сидқий Хон-

---

¹ Ҳофиз. Ғазаллар. Тошкент, 1958. (Мисоллар шу нашрдан келтирилади).

дайлиқий қуйидаги байтни ҳеч бир таржимасиз ўзбекча матнга киритган эди:

Хушо оташи шавқи арбоби ишқ,
Хушо лаззати дарди асхоби ишқ.¹

Ҳозир ҳам ўша имконият, ўзбек классик адабиёти асарларини тожик тилига ўгириш вақтида қўл келади, дейиш мумкин. Қадимги ўзбек адабиёти намуналари тилининг форс-тожик тили унсурларига бойлиги ва вазнининг бир хиллиги ишни осонлаштиради. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Суманбарлар бари зебову нозук,
Ҳунарварлар бағоят чусту чобук

байтини Муҳиддин Аминзода

Суманбарҳо ҳама зебову нозук,
Ҳунарварҳо бағоят чусту чобук,—²

деб тожикчалаштираркан, деярли ҳамма сўзларни шундоққина ўтказиб қўя қолган.

Афсуски, форс-тожик адабиёти намуналарининг ўзбек тилига таржимасида бундай қулайликлар ҳозирги вақтда мавжуд эмас. Нега бундай? Гап шундаки, ўзбек таржимони асл нусхадаги деярли барча сўзларни она тилига ўгириб чиқишга мажбурдир. Бироқ асосий машаққатни сўзгагина боғлаш тўғри бўлмайди. Ўзбек совет шеърятининг асосий вазни бармоқ бўлиб қолгани ва аруз тажрибасининг, қисман бўлса-да, унутилаёзгани ҳам ишни мураккаблаштиради.

Ҳофизнинг:

Агар он турки Шерози ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро,—

матлаъли ғазалининг ўзбекча таржимаси дуруст чиққан. Таассуфки, биринчи мисра таржимасида маъно са-

¹ Раҳимо таржимаи «Қаримо», Тошкент, 1913, 15-бет.

² Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин, Сталинобод, 1958, саҳ. 19.

ёзроқ бўлиб қолган. Чунки «шод этса» сўзлари асл нусхадаги «ба даст орад» (*овлай олса, қўлга ололса, маҳлиё этса*) бирикмасидаги мазмунга баробар эмасдир:

Агар кўнглимни шод этса ўшал Шероз жонони,
Қаро холига бахш эткум Самарқанду Бухорони.

Хуршид моҳирона таржима қилган яна бир нечта шеърни кўриб ўтиш мумкин: Ҳофиз Шерозий ижодида ишқий жавлон ва гоъвий исёнкорлик узвий чирмашиб кетган ғазаллардан бири ушбу матлаъ билан бошланади:

Биё то гул барафшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сақф бишкофему тарҳи нав дарандозем.

Таржимаси:

Кел энди гул сөчиб ҳар ён, қадаҳ қўлда ўтургаймиз,
Бузиб чарх эски томин, янги бир тарҳ ила қургаймиз.

Ёки шу ғазалдан яна бир байтнинг асли ва таржимасига назар ташлайлик:

Биё, жоно, мунаввар кун зи рўят мажлиси моро,
Ки дар пешат ғазал хонему дар поят сар андозем.

Таржимаси:

Кел, эй жонон, юзинг нури билан мажлисни порлатгил,
Қошингда шеър ўқиб бу дам, оёғингга бош ургаймиз.

Риндона жасорат, машъум замонни инкор этиб, унинг асосини қайтадан бино этишга жазм этиш истаги; дунёвий санам оёғига бош уриб, у билан ғазалхонлик қилиш тилаги лирик қаҳрамоннинг ҳаёт ошиғи эканлигидан ёрқин далолат бериб турибди. Ана шу мотив, ана шу журъатни таржимон оригиналдан ўзбек тилига муваффақият билан кўчира олган, уни санъаткорона ифодадалашга муваффақ бўлган.

Шоир Чустий таржимасидаги айрим ғазалларда ҳам асл нусха фазилатлари ва мазмуни яхши акс эттирилгандир:

Ўлбул ўйларким, ҳамиша унга гул гўёки ёр,
Гул хаёли нози булбулнинг дилига қилса кор.

Дилраболик биргина ишқ аҳлин ўлдирмоқ эмас,
Гар еса қуллар ғамин шулдур улуғлик, эй нигор...-

каби мисраларни ўқир эканмиз, таржимон асл нусхада-
ги ҳиссий таъсирчанликни ўзбек тилида ҳам анча яхши
талқин қила олганлигидан воқиф бўламиз.

Мунирхон Муинзода Ҳофизнинг «Соқийнома»сини
ўзбек тилига ўгирган. Ушбу байтларни қиёсан ўқиганда
асл нусха мазмуни ва оҳанги таржимага яхши кўчгани-
га амин бўламиз:

Чу ғам лашкар омодад биёро сафе,
Зи чангу рубобу зи ною дафе (248).

Таржимаси:

Ғам этса ҳужум унга туз қарши саф,
Қатор эт рубобу наю чангу даф (249).

Яхши таржимада асл нусханинг бадийлик кўрсат-
кичларидан бўлган шеърий санъатлар ҳам ўз ифодаси-
ни топади. Зотан, шеърий санъатлар тасвирий ва ифода
қуроолларидан бўлиб, Шарқ шеърияти ўз фазилатлари-
нинг ярмини ана шу бадий-тасвирий воситалар ишти-
рокида кўради:

Рўзи васли дўстдорон ёд бод,
Ёд бод он рўзгорон ёд бод (68).

Таржимаси:

Дўстлар базми висолин эсда тут,
Эсда тут дўстлар жамолин, эсда тут (69).

Хуршид «ёд бод» сўзларининг қайтариқли конструк-
циясини таржимадаги байтнинг иккинчи мисрасида ҳам
қайта тиклашга («эсда тут» сўзлари бир мисранинг ҳам
бошида, ҳам охирида келтирилган) муяссар бўлган.

Таржимадаги нуқсонлар баҳсидан олдин китобхонларни қийнаб қўядиган нарсани эслатишга тўғри келади: таассуфки, тузувчининг эътиборсизлигиданми ёки нашриёт ходимларининг айби биланми, кўплаб ғазаллардаги байтлар ўрни асл нусха ва таржимада бир хил эмас. Бу ҳол тадқиқотчини ва асл нусхага қиёслаб кўрадиган китобхонларни чалғитади. Масалан, 135-бетдаги ғазал таржимасида 7—8-байтлар ўрни алмашганидек, 89-бетдаги ғазал байтлари оригиналдагига нисбатан аралаш-қуралаш ҳолда кетган. Ёки 70-бетдаги ғазалнинг мақтаъдан олдинги, яъни 10-байти —71-бетдаги таржимада бешинчи байт бўлиб келган. Бизнингча, буни ўз вақтида сезиб ислоҳ қилиш осон иш эди.

Китобда «Шабӣ сўҳбат ғанимат донудоди хушдили бистон» мисраси 96 ва 130-бетларда икки марта келтирилиб, «Ғанимат англа суҳбат тунларин, бўл доимо дилхуш» (Хуршид таржимаси) ва «Бу суҳбат тунларин билгил ғанимат, шоду хандон бўл» (Чустий таржимаси) каби икки хил таржима қилинган. Қизиқки, 100-бетдаги олти байтли ғазал 101-бетда етти байт қилиб ўгирилган.

Ҳофизнинг машҳур ғазалларидан бўлмиш ушбу матлаъли асар:

Воизон к-ин жилва дар меҳробу минбар мекунанд,
Чун ба хилват мераванд он кори дигар мекунанд...—

таржимаси яхши чиқмаган. Таржимон Хуршид минбарга *воизни* эмас, *домлани* (бу сўз ҳам салбий, ҳам ижобий маънода эканлигини эсда тутиш керак) чиқарган. Ҳофиз воизнинг сўзи ва фаолиятидаги қарама-қаршилик ҳақида баҳс этса, таржимон домлани тўғридан-тўғри «фитна уйғотувчи» деб юборган:

Домлалар минбар уза қилса такрор ўзгача,
Айлагай хилватда турли фитна бедор ўзгача.

Чустий Ҳофизнинг:

Ҳар кас, ки бидид чашми ў гуфт:
— Ку мўҳтасибе, ки маст гирад (102).

байтини бундай ўгирган:

Ким кўрса унинг кўзини дейди:
— Мастни тутадир бу миршаб айёр (103).

Оригиналниинг мазмуни эса қуйидагичадир: унинг кўзини кўрган ҳар бир киши «Муҳтасиб қаники, бу мастни тутсайди», дейди. Таржимада эса кейинги мисранинг маъноси аслига терс келган: *муҳтасиб* ўрнига тун қоровули — *миршаб* пайдо бўлган. Ҳофиз муҳтасибга мастни (хумор кўзли кишини) туттирмоқчи. Чустий эса жонони — миршабга айлантириб... мастларни тутишга йўллаган. Ҳолбуки, маст (хумор кўзли сиймо) — маъшуқадир.

Санъат асариде мазмун билан шакл узвий мутаносибликда яшайди. Шарқ шеъриятида содда ва таркибли радифлар ғоят муҳим роль ўйнайди. Радиф шеърий шакллардан бўлиб, етакчи мантиқий фикрни ўзида мужассамлаштиради ҳамда уқтириш, таъкидлаш ва бўртириш каби муҳим вазифаларни ўтайди. Радифни ўзгартириш асосий фикрдан йироқлашишга томон етаклайди:

Канори обу пой беду табъи шеъру ёри хуш
Муошир дилбари ширину соқи гулъузори хуш (130).

матлаъли ғазалнинг радифи «хуш» (яхши) дир. Шоир нима ҳақда баҳс этмасин, ўша объект, воқеани *яхши* деб уқтиради. Таржимада эса радиф «хуш» маъносини бера олмайдиган «ўлсин» (бўлсин) сўзи билан ифодаланганки, таъкид-уқтирув оҳанги ўз-ўзидан йўқолиб, қуруқ тилак қолган, холос:

Тол ости сув лабида шеър ила олдинда ёр ўлсин,
Ҳам улфат дилбари ширину ёри гулъузур ўлсин (131).

Хуршид таржимасидаги байтнинг ўзида бир тажриба ўтказиб кўрайлик-чи:

Тол ости сув лабида шеър ила олдинда ёр *яхши*,
Ҳам улфат дилбари ширину ёри гулъузур *яхши*.

Кўриниб турибдики, «ўлсин» ўрнидаги «яхши» сўзи шеърий фикр ва тасвири анча тиниқлаштирмоқда.

Чустий баъзан радиф билан ҳисоблашмай, унли қо-

фия билан айрибошлашдек номаъқул усулга мурожаат этган. У «гирад» радифли

Ерам чу қадаҳ ба даст гирад,
Бозори бутон шикаст гирад (102).

матлаъли ғазални шундай таржима қилган:

Илгига пиёла тутса дилдор,
Ҳусн аҳли касоту бўлғуси хор... (103)

Келтирилган мисоллар Ҳофиз ғазалларининг ўзбек тилидаги намуналарининг фазилат ва нуқсонларини бирмунча ойдинлаштиради. Шунини қайд этиш керакки, ҳозирги таржимонларимиз ғазални ўзбек ва рус тилларига ўгиришда калит излаш жараёнидадирлар. Умид борки, ўзбек санъаткорлари ўтмишдаги таржима меросимиз тажрибаларини умумлаштириб, ғазал таржимасини ўз вазнида замонамиз талабларига тўла жавоб берадиган савияда юксалтиришга муваффақ бўладилар. Ҳофиз ғазалларининг ўзбек тилидаги энг яхши талқинлари — бу соҳада муваффақият қозониш мумкинлигига умид туғдиради.

ЕТТИ ИҚЛИМ ЭЛИГА ТУҲФА

«Сабъаи сайёр» — «Хамса»нинг тўртинчи дostonи. Маълумки, у Низомийнинг «Ҳафт пайкар», Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» асарларига жавобия тарзида ёзилган. «Сабъаи сайёр» ўз сюжети­нинг мураккаблиги (ҳикоя ичида ҳикоя), мажоз, сифатлашларга бойлиги, образларнинг ўзига хослиги билан «Хамса»нинг қолган дostonларидан ҳам, Низомий ва Хусрав Деҳлавий асарларидан ҳам яққол ажралиб туради.

«Сабъаи сайёр» таржимаси С. Липкин қаламига мансуб. У 1948 йилда алоҳида китоб шаклида чоп этилган. С. Липкин таржимани ўн томликка киритиш олдидан жиддий қайта ишлаб чиққан, бир қанча бобларини янгидан таржима қилган. Олтинчи жилдга сўнгсўз ёзган профессор Маҳмудали Юнусов қайд этганидек, таржиманинг 1948 йилги вариантыда асл нусха мазмунини ҳижжалаб беришга интилиш оқибатида кўп сўзлилик юз берган бўлса, кейинги нашр бадий жиҳатдан анча нишиқ—таржимон байтларнинг жарангдорлиги, ихчамли­лигига алоҳида эътибор қилган¹.

С. Липкин Шарқ шоирларининг кўpidан таржималар қилган, турли жанрлар таржимасида куч синаб кўрган. Аммо унинг Алишер Навоий ижодига ўзгача ихлоси ва муҳаббати бор. Биринчи марта у шоир ижоди билан 1939 йилда унинг «Лайли ва Мажнун» дostonини ўгириш орқали танишган. Шундан бери буюк мутафаккирнинг асарлари таржимаси билан мунтазам шуғулланиб келмоқда. Навоий қаламига хос санъаткорлик, шоирнинг бадий тафаккур дунёси, шеъринг техникаси, асарларининг руҳини чуқур ҳис этган С. Липкин, гарчи

---

¹ Алишер Навоий. Сочинения в десяти томах, том VI. Семь планет. Изд-во «Фан» УзССР, Ташкент, 1968, стр. 332.

подстрочникдан фойдаланса ҳам, бироқ аслига анча яқин бўлган таржималар яратди.

«Сабъаи сайёр» таржимасида дostonнинг кўпгина бадий-тасвирий фазилатлари, ғоявий мазмуни, образларнинг ўзига хослиги, сюжет пишиқлиги яхши акс этган. Таржимон ўзбек классик шеърий формасини, Шарқ дostonининг ишқий-романтик мазмунини рус тили, рус шеърий вази орқали хўб бера олган. Натижада ҳайратомуз бир шеърий ҳодиса рўй берган: ҳам Навоий овозини ва ҳам рус назмининг оҳангини ҳис этади ўқувчи: ~

Предстал очам Бахрама караван,
И доложили люди, что хакан,
Исполнил слова шаха, что казна
На этот раз торговцу вручена,
Что радости лучи для них зажглись,
Что с ними — белорудый кипарис,
Что пери прибыла в его жилье,
Что сотни солнц хотят купить ее,
Что розу обжег пустынный зной,
Не утомил тяжелый путь степной... (48)

Бу парча дostonнинг Дилоромни Чиндан Баҳром ҳарамига олиб келиш бобидан олинган. Қизнинг суратини кўрибоқ, унга ошиқи беқарор бўлган шоҳ Хитойга одам юбориб, бир йиллик хирож эвазига уни сотиб олиб келишни буюради. Мулозимлар Дилоромни Баҳром саройига етказиб, унга хабар берадилар:

Етилар ул гуруҳким бори,
Азм этиб эрдилар Хитой сори.
Келибсн бахти кушод била,
Қўрдилар шоҳни мурод била.
Қилдилар арз хон мақолотин,
Ҳар нечук тухфа бирла савғотин.
Они ҳамким хирож қилди қабул;
То суманбар баҳоси топти вусул.
Они ҳамким париваши гулчеҳр,
Байъиға муштарий анинг юз меҳр.
Келди бўлмай сафардин озурда,
Гули иссиқ ҳавода пажмурда...¹

¹ Алишер Навоий. Хамса. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1960, 491-бет.

С. Липкин таржимаси бир байт кам: дастлабки уч байт рус тилига икки байт бўлиб кўчган ва:

Они ҳамким хирож қилди қабул,
То суманбар баҳоси топти вусул

байтидан таржимон ўзи янги байт чиқарган:

Что радости лучи для них зажглись
Что с ним — белорудый кипарис.

Шунингдек:

Что пери прибыла в его жильё

мисраси ҳам Навоийда айнан учрамайди. Бунни мутаржим жумладаги гаплар талаби — фикр оқимига қараб «ўзидан» қўшган. Бундан кейинги мисралар ўзбекча байтларнинг айнан таржимаси. С. Липкин байтларни ўз ичига олган бутун манзара тасвирининг синтактик яхлитлиги ва ундан келиб чиқадиган баён услубини сақлаш учун русча мисраларнинг ҳар бирини бир эргаш гап тарзида тузиб, уларни бош гапга «что» боғловчиси билан алоқага киритган ва уни мисралар бошида келтирган. «Что» Навоийдаги «ҳамким» боғловчисининг функциясини бажаради.

С. Липкин Алишер Навоий образларининг руҳий тасвири, «кишилар»нинг кечинмалари, ички дунёсини очишдаги санъаткорлиги, ўзига хос тили, қаҳрамонлар портрети, хатти-ҳаракатини анча муваффақият билан қайта яратган. Мана Баҳромнинг Дилоромга мактубидан бир лавҳа:

...Я без тебя ничтожным стал, как раб,
Увы, я так беспомощен и слаб.
Что воду я не в силах пить, я пью
Не воду, мнится мне, а кровь свою,
Я пленник,— будь мне госпожой: приди!

Я болен телом и душой: приди!
Я мёртв,— ты смерть сумеешь побороть,

Ты жизнь вдохнешь в безжизненную плоть.
Приди ко мне, как солнце поутру,
Приди, промедлишь ты — и я умру.

Ёр фироқида адоӣи тамом бўлган ошиқнинг ички дарди — Навоӣ қаламига хос ўтли, ҳаяжонли тасвири рус китобхони бемалол ҳис қила олади.

С. Липкин «Сабъаи сайёр»даги мажоз, рамзий тасвирларни ҳам яхши ифодалай олган. Сайёралар, юлдузлар, фодаклар билан дoston қаҳрамонларининг номлари (Баҳром — Миррих: қаҳру ғазаб, чақмоқ, уруш тимсоли; Дилором — Зухра: гўзал чангчи, санъат маъбудаси тимсоли); кўпдан-кўп рамзий сўз ўйинлари: *етти* қаср ранги, *етти* гўзал ва *етти* мусофир ҳикояларидаги қаҳрамонларнинг кийиниши, хулқ-атвори орасидаги мутаносибликдан пайдо бўладиган ранглар ва сонлардаги рамзий тасвирларни таржимон чуқур ҳис эта олгани учун русча вариантда улар ўзининг тўғри талқинини топган.

Бироқ, шундай муваффақият билан бирга, кучли мажозий тасвирларнинг айримлари таржимада унчалик ёрқин чиқмаганини кўриш мумкин.

Таржимонга бошқа томондан ҳам эътироз бор. Чунинчи, асл нухани номақбул ва ноўрин қисқартиришлар учраб туради. С. Липкин — дostonнинг аксарият бобларини ихчамлаштириб (ҳар бир боб аслидан 40—50 байт кам!) таржима қилишдан ташқари, бир нечта бобларни дангал қолдириб кетган. Булар, асосан, бағишлов бобларидир. Ҳамду наътлар, шоҳ ва шаҳзодаларга бағишланган бобларни қисқартириш ҳам, аслини олганда, реалистик таржима талаблари юзасидан мақсадга мувофиқ эмас. Ундан ташқари, асар бошидаги Абдурахмон Жомийга бағишланган бобни ва охиридаги туш кўриш бобини таржима қилмай ташлаб кетилганки, бундай ўзбошимчалик билан сира ҳам чиқишиб бўлмайди. Чунки Навоӣ Низомий ва Хусравдан таъсирланганини (бу боблар таржимада бор) айтиш баробарида, Жомий ижодига ҳам ўз муносабатини билдиради. Абдурахмон Жомий ўзбек шоирининг замондоши, дўсти ва устозидир. Уларнинг ўзаро бағишловлари ўша давр адабий ҳаракатчилигининг муҳим масалаларини қамраб олади. Туш боби эса «Сабъаи сайёр»нинг энг муҳим қисмидир. Унда Навоӣнинг Хусайн Бойқарога, замона-

сига муносабати ёрқин ифодаланган. Шоир Баҳромни Ҳусайн Бойқарога ўхшатади, теурий шоҳни адолатга чақириб, маишатпарастликдан, беҳудликдан воз кечишга даъват этади. Акс ҳолда, унинг тақдири ҳам фожиа билан (Баҳром ўз аркони давлати билан ер қаърига кириб кетгандай) тугадини огоҳлантириб айтади. Буларни таржимада бермасдан туриб Алишер Навоий шахсини, унинг орзу-умидлари, олдинга сурган ғоясини рус китобхонига тўла етказиш мумкинми?

Асар номи хусусида: «Сабъаи сайёр» икки маънони беради: 1) етти сайёра (планета) ва 2) етти кезувчи (мусофир). Таржимон биринчи маъносини асос қилиб олган («Семь планет»). Аслида, гарчи дostonнинг номида бир неча маъно мужассамланган бўлса-да, лекин Навоий кўпроқ **етти мусофирни** назарда туттади. Бу, биринчидан, дostonнинг салафлар асарлари номига вобасталиги нуқтаи назаридан ҳам (Низомийда «Етти гўзал» — етти ҳикоядаги гўзаллар ва Баҳром қасрининг гўзаллари; Хусрав Деҳлавийда «Саккиз жаънат» — саккиз ҳикоя кўзда тутилган), иккинчидан, Навоийнинг «Лутф бу назм аро бағоятдур, ғараз аммо етти ҳикоятдур» деган сўзлари маъносидан ҳам келиб чиқтади. Шу сабабли дostonнинг кейинги нашрида унинг номи масаласини ҳам ўйлаб кўриш керак.

Улуғ шоир «Сабъаи сайёр» сўнгида ғоят эзгу орзунини изҳор этганди:

Деганимни улусга марғуб эт,
Ёзганимни кўнгулга маҳбуб эт...
Етти афлукни анга ёр эт,
Етти иқлим элин харидор эт.

Таржимаси:

Мой труд! Начни в родной стране свой путь
Народу моему желанным будь...
Да будет их друзьями полон свет,
А покупателями — семь планет.

Бугунги кунда фақат ўзбек халқи эмас, балки ажойиб русча таржималар орқали Иттифоқимиз халқлари ва яна бошқа қитъалар — етти иқлимда яшаётган элу элатлар унинг ҳаётбахш асарларидан баҳра олмоқда.

УСЛУБ ВА ТАРЖИМА ҲАҚИДА БАЪЗИ ҚУЗАТИШЛАР

Ҳар бир инсон ўзича бир олам. Услуб ҳам шунақа. Л. И. Тимофеев айтганидек, қанча ёзувчи бўлса — шунча услуб мавжуд. Ҳеч қачон бир хил услубдаги адиблар бўлмайди. (Услубларнинг айрим қирралари ўхшаши мумкин.) Борди-ю, услублар ҳар хил бўлмаганда, ҳар бир ижодкор ўзининг индивидуал услубини яратмаганда санъаткорнинг ижодий қиёфаси, ўзига хослиги, бошқалардан фарқланувчи белгиси ҳақида гапириш ҳам ортиқча бўларди. Ҳар бир санъаткорнинг дунёқараши, воқеаларни идрок этиши, кишиларга, табиат ҳодисаларига муносабати ҳам турличадир. Бу эса, уларнинг асарларида ўз ифодасини топади. «Санъаткорнинг асарлари кенг пландаги ўзининг шахсидир»¹.

Хўш, услуб ўзи нима?

«Қисқача адабиёт энциклопедияси» («Краткая литературная энциклопедия»)нинг еттинчи жилдида: стиль (услуб) лотинча стилус сўзидан олинган бўлиб, хат ёзиш учун тайёрланган учи ўткир таёқча: ёзиш манераси, баён қилиш усулидир. Бадий асарнинг умумий оҳанги ва колорити², деган маълумот берилади. «Адабиётшунослик терминлари луғати»да: «Услуб — кенг маънода — ёзувчи ижодидаги ғоявий-бадий хусусиятлар бирлиги, тор маънода — ифода усули (тарзи баён). Кенг маънода услуб тушунчаси шоирнинг дунёқараши, асарларининг асосий лейтмотивини ташкил этувчи ғоялар, сюжет ва характерлар доираси, бадий тасвир воқиталари, тили ва бошқаларни қамраб олади»³, дейилади.

¹ Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. М., 1966. стр. 391.

² Қаранг: «Краткая литературная энциклопедия», М., 1972, том 7, стр. 187.

³ «Адабиётшунослик терминлари луғати», Т., 1967, 232-бет.

Кейинги йилларда совет адабиётшунослигида услуб ҳақида ҳар хил фикрлар баён қилинмоқда. Айрим адабиётшунослар бунини кўпроқ лингвистик планда текширадилар. Бироқ услубни фақат тил билан чегаралаб қўйиш услубшуносликда бир ёқламаликка олиб келади. Ёзувчининг дунёқараши, бадиий тафаккур йўсини, тасвирлаш маҳорати, луғат бойлиги, ҳаётга, воқеаларга эстетик муносабатини инобатга олмасдан услуб ҳақида гапириб бўлмайди. «Бу ердаги нуқсон фақат тилни асар ғоясидан, ижодкорнинг эстетик идеалидан, сўзни эса образдан ёки ёрдамчи образларни асосий образлардан ажратиб таҳлил қилишдагина эмас, балки «ички услубни» тан олмасликда, санъаткорнинг ғоявий позицияси, асар темаси, образлари, сюжет ва композициясидаги ўзига хосликдан вужудга келувчи услубнинг муҳим, ҳал қилувчи қиррасини эътибордан четда қолдирилишидандир»¹, дейди адабиётшунос С. Мамажонов.

Адабиётшунос В. А. Ковалев «Совет адабиётида услуб проблемалари» сарлавҳали мақоласида анча яхши фикрлар баён қилади. У кўплаб рус ва чет эл адабиётшуносларининг услуб ҳақидаги фикрларини шарҳлайди.

У: «Ҳар қандай ёзувчида услуб борми?»² деган савол ташлайди-да, бунга Гётедан жавоб излайди. Гётенинг фикрича, бадиий ижоднинг энг юқори поғонасига кўтарила олган ёзувчигина ўз услубига эга бўлади. Бошқача айтганда, Гёте услубни бадиий ижоднинг энг юқори чўққиси деб ҳисоблайди.

Ёзувчи ўз услубини кашф қилиши, ўзининг индивидуал услубини яратиши жуда мураккаб ижодий жараён дир. Бу процесс давомида у дастлаб устозларнинг услубига эргашади, бадиий ижоднинг турли кўчаларига кириб чиқади. Ижодий яратувчилик меҳнатининг барча машаққатларига чидаган, тинимсиз меҳнатдан чўчимайдиган, қалб даъвати билан асар ёзадиган санъаткоргина ўз услубини топиш бахтига муяссар бўлади. Шу ўринда улуғ танқидчи В. Г. Белинскийнинг мана бу фикри ёдга тушади: «Услуб — бу талант, тафаккурнинг

---

¹ С. М а м а ж о н о в. Услуб жилолари. Ғ. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент. 1972, 80—81-бетлар.

² «Время. Пафос. Стилль». Изд-во «Наука», Москва—Ленинград, 1965, стр. 11.

Ўзи демакдир. Услуб — бу фикрнинг бўртиб чиқиши ва аниқ сезилишидир. Услубда одамнинг ўзи бутунлай кўринади, услуб ҳамма вақт шахс каби, характер каби оригиналдир. Шунинг учун ҳар бир улугъ ёзувчининг ўз услуби бўлади»¹.

Демак, услуб — бу кенг маънодаги ёзувчининг шахсидир. Унинг асарларидаги ҳар бир компонентни — тил, сюжет, композиция, шакл, ифода усули, деталь, образлар, табиат манзараларининг тасвирланиш йўсини, персонажлар ичтқи, портрет чизиш усули, конфликт, авторнинг ғоявий позицияси, дунёқараши, тафаккур доираси, маҳорати, асарни қайта-қайта ишлаш жараёни ва ҳоказоларни қўшиб қарагандагина ёзувчининг индивидуал услуби табиатини аниқлаш мумкин. Бу жиҳатдан услуб бадий-эстетик категориядир.

Ёзувчи услубини таржиманда қайта яратиш таржима назариясининг актуал масалаларидан биридир. Бу хусусда биз Лев Толстойнинг «Тирилиш» романи таржимаси асосида ўзимизнинг баъзи кузатишларимиз, фикр ва мулоҳазаларимизни қисқача баён қилмоқчимиз.

«Тирилиш» романи фақат Лев Толстой ижодидагина эмас, балки бутун рус адабиёти, ҳатто жаҳон адабиётида ҳам ёрқин, мукамал асар сифатида қайд қилинади. Бу романда чор Россияси ҳоким синфларининг жирканч башараси ёрқин тасвирланган. В. И. Лениннинг ибораси билан айтганда, романнинг алоҳида хусусияти — унинг шафқатсиз реализмидир.

Маълумки, буюк адиб ҳар бир асарини узоқ вақт ёзар, қайта-қайта ишлар эди. «Тирилиш» романи устида эса бошқа ҳамма асарларидан ҳам кўпроқ тер тўкди. Буни асарни 20 марта қайта кўчирилганлиги ва романи ишлаш жараёнида 7000 варақ қораланганидан ҳам билса бўлади.

Асарга 1887 йилда Ясная Полянага келган А. Ф. Копининг ҳикояси асос бўлган. Ёзувчи бу ҳикояни диққат билан тинглаган, «ажойиб сюжет», «яхши ва керакли мавзу», деган эди. У ҳикоя асосида бирон асар ёзишни бир неча йил ўйлаб юрди. Бироқ ҳадеганда асар ёзилавермади. «Тирилиш»нинг ёзилиши ғоят оғир бўлганини авторнинг ўзи ҳам эътироф этган. Адиб асарни 1889

---

¹ В. Г. Белинский. Собр., соч. в трех томах, том II, М., 1948, стр. 604.

йилда ёзишга киришади. Аммо давом эттиролмайдди. Бу орада «Ҳожимурод»нинг дастлабки вариантлари қоғозга тушади. Орадан бир қанча вақт ўтгач, у яна «Тирилиш»ни ёзишга жиддий киришади.

Л. Толстой асарини дастлаб повесть қилмоқчи бўлади, бироқ воқеалар ривожини, фактлар унинг роман бўлишини тақозо этади. Буни авторнинг ўзи ҳам кундалигида (1890 йил, 22 июнь) қайд қилган эди. Худди шу йили асарга «Тирилиш» номи берилади. У ёзилиб бўлгандан кейин ҳам повесть деб юритилади. Аммо кейинчалик «Нива» журналининг (асар дастлаб шу журналда эълон қилинган) таклифига мувофиқ роман деб аталади.

Ўзбек адиблари ўттизинчи йиллардаёқ «Тирилиш» романини ўгириш ишига журъат этган эдилар. 1934, 1939 йилларда Мирзакалон Исмоилий таржимасида бу китобдан боблар нашр қилинди. Роман 1960 йилда Холида Аҳророва таржимасида ўзбек тилида тўлиқ чоп этилди.

Таржимашунос В. Кафаров ўзининг «Денгиздан томчи» сарлавҳали мақоласида ёзади: «Таржимон — ўзининг бутун ҳуқуқи, мажбурияти билан ёзувчи. Фақат унинг мажбурияти оригинал авторникига нисбатан икки барабар кўп, чунки у ўз иши учун икки халқ олдида жавоб беради»¹.

«Тирилиш» романининг ўзбекча таржимаси билан яқиндан танишиш шуни кўрсатадики, Холида Аҳророва ўз имконияти ва қобилияти доирасида хийла меҳнат қилган. Одатда, таржиманинг қанчалик равон ўқилишини намоён қилиш мақсадида унинг тили ва услуби асл нусха билан муқобил ҳолда қанчалик содда, равон, тиниқ эканлигига эътибор қилинади. Бу жиҳатдан ҳам таржимада анча мақташга арзигули саҳифалар бор.

Умуман, таржимада «ей захотелось спать» жумласини «унинг ухлагиси келди» деб берадилар. Х. Аҳророва буни ўзбекчасига «уйқу босди» дейди. Шунингдек, «дурной воздух»ни «бадбўй ҳаво», «вот тебе раз!»ни — «вой ўлай!» деб жўнгина, лекин яхши таржима қилади.

Л. Н. Толстой ўз асарларининг тилига жиддий аҳамият берарди. Хусусан, персонажлар тили ва уларни ин-

---

¹ «Мастерство перевода». М., «Советский писатель», 1971, стр. 323.

дивидуаллаштириш ёзувчи услубини белгиловчи асосий хусусиятлардан биридир. У қаҳрамонларнинг ёши, мансаби, касби, ижтимоий тоифаси, характерига мос сўзлар, иборалар топиб ишлатарди.

Катюша дастлаб жуда одобли, ҳаёли, назокатли қиз сифатида тасвирланади. Унинг сўзлари ҳам ўзидек майин, кўҳлик. Мана, Нехлюдов йўлакда Катюшанинг орқасидан етиб олди ва унинг секин белидан қучди. Катюша дейди:

«— Не надо, Дмитрий Иванович, не надо»¹.

«— Қўйинг, Дмитрий Иванович, олинг қўлингизни»².

Катюшанинг сўзлари таржимада ҳам худди қуйиб қўйгандай. Тўғри, ўзбекчада у тамомила бошқа сўзларни айтади. Аммо бу луғатда ўша-ўша илтижо, изтироб, ибо бор. Зотан, таржимада асосий нарса сўзни — сўз билан бериш эмас, балки образни — образ билан, қувонч — қувонч билан, қўрқувни — қўрқув билан беришдан иборат.

Лев Толстой ва унинг услуби ҳақида гап кетса, кўз ўнгимизда кенг, ёйиқ, салмоқли гаплар билан ўз даври, ижтимоий тузум, инсон тақдири ҳақида фалсафий мушоҳада юритувчи улкан санъаткор намоён бўлади. Воқеаларни яхлит олиб кенг планда тасвирлаш, халқ тилидан усталик билан фойдаланиш, қаҳрамонларнинг руҳий дунёсини чуқур таҳлил қилиш — булар Толстой услубининг ўзига хос фазилатидир.

Услубда Л. Толстой «майда» гапдан қочади, у тасвирда баъзан бутун саҳифага чўзилган манзара яратади. Толстой таржимонларини қийнаган ҳам ана шу нарса. «Уруш ва тинчлик»нинг ярмини рус тилидан туркчага ағдарган Нозим Ҳикмат бу хусусда шундай ёзган эди: «Мен фақат оригиналнинг руҳинигина эмас, балки автор услубининг ўзига хослигини ҳам сақлаш ва акс эттиришга интилдим. Эсимда, Толстой даври ҳақида хулоса чиқарувчи кўп гаплардан иборат катта, ёйиқ жумлалар мени боши берк кўчага келтириб қўйган эди. Бу жумлаларни француз таржимонларидек, кичик-кичик жумлаларга бўлиб юбориш менга ғалати туюлди, чунки, бундай йўл тутилса, Толстой услубининг ўзига хослиги

¹ Л. Толстой. Воскресение. Изд-во «Художественная литература», Ленинград, 1970, стр. 60.

² Л. Толстой. Тирилиш. ЎзССР Давлат бадний адабиёт нашриёти, Тошкент, 1960, 65-бет.

ва характерлилиги йўқолади. Толстой жумлаларини ўзича сақлаб қолиш ҳам мумкин эмас — бу қўпол таржима бўлиб, турк тилида ўқиш учун анча қийинчилик туғдирарди. Шунинг учун мен ўртача бир йўл топишга ҳаракат қилдим, бу йўл ҳаммиша ҳам бирдек муваффақиятли чиққан, деб бўлмайди, албатта»¹.

Бизнингча, Х. Аҳророва ҳам ана шундай «ўртача бир йўл» топишга ҳаракат қилган, аммо бу уриниш «ҳамиша ҳам бирдек муваффақиятли чиққан, деб бўлмайди».

Мана бу мисолга диққат қилинг:

«Но к вечеру случилось так, что она должна была идти в комнату рядом с той, которую он занимал. Доктор остался почевать, и Катюша должна была постлать постель гостю. Услыхав ее шаги, Нехлюдов, тихо ступая и сдерживая дыхание, как будто собираясь на преступление, вошел за ней» (60—61).

«Аммо кечқурун қиз Нехлюдов турган хонанинг ёнидаги хонага борадиган бўлиб қолди, чунки доктор тунаб қоладиган бўлди ва Катюша меҳмонга жой солиб бериши керак эди, Нехлюдов қизнинг оёқ товушларини эшитиб, худди жиноят қилишга ҳозирланаётгандек, нафасини ичига ютиб, аста унинг орқасидан кирди» (66).

Оригиналдаги уч жумла бирлаштириб юборилган. Бу қоришиқ гапда «хонанинг ёнидаги хонага», «борадиган бўлиб қолди», «қоладиган бўлди» сингари китобхоннинг гашига тегадиган жумлалар пайдо бўлган. Кўп ўринларда эса бунинг акси бўлган: Л. Толстойнинг узун-узун жумлалари уч-тўртга бўлиб юборилган.

Улкан талант соҳиби Л. Толстой тинимсиз ишлаш натижасида «улуғ ва қудратли тил» (В. И. Ленин) яратди. Таржимондан худди ана шу тилнинг улуғлиги, қудрати, ёзувчи услубининг гўзаллигини иложи борича тўла, мукамал акс эттириш талаб қилинади.

Баъзилар: «Асарнинг руҳи берилса бўлди-да, айрим сўзлар ёки жумлалар тушиб қолса ёхуд бошқача таржима қилинса зарари йўқ», дейишади. Бундай фикрга қўшилиб бўлмайди. Чунки Л. Н. Толстой сингари буюк санъаткор ёзувчиларнинг тилида, тасвирида, услубида луғавий ортиқчалик, чиқит бўлмайди ҳисоб. Унда ҳар

---

¹ Қаранг: А. Шифман. Лев Толстой и Восток. М., 1971, стр. 379—380.

бир сўз, жумланинг ўз ўрни бор. Айтайлик, ёзувчи «...трагическим шепотом проговорил» деган бўлса, буни (таржимда бўлгани сингари) шушчаки, «шивирлагандагина», деб бериб бўлмайди. Ёки «...своими улыбающимися и немного косящими черными глазами» ҳам шушчалик «хиёл гилай қора кўзлари билан...» дегани эмас. Қани Толстой тасвиридаги ваҳима, гулу (биринчи жумла), Катюша кўзларидаги илиқ меҳр (иккинчи жумла)?

Л. Толстой мужикнинг лабини «крепкий, свежий» деса, таржимон мужик гилосдай қип-қизил «лаблари билан» (63), дейди. Эҳтимол, мужикнинг лаби қип-қизил эмасдир. Аммо *крепкий, свежий* сўзларига *qip-қизил* сифати эквивалент бўлолмайди. Тўғри, ўрни келганда таржимон баъзи сўзларни, ўхшатишларни ўзгартириши мумкин. Чунончи, Толстой Катюшанинг кўзларини шабнам еган қорағат («мокрая смородина»)га ўхшатади (46). Таржимон эса буни «чаросдек қоп-қора кўзлар» (50) деб ўгиради. Бу ўринли.

Нехлюдов Катюшага нисбатан қабиҳ ниятда юрган кезлар. Бироқ унинг вужудида ҳаяжон, қалбида икки хил қараш ҳукмрон. Бора-бора қабиҳлик олижанобликдан ўстун келади. Нехлюдов Катюшани қучоқлайди...

«И страшное, неудержимое животное чувство овладело им» (81).

Таржимаси: «Шу пайт вужудини зўр ҳайвоний ҳис эгаллаб олди» (67).

Афсуски, ана шу ҳаяжон, изтироб, даҳшат ўзининг бутун фожиаси билан таржимага ўтмаган — *страшное, неудержимое* сўзларнинг маъноси ва таъсирини биргина зўр сўзи қоплай олмаган. Қолаверса, «ҳайвоний ҳис» эмас, «ҳайвоний ҳирс» бўлиши мумкин.

«Тирилиш» романида ҳар бир персонаж ўз «тили»да гапиради. Бу нарса, хусусан, рус деҳқонлари тилида ёрқин акс этган.

Нехлюдов қишлоққа чиқиб, деҳқонларни йиғади ва уларга ерни ўз ихтиёрларига олишни таклиф қилади. Бироқ содда деҳқонлар Нехлюдовнинг бу гапига ишонмайди. Шу суҳбатда ҳар бир деҳқоннинг тили жуда ажойиб берилган. Бироқ таржимон персонажларнинг тил хусусиятларига эътибор бермайди. Унда ҳамма персонажлар сидирғасига, бир хил тилда гаплашадилар. Л. Толстойда мужиклар «фершал», «рожество», «аблакат» десалар, Х. Аҳророва буларни «фельдшер», «рож-

дество», «адвокат» деб ўгиради. Бошқача айтганда, мужикнинг тилини князь ёки юристлар, гоҳо ҳатто автор тилидан фарқлаш қийин. Уларнинг гапириш оҳангида, луғатида, гапларининг синтактик қурилишида деярли фарқ йўқ.

Бир замонлар Л. Н. Толстойнинг шоҳ асарларини ўзбек халқига унинг ўз она тилида етказиб бериш фақат орзу эди, холос. Эндиликда эса халқимиз унинг «Уруш ва тинчлик», «Тирилиш», «Анна Каренина», «Ҳожимурод» ва бошқа йирик роман, қисса ҳамда ажойиб ҳикояларини ўқиш шарафига муяссар бўлди. Жумладан, «Тирилиш» романи тилимизга икки марта ўгирилди. Агар китобнинг ўттизинчи йиллардаги илк таржимасида биз биринчи марта Лев Толстой билан танишган бўлсак, асарнинг олтмишинчи йиллардаги таржимаси буюк рус адибининг ижодини ўзлаштириш соҳасидаги навбатдаги собит, қутлуғ қадам бўлди. Талантли ўзбек таржимони Холида Аҳророванинг журъати таҳсинга сазовордир.

Юқорида кўрсатилган баъзи қусурлар романининг кейинги нашрларида Л. Н. Толстой даҳосини, унинг фалсафий, бадий концепциясини ўзбек китобхонига тўла-роқ етказиш учун фойдаси тегар деган умиддамиз.

«МЦИРИ» ТАРЖИМАСИ

Михайл Юрьевич Лермонтов дунёга шеър дарди билан келган, ҳаёт ва шеърият ошиғи эди у. Шоирга бутун борлиқ, бутун олам шеърият бўлиб кўринди. Ғоят қисқа, аммо сертуғён ҳаётини, ижодини, истеъдодини олам, табиат ва ҳаёт нақшининг ички руҳий шеъриятини ифода қилишга бағишлади. Табиат лавҳаларини, ҳаёт манзараларини ва севги-муҳаббатни ихчам, жозибадор лирик шеърларида, йирик эпик асарларида катта ижодий меҳнат билан ишлади. Уларни жўшқин илҳом, қалб нидоси ва юрак қони билан қоғозга туширди. Бу асарлар М. Ю. Лермонтовни улуғ рус шоири минбарига олиб чиқди. Шу тариқа у рус адабиётида Пушкиндан кейинги поэзиянинг етакчи вакилларида бири сифатида танилди.

М. Ю. Лермонтов ўзбек китобхонларига гўё ўз шоиридек яқин. Бироқ бу ҳали унинг ўзбек тилига қилинган таржималари тўла таҳлил қилинган деган маънони англатмайди. Бу борада адабиётшунос Зухра Умарбекованинг салмоқли тадқиқоти, Иброҳим Ғафуровнинг айрим мақолаларини ва бўлак кичик, шоир асарларига ёзилган «кириш сўз», тақризнамо ишларни ҳисобга олмаганда йирик тадқиқот иши йўқ.

Шоир асарларининг ўзбек тилига қилинган таржималари устида олиб борилган мавжуд илмий изланишларда «Мцири» поэмасининг таржималари таҳлилига етарли эътибор қилинмаган. Поэманинг ўзбек адиблари — Ҳамид Ғулом ва Холид Расул томонидан қилинган иккита ўзбекча таржимаси мавжуд. Биз мақолада Ҳамид Ғулом таржимасидаги баъзи ўзига хосликларни кўрмоқчимиз:

Немного лет тому назад,
Там, где сливаясь, шумят,

Обнявшись будто две сестры
Струи Арагвы и Куры,
Был монастырь.

Тўрт туроқли ямбада бунёд қилинган поэма ана шундай бошланади. Таржимада Ҳамид Ғулом тўққиз бўғинли (4—5) бармоқ вазини танлаган:

Бир неча йил бундан илгари,
Худди опа-сингил сингари,
Қучоқлашиб Арагва, Кура
Шовқин солиб қўшилган ерда
Бир монастырь бўлган.

Таржимада баъзан мисрама-мисра ўгириш принци-
пига изчиллик билан риоя қилинса, аксари ҳолларда
автор матнига эркин ва ижодий ёндашиш сезилади.

Поэма таржимада ҳам 26 қисмдан иборат. Аммо
мисралар сони асл нусхага қараганда таржимада анча
ошиб кетган. Аслида 747 мисра бўлса, таржимада 843
мисрага етган. Тўғри, баъзи бобларнинг мисралари ай-
нан мос келади, масалан: 8- боб 22 мисрадан, 19- боб 11
мисрадан, 22- боб 28 мисрадан ташкил топган.

Шуниси борки, мисраларнинг ошиб кетиши ҳисобига
таржимон асарнинг ғоявий мақсади ва йўналишини ҳам,
шоирнинг услуби ва шеърий муддаосини ҳам ўзгартир-
маган. Балки бу билан асл нусханинг поэтик оҳанра-
боси, муסיқасини сақлаб қолишга ҳаракат қилган ва
бунга эришган ҳам. Чунки баъзан рус тилида бир сўз
билан ифодаланган мазмунни ўзбек тилида битта сўз
билан бериб бўлмайди.

Масалан:

И я был страшен в этот миг,
Как барс пустынный, зол и дик.
Я пламенел, визжал, как он,
Как будто сам я был рожден,
В семействе барсов и волков,
Под свежим пологом лесов.

Мазкур олти мисранинг мазмуни саккиз мисрада
ифодаланган:

Мен ҳам ёмон эдим бу нафас,
Худди даштий қутурган йўлбарс.

Ёвуз бўлиб, ёввойи бўлиб,
Қоплон каби оташга тўлиб
Увлардим қон босиб кўзимни.
Урмонларнинг пок сийнасида,
Қоплон, бўри оиласида
Туғилгандек сезиб ўзимни.

Таржимон ўзбек тилининг хусусияти ва имкониятларидан фойдаланиб, аслида бўлмаган баъзи бир сўзларни гўё «ўз ҳисобидан» қўшиб юборган. Чунончи, «Как барс пустынный» ўхшатишини «Худди даштий қутурган йўлбарс», деб ўгирган. Асл нусхада бўлмаган *қутурган* сўзи жуда ўринли берилган — бу қаҳрамоннинг жанг пайтидаги важоҳатини яхшироқ очиб беришга хизмат қилган. «Я пламенел, визжал, как он» мисрасига ҳам анча эркин, ижодий ёндашилган. «Қон босиб кўзимни» ибораси қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини чуқур ифодалаш заруратидан келиб чиққан:

Давным-давно задумал я,
Взглянуть на дальные поля.
Узнать, прекрасна ли земля,
Узнать, для воли иль тюрьмы.
На этот свет родились мы.

Биринчи мисрадаги «задумал я»ни таржимон «орзуманд эдим» деб ўгиради ва сўзнинг таъсир доирасини кенгайтиради. Иккинчи мисрадаги *поля* сўзини «дала» ёки «дашт» деб эмас, *қир* деб қўллагани ҳам айни муддао:

Кўпдан бери орзуманд эдим,
Қирларимни бир кўрсам дердим.

Сўнгги икки мисра баайни:

Эрк учунми ё зиндон учун,
Бу дунёда туғилганмиз биз,—

бўлиши керак. Бироқ бу гал ҳам таржимоннинг топ-қирлигига қойил қоламиз:

Билмоқчийдим эрк учунми ё,
Зиндон учун яралган дунё.

Лекин бу ерда — «Узнать прекрасна ли земля» мисраси ўзбек тилига ўгирилмай қолган. Автор бу мисраларда роҳибларнинг эрк, севги ва ҳаёт лаззатларидагина эмас, инсоний завқдан, табиат кўркидан туғиладиган тенгсиз ҳис-туйғулардан ҳам маҳрум эканлигига ишора қилади. Мисранинг таржимада тушиб қолиши мақсадга бирмунча зарар етказган.

Ҳамид Ғулом образли ифодаларнинг жозибасини, оҳанги ва таъсир кучини ҳам лермонтовчасига беришга интилади. Масалан, шоир эрка бўлган интилиш асар қаҳрамони қалбига ғулу солганини, тунлари бедор қолдирганини тасвирлайди:

Я это страсть во тьме ночной,
Вскормил слезами и тоской.

Таржимада ҳам худди шу сирли мавҳумият, ҳарорат сақлаб қолинган:

Мен шу ҳисга кўз ёш ичириб,
Озиқ учун ғамимни бериб,
Улғайтирдим тун зулматида.

10- бобдаги

. . . . . ветерок,
Сырые шевельнул листы,
Дохнули сонные цветы,—

мисраларида акс этган тасвир жозибаси ҳам ўзбекчада янада пурмаъно, таъсирчан бўлиб чиққан:

Ел қўзғалиб, шу маҳал барглар
Шудринг тўкиб кетди қимирлаб,
Ухлоқ гуллар аста очди лаб.

Дохнули сўзининг қуруқ луғавий таржимаси ўрнига шоирона «аста очди лаб» деб берилиши — Лермонтов тасвирининг нозиклиги сақлаб қолинганига яхши далил бўла олади.

Таржимон дур изловчи сайёҳ сингари синонимларнинг услубий жилосига алоҳида эътибор қилади. Уларни жой-жойига қўйишда ижодий изланади. Сўзларнинг таъсир кучини чуқур ҳис этади.

11- бобдаги:

Кругом меня цвел божий сад

мисрасини

Атрофимда яшнарди жаннат,—

дея ўгиради. «Божий сад»— ажойиб, гўзал боғ дегани. Бу ерда *жаннат* сўзи кўпроқ мақсадга мувофиқ экани кўриниб турибди.

Лермонтов баъзи сўзларни ўз асарларида бир неча бор такрорлаши кўзга ташланади. Масалан, *страсть, огонь, пламя, мечта, буря, блеск, шум, дух* шоир ижодида фаол қўлланилган сўзлар қаторига киради. Бу хусусиятни «Мцири»да ҳам учратиш мумкин.

Чунончи, поэмада: *бег* сўзи — 8 марта, *небеса* — 7 марта, *свет* — 5 марта, *холодный* — 5 марта, *шум* — 7 марта, *мечта* — 5 марта, *слеза* — 6 марта, *дух* — 5 марта, *тоска* — 7 марта ишлатилади.

Леқин, шуниси диққатга сазоворки, бу сўзлар такрорланиб келар экан, ҳар қайсиси ўз ўрнида турли-туман маъно касб этади. Таржимон буни қалбан ҳис қилади. Уларнинг ҳар қайсисини ўз жойида, ўз маъносида беришга интилади.

Хулоса қилиб айтганда, «Мцири»нинг Ҳамид Фулом таржимаси рус адабиётидан қилинган энг яхши таржималаримиз сирасига киради. Таржимон асл нусханинг мазмуни, руҳи, оҳанги, эҳтироси, таъсир кучи ва образли ифодаларини ўзбек китобхонига маҳорат билан етказа олган.

УЧТА ТҮРТЛИКНИНГ УН БЕШ ТАРЖИМАСИ

Қанчалик фавқултаажжуб бўлиб туюлмасин, Умар Хайёмнинг шоирлик даҳоси унинг рубойлари бошқа тилларга таржима қилинганидан кейингина ўз диёрида кенг шуҳрат қозонди.

Инглиз шоири Фицжералднинг Хайёмдан қилган эркин таржималари туфайли шоир бутун жаҳон бўйлаб доғ таратди. Бу таржималар XIX асрда йигирма беш марта қайта нашр этилган эди. Шундан буён Хайём рубойларини чоп қилиш янада авж олди. Француз таржимони Гарсон де Тасси бу машҳур рубойларни француз тилига ўгирди, немис таржимони Ҳаммер Пургшталь унинг йигирма бештача рубойсини немисчалаштирди.

Европада (айниқса, Америкада) Эроннинг ҳеч бир шоири Хайёмчалик маълум ва машҳур бўлмагандир. Умар Хайёмнинг тўртликлари асосий Европа ва аксарият Шарқ тилларига таржима қилиб босилган.

Шуниси борки, шоирнинг рубойларини ҳар қайси мутаржим ўзича талқин қилиб ўгирган. Рус шарқшунослари, жумладан, В. А. Жуковский Умар Хайём шеърларининг аслини аниқлашда жуда кўп меҳнат қилдилар. В. А. Жуковский ўзининг 1897 йилда босилиб чиққан «Умар Хайём ва жаҳонгашта тўртликлар» деган машҳур ишида Хайёмнинг фанда тутган мавқеини таърифларкан, унинг ижоди хусусида мана бундай ёзган эди: «У эркин фикрловчи, шаккок, даҳрий ҳамда материалист; диний тасаввуфни масхараловчи ва пантеист; комил мусулмон, ўткир файласуф, аниқ кузатувчи, олим...»

Чиндан ҳам, унингдек сиймосида хилма-хил эътиқодлар, бир-бирига зид майл ва иштиёқлар, юксак шаъншавкату ноўрин ҳаваслар, изтиробли шубҳа ва дудмалликлар қоришиқ бир ҳолда мужассамлашган ва омих-

талашган бошқа бирон кимсани (агар у ахлоқий бир нотавон бўлмаса) тасаввур қилиш амримаҳол» (16, 320)¹.

Жуковский ўзи Хайём рубойларини тасаввуфона бир маънода тушунар, шоирни «абдий, ёрқин ва гўзаллик оламига интилган киши, хаёлот дунёси ва таңрига меҳр қўйишга чорловчи жарчи», деб ҳисобларди (16,338).

XX асрнинг баъзи бир олимлари — К. Смирнов, Свами Говинда Тиртха, Муҳаммад Али Фуруғийлар ҳам Хайёмни мана шу қабилда тушунганлар. Фуруғийнинг фикрича, Хайём сўфий бўлишдан ҳам кўра даставвал мусулмони комилдир.

Хайёмни мана шундай ҳар хил тушуниш шоир асарлари тематикасини аниқ ва тўғри англаб олишда таржимонларга мушкуллик туғдирган. Шу сабабли уларнинг ҳар қайсиси шоир рубойларини ўзи билганича таржима қилган.

Хайём «Рубойлар»и рус тилига бир неча марта ўгирилган. Бу катта, қутлуғ ишни рус таржимонларидан академик Корш, исм-шарифи Л. Н. деб кўрсатилган бир шоир, О. Румер, И. Тхоржевский, Сельвинский, Тардов, Старостин, Л. Пеньковский, С. Липкин, Вл. Державин, Г. Плисецкий ва бошқалар амалга оширган.

Бу таржималарнинг ҳаммасини бирма-бир ўрганиш кўп вақт ва диққат талаб улкан ишдир. Биз ниҳоятти 15 та рубойнинг русча бир нечта таржималарини қараб чиқдик, шулардан учтаси ҳақидаги кузатишларимизни ушбу мақолада баён қилмоқчимиз.

Оригиналда ўқиймиз:

Бар як чанди як барояд, ке манам,
Бо неъмату бо сийму зар ояд, ке манам.
Чун кораки у низом гирад рузи,
Ногаҳ ажал аз камин дар ояд, ке манам.
(11, 249).

---

¹ Қавс ичида кўрсатилган биринчи рақам мақола охирида илова қилинган адабиётлар рўйхатидаги тартиб номерини, иккинчи рақам эса, фойдаланилган асарнинг саҳифасини билдиради.

Рубойнинг мазмуни шундай:

Гоҳо биров олға ўтиб дер: бу мен,
Бойлик, сийму зарга ботиб дер: бу мен.
Чун ошиғи олчи турганда, ногоҳ —
Ажал ёқадан олар ва дер: бу мен.

Буни О. Румер шундай таржима қилган:

Порою человек вперед выходит: «Это — я!»
Богат, не ведая забот выходит: «Это — я!»
Его дела идут на лад, но вот проходят дни,
Вдруг смерть настает черед, выходит: «Это — я!»
(3, 118)

Вл. Державин таржимаси:

Порой кто-нибудь идет напролом и нагло кричит:
«Это — я!»
Богатством кичится, звенит серебром и золотом
блестит: «Это — я!»
Но только делишки настроит на лад, и знатен,
глядишь, и богат,
Как из засады подымается смерть и говорит: «Это — я!»
(10, 49)

Г. Плисецкий таржимаси:

Всяк усердствует слишком, кричит: «Это — я!»
В кошельке золотишком бренчит: «Это — я!»
Но едва лишь успеет наладить делишки,
Смерть в окно к хвастунишке стучит: «Это — я!»
(3, 164)

Аввало, тўртликнинг ғояси таржимага қай йўсинда кўчганлигини кўрайлик. Асл нуханинг услубий ўзига хос таровати берилмас экан, *аниқ, реалистик, муқобил* таржима тушунчалари қуруқ гапга айланиб қолади. Л. Мкртчян ўзининг «Ҳаққонийлик ва аниқлик хусусида» номли ишида шундай дейди: «...Бадий асарни аниқ таржима қилишга мен ишонмайман. Қуруқ маъно берилган бўлса-ю, шира қолиб кетса — асарни таржима қилинди, деб ишониш гўлликдир. Таржима санъатига

бундай ёндашиш қуйидаги масални эслатади: бир киши попнинг ҳузурига келиб дебди: «Менга олти ой муҳлат билан ўн тилла берсангиз». Зийрак поп шундай жавоб қайтарибди: «Биринчи илтимосингни бажонидил бажараман — хоҳлаганингча муҳлат олавер, аммо тилладан гапирма». Бадий асарларнинг таржимасида ҳам бамисоли шундай аҳвол рўй беради: уларда маъно бору, аммо шеърнинг мўъжизаси бўлмиш олтин бир ёқда қолиб кетади» (1, 171).

О. Румер ўз таржимасида аниқликка интилади, бироқ унда «шеърин мўъжиза» кам. Вл. Державин бўлса ҳар бир сатрнинг маъносини оқизмай-томизмай кўчиради, ҳатто аслида бўлмаган сўзлар ва тафсилотларни («напролом», «нагло», «знатен», «глядишь и богат») ҳам ўз ёнидан қўшади. Шу тариқа мундарижа тўғри кўчса-да, аммо таржимада Хайём руҳи, шира, тароват йўқ. Унда на кайфият, на туйғу қолган.

Герман Плисецкий таржимаси аслига ҳарфма-ҳарф мувофиқ эмас, бироқ шуниси қувончлики, «...аз камин дар ояд...» халқ ибораси «смерть в окно... стучит» («ажал эшик қоқади»), деб жуда соз берилган.

Дарвоқе, худди шу рубойининг мазмунан аслига мос, лекин бир оз чўзилган ўзбекча таржимаси мана бундай жаранглайди:

Бирор киши чиқиб ҳар замон, мана мен, дейди,
Молу сийму зари бор чунон, мана мен, дейди.
Иши ривож топиб турганда, бир куни ажал —
Пистирмадан чиқиб ногаҳон, мана мен, дейди
(11, 249).

Шеърининг шаклий беагаги ҳисобланган қофия ва радифни олиб кўрайлик.

Радиф — бу қофиядан кейин келадиган бир хил сўзнинг такрор қайтарилиб туришидир.

Радиф масаласи жуда қизиқ ва мураккаб. Бунини таржимада бериш қийин, баъзан амримаҳолдир. Шу сабабли айрим таржимонлар радифни бериш устида бош қотириб ҳам ўтирмайдилар. Бироқ юқорида биз кўрган ҳар тўрттала таржимада ҳам у акс эттирилган.

Вл. Державин таржимасида рубойга хос оҳангдорлик ва мусиқийликнинг йўқолишига сабаб унинг асл нусха вазнидан йироқлашиб, ҳажман катталашиб, маз-

мунан «эзмаланиб» кетганлигидир: сатрлар ҳаддан зиёд узун, ўқилиши оғир, ортиқча сўзлар қўшилган.

Г. Плисецкий таржимаси эса ўз ритмикаси билан асл нусхага монанд.

Шеър ритмикаси, вазнининг тўғри берилиши — бу унинг мусиқаси, куйи, қолаверса, кайфият ва эмоциянинг берилиши масаласидир. Бошқа тилдан муқобил вазн топиш мушкул иш. Одатда, оҳангдорлик жиҳатдан асл нусхага яқинроқ вазнлар танланади.

Форс тилида Хайём рубойларида ўз аксини топган 24 хил вазн бўлиб, акс эттириладиган туйғу ва кайфиятларнинг хусусиятига қараб, ана шу 24 вазн доирасида уларнинг турли вариацияларидан фойдаланилади.

Бизнингча, О. Румер таржимасида қофиялар анча дуруст топилган: «вперед — забот — черед»; қолган икки таржимонда эса феъл-қофиялар қўлланилган. Чунончи:

Г. Плисецкийда: «кричит — бренчит — стучит».

Вл. Державинда: «кричит — блестит — говорит».

Дарвоқе, Вл. Державин танлаган (*крик — блеск—говор*) ўзлари қофиядош сўзлар эмас. Оҳангдошликка бу сўзларга қўшилган қўшимчалар воситасидагина эришилган (*крик — кричит:— чит; блеск — блестит:— тит; говор — говорит:— рит*).

Умуман олганда, биронта таржимонда ҳам қофиялар буюк шоир қофиялари сингари тўлиқ, жарангос ва мукамал бўлиб чиқмаган.

Фақат бу ўринда Г. Плисецкий маҳоратининг бир қиррасини қайд этмоқ даркор. У тўртлик ичида *слишком, золотишком, делишки, хвастунишке* сингари ички қофиядош сўзларни танлаш орқали таржимасига мусиқийлик бағишлаган ва бу билан ўз қофияларидаги етишмовчиликнинг ўрнини бир қадар қоплаган. Демак, мазкур рубойнинг русча таржималари орасида Герман Плисецкий нусхаси аслига бирмунча яқин бўлиб, шеърини таржима талабларига кўпроқ жавоб беради.

Энди Хайёмнинг мана бу рубойсини олиб кўрайлик:

Қуръон, ке меҳини калом хонанд онро,
Гоҳ-гоҳ, на бар давом хонанд, онро.
Бар гирди пиёла оятини ҳаст муқим,
Ке андар ҳама жо, мудом хонанд онро.

Ўзбекча таржимаси:

Дунёда улуғ сўз — қуръон ўқилур,
У ҳам мудом эмас, аҳён ўқилур.
Пиёла четида бир оят борки,
Ҳар жойда, ҳамиша, ҳар он ўқилур
(11, 281).

О. Румер таржимаси:

Благоговейно чтят везде стихи корана,
Но как читают их? Не часто и не рьяно.
Тебя ж, сверкающий вдоль края кубка стих,
Читают вечером, и днем, и утром рано
(10, 20).

Буни Г. Плисецкий шундай ўгирган:

Весь Коран, к сожаленью, не каждый прочтет,
Лишь томимый духовною жаждой прочтет,
А пресветлый аят, опоясавший чашу
Каждый пьющий не раз и не дважды прочтет
(13, 167).

Л. Н. таржимаси бундай:

Коран всевышним словом все верные зовут;
Коран читают часто, но чаще только чтут.
Ах, на краях у чаши яснее надпись есть,
И днем и ночью наши уста ее прочтут!
(6, 219)

Вл. Державин варианты:

Коран, что истиной у нас считают,
В пределах христиан не почитают.
В узоре чаши виден мне аят,
Его наверняка везде читают
(11, 281).

Аввало, маъно ва мазмун хусусида Вл. Державин таржимасининг биринчи икки сатрини олиб қарайлик:

«Коран, что истиной у нас считают,
В пределах христиан не почитают...»

Бунинг мазмуни:

«Бизда ҳисоблашар ҳақ Қуръон сўзин,
Христианлар илмас назарга унинг ўзин».

Рубойи рус китобхонига мўлжалланаётган экан, у ҳолда «у нас»—«бизда» сўзини қандай тушунмоқ керак? Бу икки мисра орасида чуқур мантиқий зиддият бор. Таржима ўқувчини чалғитади.

Энди Плисецкий таржимасида тўртинчи сатрдаги *пьющий* (ичувчи) сўзи туфайли рубойининг бутун мазмуни ўзгариб кетган. Бизнингча, таржимон бу сўзни фақат мисрани «тўлдириш» учунгина қўшгану, аммо бу билан маъно ўзгариб қолиши хавфини эътибордан қочирган.

Асл нусхада айтилишича, гарчи қуръон сўзи муқаддас ҳисобланса ҳам, май тўла жомга қараганда уни камроқ (аҳён-аҳёндагина) қўлга оладилар. Муаллиф гўё пиёла гардишига ёзилган «оятни ўқиш» орқали бу фикрни баён қилган.

Бу тарзда пардалаб, нозик ишора қилиш нукта деб аталади (15, 471). Таржимон эса бу ерда нуктадон, яъни *нозикфаҳм* (15, 472) бўлиш ўрнига, бамисоли нуктани «нуқта»га айлантириб қўйган. Плисецкийнинг таржимасида берилишича, гўё қадаҳнинг гардишига ёзилган оятни ҳар бир *ичувчи* (пьющий) такрор-такрор ўқир экан. Бу эса асл нусханинг руҳига зиддир.

Радиф масаласига келсак, бу фақат Г. Плисецкий таржимасидагина сақланган, бинобарин, у яратган назм ўз ритмикаси ва муסיқийлиги жиҳатидан асл нусхага кўпроқ яқинлашиб боради. Унинг қофиялари ҳам тўқис. Вл. Державин бўлса бу ўринда ҳам феълларни қофиялашга мурожаат қилган. О. Румер гарчи радифини бермаган бўлса-да, аммо қофиялаши ёмон эмас.

Учинчи бир рубойи таржимасини олиб кўрайлик:

Дар масжид агар бо ниёз омадаам,
Ҳаққо, ке на аз баҳри намоз омадаам.

Имро рузи сажжодаи дуздидам,
Он куҳна шуда аст боз-боз омадаам
(11, 284).

Мазмуни:

Масжидга келмадим на ниёз истаб,
На худо ҳаққиға бир намоз истаб.
Бир маҳал жойнамоз ўмарган эдим,
Қолди у эскириб, келдим боз истаб.

И. Тхоржевский таржимаси:

Вхожу в мечеть. Час поздний и глухой.
Не в жажде чуда я и не с мольбой:
Когда-то коврик я стянул отсюда,
А он истерся; надо бы другой!
(10, 111)

Л. Н. қуйидагича ўгирган:

Вхожу в мечеть смиренно, с поникшей головой,
Как будто для молитвы... Но замысел иной:
Здесь коврик незаметно стащил я в прошлый раз;
А он уж поистерся, хочу стянуть другой
(6, 220).

О. Румер таржимаси бундай жаранглайди:

Намедни я в мечеть зашел, но не за тем,
Чтоб помолиться, нет, мне за год перед тем
Там удалось украсть молельный коврик: новый
Задумал я достать,— протерся тот совсем
(7, 237).

Вл. Державинда:

Вхожу я под купол мечети суровой,
Воистину — не для намаза святого.
Здесь коврик украл я... Но он обветшал,
И в доме молитвы явился я снова
(11, 284).

Л. Пеньковский бундай ағдарган:

Я по необходимости в мечеть опять пришел,
Но признаюсь, что не намаз я тут справлять пришел:
Здесь коврик я молитвенный стянул однажды ловко —
Он истрепался: счастья вновь я попытать пришел
(9, 93).

Г. Плисецкий таржимаси:

Я в мечеть не за праведным словом пришел,
Не стремясь приобщиться к основам пришел.
В прошлый раз утащил я молитвенный коврик;
Он истерся до дыр — я за новым пришел.

Хайём руҳини Л. Н. жуда яхши бера олган. Дафъатан қараганда, Л. Н. худди асл нусхадан узоқлашгандай кўринади, лекин айни ҳолда таржимон рубойининг аслига яқинлашиб бориш учун ундан йироқлашган. Эҳтимол, мазкур таржима текстининг барча компонентларини аслига бирма-бир солиштириб, улар ўртасида тўла миқдорий мувофиқликни тайин қилиб бўлмас, лекин уни ўқиган киши, беихтиёр, «бу Хайёмнинг ўзгинаси!» деб юборади. Бас, таржимон-шоир рубойининг фақат умумий маъносини эмас, балки ундаги туйғуни ҳам бера билган.

Г. Плисецкий таржимасида Хайёмнинг сатрлари, унинг фикрлари шарҳланаётгандай туюлади, лекин асл нусхадаги кайфият, мутойиба акс этмаган.

Бу таржималар ичида Л. М. Пеньковскийники (14, 85) ҳам тузук чиққан. Унда радифнинг сақланишига эришилган. Умар Хайёмнинг ўзиники сингари оҳангдорлик ҳам яратилган. Таржимон Хайём айтмоқчи бўлган юморни бера олган.

Қофияга келсак, бу Державинда йўқ. *Суровой, святого, снова* сўзлари қофия бўла олмайди, албатта.

Умар Хайём рубойларининг мавжуд русча таржималарини чоғиштириб ўрганиш шундан далолат берадики, улар орасида Герман Плисецкийнинг ижодий муваффақияти ҳеч қандай шубҳага ўрин қолдирмайди. Владимир Державин эса, афсуски, бу гал Хайём рубойларини талабчан рус ўқувчиларига муносиб маҳорат билан ўгирган, дея олмаймиз.

1970 йилда Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъ-

ат нашриётида Умар Хайёмнинг рубойиёти форс, ўзбек ва рус тилларида чоп қилинди. Бу мажмуада кўпгина истеъдодли рус шоирларининг энг сара таржималарини таълаб бериш имконияти бўлгани ҳолда, нима учундир, унга яққаш Владимир Державиннинг машқлари киририлган. Афсуски, унинг аксарият таржималари ўтмишдошларидан қолган хийла бақувват ижодий анъанадан савия ва маҳоратда анча паст туради. Юқорида Державин таржималарининг «серсув» эканлигини қайд этдик: уларда ортиқча ва чиқит, фақат сатрни тўлдириш ёки қофия тақозоси билангина зўрма-зўраки қистирилган сўз ва иборалар кўп учрайди. Бу эса баъзан услубий «эзмалик»ка сабаб бўлади.

Биринчи рубойини олайлик. Оригиналда — 27та сўз бўлса, Плисецкий таржимасида — 26, Румерда — 29, Державинда эса — 39 та сўз бор.

Таржимон асл нусхадаги сўзларнинг сонини сақлашга интилсин, демоқчи эмасмиз. Зинҳор-базинҳор. Аммо, бу кичкина мисол шуни кўрсатадики, Державин таржималарида ана шундай «тафсилий»лик кўп. Ҳолбуки, «сўзлар сиқик, маъно кенг»лиги Хайём рубойлари услубининг бош хоссасидир. Уларни бўлак тилларга ўгиришнинг асосий машаққати ҳам мана шунда. Бу хусусиятни таржимада акс эттириш учун асл нусханинг руҳига чуқур кириб бориш лозим. Аввало, Умар Хайём қолдирган гоят бой маданий меросни эгаллаш ва уни бошқа халқларга етказишнинг асосий воситаси асл нусха тилини асосли эгаллашдир. Афсуски, бизнинг кўп таржимонларимиз ҳанузгача подстрочникдан нажот кутадилар. Бундай сатрма-сатр таржима эса асл нусханинг руҳи ва муסיқасини акс эттира олмайди.

Бундан ташқари, ҳеч шубҳа йўқки, Умар Хайёмнинг рубойлари сингари жаҳон поэзияси дурдоналарини кўпчилик бўлиб ўгириш билангина ўзга тилларга гўзал таржима қилиш мумкин. Мана шунинг учун ҳам истеъдодли шоирлар бутун бир асрдан ортиқ давр мобайнида Хайём рубойларининг таржимасига қайта-қайта қўл урадилар ва таржима мукамаллашиб боради.

Умар Хайёмнинг барҳаёт рубойларини таржима қилиш иши ниҳоясига етгани йўқ. Бундай ижодий уришилар давом этаверади. Лекин бу ишни олдин яшаб ўтган таржимонлар чеккан заҳматни ҳурмат қилган ҳолда давом эттирмоқ лозим.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. «Актуальные проблемы теории художественного перевода». Материалы Всесоюзного симпозиума (25 февраля—2 марта, 1966 г.). Изд-во «Советский писатель», М., 1967.
2. Омар Хайям. Рубайат. Памятники литературы народов Востока, часть 2, М., ИВЛ, 1959.
3. Р. М. Алиев, М. Н. Османов. Омар Хайям, М., Изд-во АН СССР, 1959.
4. Корней Чуковский. Высокое искусство, М., Изд-во «Искусство», 1964.
5. «Антология таджикской поэзии», М., Гослитиздат, 1951.
6. «Восток». Сборник второй. Литература Ирана X—XV в., М.—Л., Academia, 1935.
7. О. Румер. Избранные переводы. М., Изд-во «Советский писатель», 1959.
8. Омар Хайям. Робайят. М.—Л., Academia, 1935.
9. Лев Пеньковский. Чанг (из восточной поэзии). М., Изд-во «Наука», 1971.
10. Омар Хайям. Рубайат. М., Гослитиздат, 1955.
11. Омар Хайям. Робайят. Ташкент, Изд-во худ. лит. им. Гафура Гуляма, 1970.
12. Умар Хайём. Рубойилар. Тошкент, ЎзССР Давлат Бадиий адабиёт нашриёти, 1963.
13. Журнал «Иностранная литература», 1971, № 2.
14. Омар Хайям. Рубайат. Перевод Германа Плисецкого. М., Изд-во «Наука», 1972.
15. «Навойи асарлари луғати». Тошкент, Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
16. В. А. Жуковский. Омар Хайям и странствующие четверостишия. Сб. «Музаффарийа», СПб., 1897.

«БОЙ ИЛА ХИЗМАТЧИ» ТОЖИК ТИЛИДА

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзийнинг «Бой ила хизматчи» драмаси ўзбек саҳна маданиятининг тараққийсига ба-ракали таъсир кўрсатиш билан бирга, қардош халқлар, жумладан, тожик драматургиясининг камол топишига ҳам сезиларли ҳисса қўшган.

Мазкур драманинг таржимони тожик адиби Муҳиддин Аминзода ўзининг ўзбекчадан қилган кўпгина таржималари билан бой ижодий тажриба орттирган. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони, Ғафур Ғулом шеърлари, Комил Яшиннинг «Гулсара», Уйғун ва Иззат Султонларнинг «Навоий» драмаларининг тожикча таржимаси М. Аминзода қаламига мансуб. У «Бой ила хизматчи» асарининг таржимасини ҳам жуда ўринлатган. Биз қуйида ана шу асар қаҳрамонлари тилида учрайдиган фразеологик ибора, мақол ва маталлар таржимаси хусусидаги баъзи кузатишларимизни ўртоқлашмоқчимиз.

Ҳар бир асарнинг ўзига хос руҳи, услубини чуқур туйиш таржиманинг муваффақиятини таъминлайдиган асосий талабдир. Саҳна асарларида персонажлар нутқининг нозик маъно қирраларигача илғаб ола билиш, айтиш замонда, уларни таржима этилаётган тил хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бериш мутаржимнинг тадбиркорлиги ва маҳоратидан далолат беради. М. Аминзода маҳоратининг «сир»и ҳам, даставвал, мана шундадир.

Пошшооим Жамила ҳақида гап кетганда, «Хизматкоримиз Ғофир сўтакнинг хотини»¹, дейди. *Сўтак* сўзи бўлмаганида, гап оддий хабарни англатган бўларди. Лекин контекстга иккита қўшимча сўз киритилиши би-

---

¹ Ҳамза. Асарлар. Икки томлик. 2-жилд. ЎзССР Давлат ба-дий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1960, 29-бет.

лан Пошшоойимнинг ички қиёфаси очилади-қўяди: у Жамиланинг ақли, ҳусни жамолини кўрса ҳам, ҳасад билан тан бергиси келмайди, уни таҳқирлайди. «Хизматкоримиз», дейиш билан ўзининг ҳукмрон синфга мансублигини қистириб ўтади, пастки табақа кишиларига бўлган кинояомуз муносабатини ошкор қилади. Таржимон *сўтак* сўзини тожикчада айнап бериб бўлмаслигини ҳисобга олиб, уни *пойлуч* (ялангоёқ) деб ўгирган: «Зани хизматгорамон Ғафури пойлуч-дия»¹.

Халқ тилининг ажойиб дуру гавҳарлари бўлмиш мақол, матал, идиоматик иборалар ҳамда ашула, қўшиқ, лапарларни таржима қилиш ғоят мушукул эканлиги маълум. Гарчи ўзбек ва тожик халқларининг урф-одатлари, анъаналари ва психологияси кўп ҳолларда ўхшаш бўлса-да, асрлар давомида маиший ва ижтимоий ҳаёт жараёнида юзага келган фразеологизмлар ҳар икки тилда ўзига хос маъно касб этганлиги табиийдир. Таржимон бунини ҳисобга ола билган. Масалан, Жамиланинг «Бечора Гулбаҳор, карвондан ажралган бўтадай бўзлайди, шўрлик» (51) гапидаги «карвондан ажралган бўтадай бўзлайди» ибораси «гўсфанди аз рама жудо афтодаги барин фарёд мекунанд» (79) тарзида («сурувидан ажралиб қолган қўйдаи фарёд қилади») таржима этилган. Жуда соз тадбир. Негаки, тожик кишиси учун туяга қараганда қўй маиший турмушга яқинроқ ва бинобарин, бу тахлит таржима унга равшанроқ англашилади. Башарти, ўзбек халқ ибораси айнан ўзидай («бўта»ни — «шутурбачча» деб) таржима қилинганда, бу — аёл кишига нисбатан, қўпол, хунук чиққан бўларди.

Худди шундай ҳол Гулбаҳорнинг ўзини ўлдиришга мажбур бўлаётиб куйлаган мунгли қўшиғи таржимасида ҳам кўзга чалинади. «Гулбаҳор (куйлаб):

Узун-узун арғамчи
Ерда ётса майлими?
Эсингина Гулбаҳор
Гўрда ётса майлими?» (51)

парчасидаги «узун-узун арғамчи» ибораси ўзбек тилида эксплуатацияга асосланган жамиятда хотин-қизларнинг хор бўлганини ифодалайди. Лекин тожик тилига *арғам-*

¹ «Шарқи сурх» журнали. 1961, № 2, 66- бет.

чи худди ўзидай ағдарилса, юқоридаги нозик маъно барҳам топади, айти замонда, хотин-қизларга нисбат берилганда яна ҳам помақбул кўринади. Шу билан таржимон бу жумлани «чиройли ипак» билан алмаштирган:

«Ҳамту хушрўй абрешим
Дар роҳ хобад майлашми?
Бечораи Гулбаҳор
Дар гўр хобад майлашми?» (78)

«Бой бойга боқар, сув сойга оқар» маталини сўзмасўз таржима қилишнинг иложи йўқ. Шунинг учун «Қабутар бо кабутар, ғоз бо ғоз» (74) деган тожикча муқобил вариант олинган.

Қодирқул бир ўринда: «Ит ҳам кун кўради, бит ҳам» (74), дейди. Буни М. Аминзода тожик тилига: «Муш ҳам рўз мебинад, шабуш ҳам» (92), деб ўгиради («Сичқон ҳам кун кўради, бит ҳам»). Бошқа бир ўринда Қодирқул мингбошилиқ мансабини сақлаб қолиш учун ҳеч балодан тоймаётиб: «Ит бўлса, бит бўлса ҳам, айтганим бўлсин» (82), деркан, энди бу «Хоҳ бало бошад, хоҳ баттар бошад, гуфтагиам шавад» (97), деб бошқача, тўғри таржима қилинади. Негаки, юқоридаги тожикча матал янги контекстуал вазиятга ёпишмайди.

М. Аминзода «Бой ила хизматчи»даги образли сўзларнинг ўзига хос рамзий маъносини яхши ҳисобга олган. Жамиланинг: «Қуш эдим, қанотимни қайирдилар, гул эдим, булбулимдан айирдилар» (83) гапидаги эркинлик, озодлик рамзи бўлган *қуш* сўзи тожикчада «бургут» (*уқоб*) билан алмаштирилган. Чунки тожик тилида «қуш» ўзбек тилида англаган маъноларни бермайди. Шу сабабдан таржимон «бургут» сўзини танлаб тўғри қилган.

Худди шундай ҳолни Хонзоданинг хизматкор қиз Мастонга айтган, аслида кундоши Пошшоойимга қаратилган: «Қаримай адо бўлгур, Мастон! Арслонни кесак отиб енгмоқчимисан. Ҳу музлаб, ғужанак бўлиб қолган чигирткага ўхшамай ўлгур!» (31) гапининг таржимасида ҳам кўриш мумкин. Қизиғи шундаки, таржимон *чигиртка* сўзини «чигит» деб олган: «Пир нашунда мур, Мастон! Шерро бо қулуҳ зада ғалтони-ми ту? Ху, чигити пуч барин ужжаку бужжак нашуда мур!» (67)

Мазмуни: «Қаримай ўл, Мاستон! Шерни кесак отиб йиқитмоқчимисан сен? Ҳу, пуч чигитга ўхшаб бужмаймай ўл!» Бундай «образли айирбошлаш»ни жўяли тадбир деб топмоқ лозим.

Таржимон айрим ўринларда образлилик учун ишлатилган сўз ва ибораларга қўшимча изоҳ беради. Масалан, Раҳима холанинг «Қишининг назари ёмон бўлади» (29) гапи «Чашми одамизод ганди-дия, сангро шикоф мекунанд, мегуянд» (66) тарзида таржима қилинган). («Қишининг кўзи ёмон-да, тошни ёради, дейишади»). Бу гапдаги «тошни ёради» қўшимча ибораси жуда ярашиб тушган.

Бойнинг: «Хўш, деганингиздан билсак, ҳалиги энг яхши қандақ ўрикдан уч пут, Каттақўрғон магизидан беш пут» (40) гапдаги ўрик билан магизнинг сорти — етиштириладиган жойи тожикчада ўзгартирилган: «Қоқи қандаки навъи аълои Хўжанд» (73). Таржима анча силлиқ бўлса-да, аммо Каттақўрғон магизининг Хўжанд туршаги билан «айирбош» қилиниши мақсадга мувофиқ кўринмайди, бу — воқеаларга соф тожикча маъно беришга сабаб бўлади.

Таржимон гоҳи ўринларда ўзбек тилида гўзаллик маъносини берувчи сўзларнинг тожик тилида шу маънони англатмаслигини ҳисобга олиб баъзи ижодий эркинликларга йўл қўяди. Масалан, бойнинг Жамила ҳақида айтган «Ҳисобсиз кокил, қўнғир сочларига нима дейсан?» (44) гапдаги *қўнғир* сўзи тожик тилига айнан таржима қилинса, гўзаллик ...хунуклашиб қолиши ҳеч гап эмас. Шу сабабли Жамиланинг сочига тааллуқли **сифат — миқдор** билан алмашган (*қўнғир* соч — дароз — узун соч деб берилган). Натижада оригиналдаги **гўзалликни** англатувчи фикр сақлаб қолинган. Бу усул Сифатбувининг: «Кел, ҳу ўша дўндиқ қўлларингдан ўргулай!» (50) гапининг таржимасида ҳам қўлланилган. Тожиклар учун «дўндиқ»дан кўра «нозиклик» гўзалликни англатади: «Биё, ҳу, аз ҳамин дастҳои нозукат гардам!» (78)

Айрим ҳолларда образлиликни кучайтириш учун киритилган ортиқча жумлалар персонаж характерига мос тушмай қолган. Мисол тариқасида Хонзоданинг қайнараси Ҳожина ҳақидаги: «Бир жаҳли чиққандан кейин пешаналари саначдай тиришиб кетади, жодугарнинг!» (33) гапи таржимасини кўрсатиш мумкин. Бу тожик ти-

лида: «Агар як жаҳлаш биёяд, лабаш ба лабаш нара-
сида, рангаш мурда барин мекунад мемонад марги ин
жодугар!» деб ўгирилган. («Агар бир жаҳли келса, лаби
лабига тегмай, ранги ўликни сингари ўчади-қолади
ўлгур бу жодугарнинг».) Бизнингча, буни аниқроқ тар-
жима қилинса ҳам бўларди. Негаки, *санач* тожикларга
ҳам яхши таниш. Шу сабабли «саначдай тиришганлик»-
ни айнан ўзидай берилса, образлиликни тўлароқ сақ-
лашнинг иложи топилган бўларди. «Лаби лабига тег-
май» жўмласи гарчи асл нусхада бўлмаса ҳам,
таржимага образлиликни кучайтириш мақсадида кири-
тилган. Лекин бу образли хатти-ҳаракат Ҳожииона ха-
рактерига мос келмай қолган. У ўз ҳукмига, хонадонда
тутган катта мавқеига ишонган ҳолда, амирона оҳангда
гапиради. Таржимада эса бидирлаб гапирувчи шахс
қиёфаси гавдаланган: вазминлик — енгилтаклик билан
алмашган. «Бой ила хизматчи»нинг тожикча таржима-
сида яна бошқа камчиликлар ҳам учрайди. Масалан,
Қодирқулнинг: «Гап, хон бўлмасак ҳам, хон тақлид умр
ўтказишда қолган» (74) гапи «Гапдон набошем, ҳам
хон тақлид умр гузарондем» (92) деб берилгани, бу
тўғри эмас («Гапга чечан бўлмасак ҳам, хон тақлид
умр ўтказдик»). Шунингдек, Қодирқулнинг: «Биз ҳам
ўшаларчалик тарнов-парновингизни ҳўллаб қолармиз»
(83) гапидаги маъно таржимада чиқмаган. Қодирқул
суҳбатдошидан ўзини устун олаётгани сезилиб турибди.
Таржимада: «Мо ҳам ҳамонҳо барин ба дастатон об
рехта меистодагистем» (97), деб берилган. («Биз ҳам
ўшалар сингари қўлингизга сув қуйиб қолармиз».)
«Тарнов-парновингизни ҳўллаб қолармиз» идиомаси-
нинг маъноси «Қўлингизга сув қуйиб қолармиз»да чиқ-
масдан, терс маъно англатиб қолган.

Имом: «Сизни бўлмаса мажлисда кутамаң, тақсир!»
(81) деса, таржимада *мажлис* ўрнига *масжид* пайдо
бўлган.

Умуман, «Бой ила хизматчи» драмаси тожикчага ма-
ҳорат билан таржима қилинган. Юқорида қайд этилган
жузъий нуқсонлар ҳисобга олиниб тузатилса, таржима
яна ютади.

ЕЛЛАР ҚАЁҚҚА ЭСАДИ?..

(И. С. Тургеневнинг «Баҳор еллари» романи)

Маълумки, В. И. Ленин Лев Толстой ижодини рус революциясининг кўзгуси деб баҳолаган эди. Россия ҳаётида, халқнинг кенг табақалари кайфиятида юз бераётган ўзгаришларни И. Тургенев, Глеб Успенский, Н. Чернышевский гоёт ҳаққоний акс эттирдилар. Пролетариат доҳийси В. И. Ленин ўз таълимотини яратишда мана шу адибларнинг ҳам ҳаётий кузатишларига асосланди. Айниқса, И. С. Тургеневнинг «Новь» романидаги фикрлар билан доҳий В. И. Лениннинг народниклар ҳаракати ҳақидаги фикрлари ўртасида жуда кўп яқинлик борлиги ҳайратланарлидир. Романик туйғулар куйчиси, энг нозик лирик характерлар ижодкори И. С. Тургеневнинг «Янги шамоллар» романида ўта сиёсий проблемаларни кўтариб чиқиши ёзувчининг инсонлик — гражданлик жасорати эди. Анатолий Франс: «Энг нодир жасорат — тафаккур жасоратидир», деганди. «Рудин», «Дворянлар уяси», «Оталар ва болалар», «Дуд» ва айниқса «Арафа» каби сиёсий руҳдаги асарларида И. С. Тургенев лирик ёзувчи сифатида эмас, балки ўз ватани, халқининг келажакда қайси йўлдан қай манзилга боришини билишга, башорат қилишга интиланган буюк мутафаккир қиёфасида гавдаланади. Унинг кўпчилик асарлари Й. Шамшаров, М. Иброҳимов, Қ. Мирмуҳамедов, М. Мирзоидов, М. Раҳмон таржималарида аллақачон ўзбек халқининг ҳам маънавий мулкига айланган. Мана энди «Новь»¹ ҳам ўзбекча жаранглай бошлади.

Тургенев Россиянинг ижтимоий тараққиётига, рус халқининг ҳаётидаги кескин ва муҳим ўзгаришларга бефарқ қараб туролмасди, албатта. Народниклар ҳаракатининг моҳияти нимада? Ҳар қандай революция ва-

---

¹ И. С. Тургенев. Баҳор еллари. Лола Тожиева таржимаси. «Ёш гвардия» нашриёти. Т., 1975 йил.

танни, халқни тараққиётга бошлай оладими? Халқ ҳаётини шу қадар алғов-далғов қилиб юборишга қодир бу ҳаракатда қандай одамлар қатнашапти? Улар ватанга фидокорми ёки шунчаки шуҳратпараст, авантюрист одамларми? Улар жуда оғир кураш машаққатларига бардош бера оладиларми — йўқми? Ва ҳаммадан муҳими — уларнинг курашидан мақсад нима — улар халққа нима беради? Табиийки, ёзувчинини шу каби саволлар қийнар эди. Буларга жавоб топиш учун эса мураккаб ижтимоий ҳодисаларни бўяб-бежамай, холис туриб, борлиғича кўрсатиш лозим эди. Тургенев шундай қилади ҳам. У халқ инини учун курашга отланган кишиларни яшасин деб мадҳ этмайди, уларнинг ҳаракати сабабларини жиддий тадқиқ этади ва ҳақиқатини аниқлашга интилади. Шу жиҳатлари билан ҳам асар ўзбек адабиётига самарали таъсир кўрсатишини, реализмдан сабоқ бериши табиийдир.

Шуниси ҳайратланарлики, Тургенев мана шу муҳим ижтимоий проблемалар ҳақидаги «Баҳор еллари» романини эълон қилган йиллари (1876—78) народниклар ҳаракати авж олган ва унинг оқибати нима билан тугаши ҳали номаълум эди. Ана шу пайтдаёқ Тургенев народникларнинг мақсади — программаси ҳали жуда чалкаш эканлигини сезган ва улар халқдан узоқлиги туфайли мағлубиятга учрашларини доҳиёна башорат қилган эди. Чунки халқ ўзининг юпун эса-да, осойишта ҳаётини кескин ўзгартиришини, неча асрлардан бери давом этиб келаётган тартиблар бузилишини истамасди. Чет эл босқинчиларининг зулми кучайган вақтда сира иккиланмай, ватан озодлиги учун жангга отлана оладиган халқ ўзининг миллий амалдорларига қарши курашишни ҳали истамасди. Чунки, улар янги жамиятнинг бахт ёки кулфат келтиришини билишмасди. Худди шу сабаблар туфайли ҳам народникларнинг ҳаракати мағлубиятга учрашини Тургенев каби даҳо ёзувчилар олдиндан башорат қилдилар.

Роман ёзилганидан сўнг орадан йигирма йилча вақт ўтгач, йигирма тўрт ёшли революционер В. Ульянов народниклик ҳаракатининг ақлга мувофиқ эмаслигини исботлаб, ўзининг машҳур «Халқ дўстлари кимлар ва улар социал-демократларга қарши қандай курашмоқда» номли асарини эълон қилди. Маълумки, Н. Г. Чернышевский ҳам «Адрессиз мактублар» асарида ўз қаҳ-

рамони Волгин тилидан народниклар ҳаракатига салбий муносабат билдирган эди: «Деҳқонларни озод қилмоқ керак, дейдилар. Бундай иш учун куч борми? Куч ҳали йўқ. Куч етмаган ишга уринишнинг ҳожати йўқ. Қўлингдан келмайдиган ишга ёпишганингда қандай натижа чиқиши мумкин? Иш бузилади, жирканч бир фалокат келиб чиқади». В. И. Ленин народникларни танқид қилар экан, Тургенев асарларида кўрсатилган ҳаётий кузатишларга ва Н. Г. Чернишевскийнинг худди шу фикрларига асосланади. Ленин народниклик ҳаракатининг хатоларидан сабоқ бўларли муҳим хулоса чиқарди: «Инсонларни бахтиёр қилмоқ йўлини изловчиларнинг биринчи вазифаси шуки, улар ўз мияларини ўзлари айнитмасдан, ҳақиқатда бор нарсаларни очиқдан-очиқ ва дадил эътироф қилмоқлари керак». Ҳар қандай хом, етилмаган ҳаракатларнинг қаҳрамонлари бу сабоқни унутмаслиги керак.

Табиийки, мана шундай улкан ижтимоий аҳамиятга молик бу асарнинг ўзбек тилида нашр этилиши маданий ҳаётимизда муҳим воқеадир. Нашриётларимиз шу сингари классик асарлар таржимасига катта эътибор бераётганлиги, албатта, ҳаммамизни қувонтиради.

Тажрибали муҳаррир ва таржимон Лола Тожиева «Новь» романининг номини ўзбекчада бир оз лириклаштириб, «Баҳор еллари» деб олибди. Бунинг сабабини таржимон ўзи бундай изоҳлайди: «Илк баҳор еллари ҳали изғиринли, этни жунжиктирадиган бўлса ҳам, барибир, у киши қалбига ҳузур бағишлайди, эртанги куннинг илиқ, мусаффо, қуёшли бўлишига умид уйғотади. Биз И. С. Тургеневнинг «Новь» романини унинг ички мазмунидан келиб чиқиб, «Баҳор еллари» деб номладик. Негаки, рус ижтимоий ҳаётининг ажойиб солномачиси И. С. Тургенев «Новь» романида народникларнинг революцион фаолиятини ва уларнинг фожиасини акс эттиради». Лола Тожиеванинг қуйидаги фикрлари ҳам унинг роман руҳини тўғри англаганлигини кўрсатади:

«Народниклар «халқ орасига» киришга ҳаракат қилдилар. Аммо «халқ орасига» кириб нима иш қилишлари кераклигини аниқ тасаввур этолмайдилар...

Улар халқ билан умумий тил топиш, онгига таъсир қилиш учун ҳаракат бошлашар экан, ўзлари кутилмаган ҳолда оғир, бемаъни аҳволга тушиб қолишади. Ниятларини мужиклар тушунишмайди.

Народниклар бошлаган революцион ҳаракат, гарчи муваффақиятсизликка учраган бўлса ҳам, аслида ижтимоий тенгсизликка қарши ҳақиқий курашнинг бошланиб кетишига туртки бўлган эди». Таржимон асар устида ишлашни бошлар экан, аввало, Тургенев ва народниклар мавзуини, романинг яратилиш тарихини ўрганади. У Тургенев асарларининг тўртинчи жилдига асосланиб иш кўради. «Дым» ва «Новь» романлари босилган бу жилд охирида адабиётшунос А. Батконинг иккала асар яратилиши тарихига оид, қизиқарли маълумотларга бой мақола ва изоҳлари берилган. Лола Тожиева ушбу мақола ва изоҳларни синчиклаб ўрганади. «Новь» романи қаҳрамонларининг ижтимоий қиёфасига доир муҳим маълумотлар остига чизиб қўяди ва уларнинг мазмунини чақишга интилади.

Аслида, Тургенев бу ижтимоий ҳодисани гоят чуқур ўрганиб, ҳатто ҳеч ким сезмаган нозик нуқталаригача кузатган эди. Шу жиҳатдан қарасак, «Новь» романига ёзувчи қўйган эпиграф диққатга сазовордир. Ушбу эпиграф ўзбек тилида ҳам жуда аниқ ва равшан жаранглайди: «Қўриқ ерни юзагина тирмалаб кетадиган омоч билан эмас, чуқур ағдарадиган плуг билан очмоқ керак». Лола Тожиева ушбу эпиграфга қуйидагича изоҳ беради: «Тургенев ушбу эпиграфнинг маъносини шарҳлаб, «Бу ерда плуг сўзи революцияни эмас, маърифатни англатади», деб ёзади». Мазкур фикрга қўшилганимиз ҳолда, айтиш мумкинки, Тургенев эпиграф остига «Бир заминдор агрономнинг хотира дафтаридан» деб қўйса ҳам, аслида «Новь» сўзини қўриқ ер маъносидан ташқари, ижтимоий ҳаётдаги янгилик маъносида ҳам ишлатгани табиий. Назаримизда ёзувчи шу гапи билан, янги ижтимоий ҳодисани чуқур ўрганиб, сўнг шу ҳақда асар ёзаётганини англатмоқчи бўлгандир. Бошқача айтганда, Тургенев ўз романини ҳам воқеликдаги қўриқларни — янги проблемаларни чуқур ағдариб текширадиган плугга ўхшатган. Демак, таржимон изоҳини янада тўлдириш мумкин эди. Бу гапларнинг ҳаммасидан яхши хабардор бўлиш таржима сифатига бевосита таъсир кўрсатиши табиий ҳолдир. Худди шунинг учун ҳам таржимон ушбу муҳим гоёвий жанрлар ҳақидаги асар устида ишлашда ўзини бегона жойга адашиб кириб қолган одамдай ҳис қилмайди. У, аксинча, романинг ўзбекча нусхасида аслида кўрсатилган гоёвий

баҳслар ва қаҳрамонларнинг маънавий қиёфаларини аниқ қайта тиклайди.

Таржимонни шу жиҳатдан ҳам табриклаш мумкин-ки, у саргузашт ёки ишқ-муҳаббат ҳақидаги ўткир сюжетли, юрак ўйнатадиган, вақтни кўнгилли ўтказиш учун ўқиладиган асарни эмас, балки жамият, халқ ҳаётининг мураккаб проблемаларини ўйлайдиган жиддий, етук китобхонлар учун ёзилган асарни таржима қилишга тутинган. Ҳатто, романнинг илк боблари ўқувчини зериктириши мумкин бўлган тафсилотлар билан тўлиб-тошган. Чунки асарнинг бош қаҳрамонлари Нежданов, Остродумов, Паклин, Машурина каби инқилобчилар романтик кайфиятдаги нозиктаъб одамлар эмас, балки оғир, мушкул, даҳшатли ишга онгли равишда қўл урган жиддий реалист кишилардир. Тургеневнинг тасвирлашича, инқилобий ишга қўл урган кишиларнинг кўпчилиги ҳаётда шахсий бахтини топмаган, омади юришмаган, етарли билим олган, бироқ яхши тарбия кўрмаган шахслардир. Ёзувчи бош қаҳрамоннинг, ҳатто фамилияси Нежданов — «кутилмаган одам» эканлигини, қонунсиз никоҳдан туғилганлигини, мавжуд ҳаётдан норозилигини алоҳида таъкидлаб кўрсатади. Инқилобчи аёл Машурина эса ўртаҳол дворян хонадонидан бўлса ҳам хунуклиги, қўполлиги туфайли вақтида турмушга чиқолмай қариқиз бўлиб қолган. Яна бир қаҳрамон — Паклин ҳам шу тоифадан. «У ўзининг пакана, кўримсиз бўйи бастига сира-сира кўниколмасди. Аёлларни жуда яхши кўрганидан, бу унга айниқса алам қилар эди. ...Миттилиги, паст табақадан чиққани жамиятда ўз ўрнини тополмаганидан ҳам баттар ўртарди уни». Народникларнинг портрети тасвирида ҳам уларнинг ғариблиги, мавжуд воқеликда бахтиёр эмаслиги сезилиб туради. Лола Тожиева тасвирдаги бу оҳангни ўзбек тилида ҳам яхши акс эттиради. Ёзувчи народникларнинг шахсий ҳаётида ҳам ёруғлик кўрмаганликларини тасвирлайди. Шулардан бири Фекла Машурина «ўртаҳол дворян хонадонини ташлаб, ёнида бор-йўғи олти сўлкавой билан Петербургга келганди: туғруқхонага ишга кириб, тинимсиз меҳнат билан орзу қилган шаҳодатномага эришди». Ёзувчи Машуринанинг характерини тадқиқ этар экан, асарнинг бир неча ўрнида унинг хунуклигини, қариқизлигини, аёллик жозибаси йўқлигини, таъкидлаб кўрсатади.

Народникларнинг нутқи ҳам анча қўпол. Ҳар қандай фикрни жимжимасиз, бепардоз айтиш, тўғрисишни шарт-шартта гапириш улар нутқининг асосий хусусияти сифатида кўзга ташланади. Чунончи, народниклар узоқ ойлардан сўнг учрашиб қолганларида ҳам фақат иш юзасидан, совуққина гаплашишади. Қаҳрамонлар нутқидаги ана шу хусусият Лола Тожиева таржимасида ҳам сақланганини кўрамиз.

Народниклар орасида фақат Паклин анча сўзамол, унинг нутқида қаҳрамонларга ўзини яқин олиш, уларнинг ишончини қозонмаганидан норозилик, ўзининг жисман ва руҳан ожизлигини тан олиш, ўртоқларига ялинчоқлик оҳанглари сезилади. Таржимон Паклин нутқидаги ана шу оҳангларни ўзбекчада ҳам равшан акс эттирган. Биз бу ерда Паклиннинг узун жумлаларини келтириб ўтирмаймиз. Асарда народниклар совуққина суҳбатлашиб ўтирган кўримсизгина хонага бегона ижтимоий гуруҳ кишиси, бутунлай бошқа оламга мансуб, асилзода генерал Сипягин кириб келади. Унинг нутқида ҳаётдан мамнунлик, ижтимоий мавқеидан гурурланиш, ўзини Россиянинг хўжайинларидан эканлигини ҳис этиш, айтиш вақтда паст табақага мансуб одамларга хайрихоҳлик, уларга ёрдам беришга тайёрлик оҳанглари сезилади. Сипягин нутқидаги ана шу такаллуф ва айтиш замонда, бетакаллуфликни Лола Тожиева тежамли, ихчам жумлаларда акс эттиради. Бу жумлалардан қаҳрамоннинг овози ўқувчига эшитилиб туради.

Тўғри, таржимон айрим сўзларга эътиборсизлик билан қарагани учун гоҳо ноаниқликларга йўл қўяди. Асарнинг бошида ёзувчи Остроумовнинг кириб келишини тасвирлаб, «Повесив на гвоздь **ветхую шинелишку**» деган сўзларни ишлатади. Кўришиб турибдики, ёзувчи шинель сўзига бошқача маъно беришти. Ўзбекчада эса бу сўз оддий шинеллигича қолган. Бир неча саҳифадан кейин таржимон Паклиннинг «Ведь вот как это досадно!» деган гапини «Буни қаранг-а!» деб ағдаради. Ҳолбуки, қаҳрамон бу ерда «Одам жуда хижолат бўлар экан», деган маънода айтди. Шунингдек, Машиуринанинг қариқизлиги ҳақида айтилган «целомудренная девушка», яъни «бокира қиз» сўзини «жуда маъсум қиз эди» деб таржима қилиш ҳам тўғри эмас. Бокира қизлар кўпдир, аммо маъсума қизлар кам учрайди.

Маъсума деган тушунчада назокат, ҳаё ва жозиба маънолари борки, бу хислатлар Машуринада йўқ эди.

Асарнинг яна бир ўрнида таржимон серб князи Обреновичга нисбатан «худди ҳукмдорлар каби қаттиққўл» иборасини ишлатади. Оригиналда эса «И рука железная, как следует правителю», дейилган. Маълумки, Михаил Обренович серб ҳукмдорлари сулоласига мансуб князь. Ўзини жамиятнинг устунлари қаторига қўювчи, аммо руҳан пуч ва тўнкаатаъб Қалломейцев ўзининг ҳукмдорларга яқинлиги билан мақтанади, қаттиққўлликда уларга тақлид қилади. Шунинг учун, таржимон бу ерда «худди» эмас, балки «барча ҳукмдорлар каби» деб олиши керак эди.

Шунингдек, таржимон русча оригиналдаги, урф-одат, миллий ёки диний реалияга мансуб айрим буюмлар номларининг ўзбекча эквивалентини ҳар доим ҳам топмаган. «Набедренник ва камиловка тутган, руҳонийлар орасида энг салобатлиси Қиприан ота» ...Имение. Архиерей. Епархия, Спас преображения... ва бошқалар — ўзбек ўқувчисига унчалик тушунарли эмас. Баъзи ўринларда сўзма-сўз таржима жуда кулгили ҳолатларни вужудга келтирган. Автор назокатли аёлнинг ноқулай вазиятда уялиб кетганини тасвирлаб, «Марианна покраснела до корней волос», дейди. Ўзбекчада эса бу жумла «Марианнанинг сочи тагигача қизариб кетди» тарзида берилди. Асарда қаҳрамоннинг юзи лавлагидай ёки чўғдай қизариб кетади, таржимада эса унинг сочи қизаради.

Аммо, асар таржимасига яхлит назар ташлаганимизда, Лола Тожиева жуда кўп ўринларда романнинг бадий-ижтимоий пафосини, рус қишлоқларининг ўзига хос қиёфасини, одамларнинг портретлари ва нутқларини, автор тилидаги нозик оҳангларни пайқай олган ва буларни такс эттиришда ўзбек тилининг бойликлари, имкониятларидан усталик билан фойдаланган. Фикримизнинг исботи учун қуйидаги парчани келтирамиз. Мана, народниклар Нежданов ва Маркелов тарантас — соябон аравада рус ҳаётининг типик манзараларига боқиб боришмоқда. «Сал ўтмай, тарантас ғилдираклари губерня тош йўлидан тарақлаб кетиб борарди, арава чайқалиб, ҳали у, ҳали бу томонга оға бошлади... Ҳар кўтариб ташлаганда ўз олдиларидан савдогарларнинг икки қаватли, пештоқли тош уйлари, тош устунли черковлар, қаҳрамонлар лип-лип ўта бошлади... Якшанба

арафаси эди: кўчаларда ўткинчилар кўринмаса ҳам, қаҳвахоналар гавжум эди. У ерлардан хирилдоқ овозлар, ширакайф одамларнинг хиргойиси, гармоннинг мунгли садоси қулоққа чалиниб қоларди; ...Деярли ҳар бир қаҳвахона олдида деҳқонларнинг пахмоқ, қорни кажави, қирчанғи от қўшилган аравалари турарди: гўё улар пахмоқ бошларини итоаткорлик билан эгганча ухлаётганга ўхшардилар...» Бу манзараларнинг давомини келтириб ўтирмаймиз. Шуниси равшанки, ёзувчи бу манзаралар орқали ифодаламоқчи бўлган ғоявий мазмунни таржимон яхши тушунган. Ҳақиқатан, Тургенев «пахмоқ бошларини итоаткор эгганча ухлаётганга» ўхшаган жониворлар рамзи орқали турмуш ғам-ташвишларидан қадди букилган, мажолсиз мудраётган она халқини ўйламаганми? Нежданов, Маркелов ва бошқа исёнкорлар эса халқни ана шундай ғафлат уйқусидан уйғотишга уринишади.

Маълумки, ўша вақтдаги мавжуд тузумни ўзгартиришга қўл урганлар орасида жасур, фидойи курашчилар ҳам, ўзлари қўрқоқ ва сотқин, бироқ шуҳратпарастлик орқасидан қувиб, қуруқ гап сотиб юрганлар ҳам бор эди. Тургеневнинг даҳоси шундаки, у народниклар орасидаги турли гуруҳларнинг ички дунёсини уларнинг пинҳоний туйғуларигача шафқатсиз ҳаққоният билан очиқ ташлади. Асарнинг ўзбекча нашрида ҳам турли ижтимоий типларнинг руҳий қиёфаси равшан акс эттирилган.

Тургеневнинг «Баҳор еллари» романи ўзбек китобхонларининг жавонидан муносиб жой олади, уларнинг гўшаларини буюк рус ёзувчисининг ақли заковати нури билан янада чароғон қилади, бунга ишончимиз комил.

Муҳаррир Эркин Миробидов таржимон билан ҳамкорликда эринмай, қунт-чидам билан ишлаши туфайли асардаги жуда мураккаб тасвирлар, манзаралар, қаҳрамонларнинг ташқи ҳолатлари ва айниқса, уларнинг ички монологлари ўзбек тилида ҳам Тургеневчасига равшан бўёқларда кўриниб турибди.

Энг муҳими, таржимон ва муҳаррир асар қаҳрамонлари қиёфасини ўзбек тилида қайта яратишда ёзувчининг объективлигини, холислигини, ҳаётни бўямай, ўз ҳолича кўрсатиш фазилатини сақлаб қолишган. Худди ана шу ҳаёт ҳақиқати замондошлар учун ҳам, келажак одамлари учун ҳам ғоят қимматлидир.

ТИРИШҚОҚНИНГ ТЕШАСИ ТОШНИ ЧЕГАЛАЙДИ...

Бадий таржима савияси ҳар бир халқнинг маданий равақини ўлчайдиган мезонлардан биридир; муайян зўр асарнинг бир тилга қайта-қайта таржима қилинишига ижтимоий-маънавий эҳтиёж сабаб бўлади. Лекин асос — асл нусха матни турғун бўлгани билан бу таржималар матни ўзгарувчан. Чунки таржимада таржима амалга ошириладиган даврга хос эстетик принциплар, шунингдек, таржимоннинг бадий тафаккури, дунёқараши хоссалари табиий равишда акс этади. Аввал қўл уришга журъат этилмаган асарнинг таржима қилиниши эса, таржимон мансуб адабиётнинг бадият кўлами кенгайганлигини билдиради.

Қатта ижтимоий-эстетик мақсадга бўйсундирилган бадий таржима, уни амалга оширадиган адабиёт ривожига самарали ижобий таъсир ўтказди. Рус классик ва совет адабиётидан, жаҳон адабиётидан қилинган энг яхши таржималар ўзбек совет шеърляти, насри, драматургияси, танқидчилиги тараққиётига қўшган ҳиссанинг назари йўқ. Шекспир, Пушкин, Лермонтов, Некрасов асарлари таржималарининг ҳар бири шеърлятимиз тарихидаги муайян даврдир. Лев Толстой, Гоголь, Чехов, Тургенев, Островский, Достоевский, Даниэль Дефо, Марк Твен, Шолохов, Тагор, Хемингуэй каби улуғ адиблар асарлари таржималари насримиз солномасидаги алоҳида-алоҳида боблардир. Агар бугунги кунда, номлари зикр этилмиш улуғ адиблар қаламига мансуб бир қатор шоҳ асарларни ўзбек тилига қайтадан таржима қилиш эҳтиёжи туғилган бўлса, бунинг боиси, ўтган давр ичида ижтимоий-маънавий савиянинг бетўхтов ўсиб келаётганидир. Зеро, таржима баъзи пайтлар асл нусха камолидан кўра, таржимоннинг ёки уни шакллантирган адабий муҳитнинг савиясини муайяноқ ифодалайди.

Номлари зикр этилган классик адибларнинг асарлари билан бир қаторда, қардош совет халқлари адибларининг романлари, қиссаларини ҳам ўзбек тилида пешма-пеш чоп қилиб бориш анъанага айланган, айтиш мумкинки, шу анъана бугунги кунда алоҳида меҳр-муҳаббат билан давом эттирилмоқда. Таржимачиликнинг ушбу жабҳасида жонбозлик кўрсатаётган таниқли таржимонлардан бири — Мирзиёд Мирзоидов.

Мирзиёд Мирзоидов узоқ йиллардан бери Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида муҳаррир бўлиб ишлайди. У анчагина классик асарларнинг таржимасини кўздан ўтказган, таҳрир қилган. Шунинг учун ўзбек таржимачилигининг ками икки ўн йиллик тарихини яхши билади.

У шу йиллар давомида талай таржимонлар ижодининг кучли жиҳатларини ўрганди, таржимонлик санъатининг аччиқ-чучугини тотди. «Ким табиб? Бошидан ўтказган табиб». Шунинг учунми, ҳар замон-ҳар замон дўстларига муҳаррирлик фаолиятида дуч келгани латифаомуз воқеалардан бир-икки шингил гапириб қолади:

Машҳур асарлардан бирининг таржимасини кўздан ўтказаётса, бир персонаж чердакка чиқиб, ўзини ахта тўнғизнинг ёнига осиб қўйибди... Муҳаррир: «Чердакда тўнғиз, яна қанақа денг, ахта тўнғиз нима қилиб юрибди?»— деб асл нусхадаги сўзнинг маъзини чақса, унинг ҳам ахта тўнғиз, ҳам мўркон деган маънолари бор; гапнинг маромига қарамаган таржимон боёқиш мўрконни ахта тўнғизга айлантириб юборибди!..

Бошқа бир гал, Шолоховнинг бир асари таржимасини кўраётса, яёв кетаётган қаҳрамон бирдан от миниб, қочиб қолибди: у бир-икки саҳифагача асл нусхада йўқ отнинг эгаридан тушмай, жон койитибди... Таржимон «рысью побежал» иборасини «отни йўрғалатиб кетиш», деб тушунган, кейин қаҳрамонни отдан туширолмай ҳалак бўлган экан-да...

Шундай қилиб, Мирзиёд Мирзоидов ҳарфхўрлик бадий таржимага ёт нарса эканини ўз кўзи билан кўрди, бундан амалий хулосалар чиқарди.

«Таржимон ҳам шоир, ҳам рассом, ҳам олим бўлиши керак», дейди Мирзиёд Мирзоидов. Дарҳақиқат, таржимон асл нусхани шоир қалби билан яшаб, шоир тили билан ифодалай олиши, бу ифода рассом қилқала-

ми билан берилгандек равшан бўлиши, таржимада оригиналдаги гўзаллик, адолат, эзгулик, олимнинг донолиги ва холислиги билан акс эттирилмоғи лозим.

Илья Ильф ва Евгений Петровнинг совет ҳажвий насрининг хазинасидан ўрин олган «Ўн икки стул», «Олтин бузоқ» романлари ана шу фазилатларга эга бўлмиш ҳар қандай таржимон: «Мен таржима қилсам», деб орзулагулик асарлардир.

Бу адабий ҳасан-ҳусанларнинг ялакатмағиз ижоди бадий оламнинг қизиқарли воқеаларидан. «Биз руҳимиз тўла уйғунлашган пайт ёзар эдик, бу жуда қийин иш»,— дейди Евгений Петров. Бинобарин, улар қаламга олган характерлар, воқеалар, образли ибораларнинг айна уйғунликкача бўлган тадрижи — қўшқалб, эш ақлдаги ўзига хос йўли бор. Илья Ильфнинг вафотидан кейин эълон қилинган ён дафтарида «Ўн икки стул» ҳамда «Олтин бузоқ» романларида ишлатилган деталларни, характерлар зуваласини учратишимиз бежиз эмас. Остап Бендер образининг мағзини очиб берадиган, бадий гўзал, ўткир киноявий «великий комбинатор»— «буюк мудаббир» деган таърифнинг таржимаи ҳоли ҳам шу ён дафтарчадан бошланади.

Ильф ва Петров ҳажвий романлари моҳиятан янги тузумни — социалистик ҳаётни бадий тасдиқлайди: «Ўн икки стул» ҳамда «Олтин бузоқ»нинг юзаки қараганда кўзга ташланмайдиган ижобий қаҳрамони социалистик ҳаётдир. Романда зўр маҳорат билан тасвирлаб берилган Остап Бендер, Қорейко сингари салбий қаҳрамонларнинг муроди ҳосил бўлмайди, чунки уларнинг ниятлари амалга ошишига имкон яратадиган шароитнинг ўзи таг-томири билан қуритилган эди. «Ўн икки стул», «Олтин бузоқ» ҳажвий романларининг туб, ботиний маъносини ёзувчи Михаил Пришвиннинг «Социализм оддий одамларга улкан қалб бахш этди», деган сўзлари билан ифодаласа бўлади. Хуллас, «Олтин бузоқ»нинг, унча-мунча таржимонга сўз бермайдиган бу баркамол романнинг ўзбек тилида пайдо бўлиши чинакамига қувончли адабий ҳодисадир.

«Олтин бузоқ» бадияти баравж ва содда. Ильф ва Петров қаҳрамонлари характерини уларнинг фикрлаш йўсинида, сўзлаш оҳангида ҳам ифодалай олишади. Романнинг «Антилопа-Гну»—IV бобида Остап Бендернинг шундай сўзи бор:

— Ввиду наступления темноты объявляю вечер открытым. Стоп!

Бу ҳолатда Остапдан бошқа киши шерикларига қараб: «Қоронғи тушиб қолди, дам олайлик», дер эди. Лекин Остап Бендер — туғма товламачи; ҳукмфармолик — ушалмаган орзуси; у кишилар кўз олдида ғойиб бир куч ёрдамида ўзини кўтаргиси, аллақандай катта одам қилиб кўрсатгиси келади. Гаплари, ўзини тутиши буни ойнадек аниқ акс эттириб туради. Зикр этилган мисолда унинг характер мантиқи яққол... Акс ҳолда, у қоронғи тутиши муносабати билан оқшомни очиқ деб эълон қилиши синчалакнинг «Осмон йиқилса, тутиб қоламан» деб оёғини кўтариб ётишидек кулгили бир нарса эканини тушунар эди. Шундай қилиб, «Олтин бузоқ» муаллифлари характер кулгуси яратадилар.

Таржимон Остап Бендер ва бошқа қаҳрамонларнинг руҳияси, руҳининг кўрар кўздан пинҳон «нимкоса»си сўзлаш оҳангида, фикрни ифодалаш усулида намоён бўлишини ёдда тутди, бу бетакрор хусусиятларни ўзбек китобхонларига тўғри етказишга интилади. Чунончи, бир ҳолатга диққат қилайлик:

Остап Бендер Корейконинг миллион сўмини бу кўма миллионернинг кўзини мўлтиллашиб туриб шилиб олади; кейин имтиёзли поезддаги жойига қайтади. У келишида поездга тасодифан кечикиб қолган мухбирнинг ўрнига жойлашиб олган, бошқалар: «Бу шу жойда кетиши керак бўлган одам», деб ўйлашган эди. Юлдузни бенарвон урадиган бу олғир сезгирликни қўлдан бой беради. Самолёт билан етиб келиб, қайтишда ўз жойини эгаллаган мухбир Лев Рубашкинга қараб: «Қани, жойни бўшатиб қўйинг», дейди. Жиндек қизаришиб олишади. Шунда мухбир: «Сиз ўзи кимсиз?» — дейди. Шунда Остап Бендернинг чапақай жаҳли чиқади:

— Не ваше собачье дело! Говорят вам — слезайте, и слезайте!

Таржимон бу сўзлар замиридаги беписанд зардани, намоёишкорона шахд ва олифта дўқни китобхонга маҳорат билан етказди:

— Онангнинг эри бўламан! Туш дегандан кейин, тушавер-да!

Шу ўринда таъкидлаш керакки, бадий ижод адабий қонунларга риоя қилгани каби, адабий қонунлар ҳам доимо ўсишда бўлган бадий ижод эҳтиёжига кўра ян-

гилана боради. Ҳали танқидий тафаккур илғаб етмаган, адабий қонунлар мажмуасида қайд этиб улгурилмаган адабий ҳодисага нисбатан таржимон қандай муносабатда бўлиши керак? Кўп вақт таржимонлар «сиз ҳам куймасин, кабоб ҳам» қабилида йўл тутишади. Асл нусха мансуб бўлган адабиёт умумий руҳидан келиб чиққан ҳолда, таржима қилинаётган адабиётнинг бисотида мавжуд бадий андазалардан фойдаланиб, оригиналдаги чинакам бадий кашфиётнинг маъносини ифодалаб қўя қолишади. Бу адабиётнинг ниқобланган кушандаси ўртамиёначиликдир. Ўртамиёначилик қулига айланмаслик учун катта маънавий асосга эга бўлган тафаккур жасорати керак.

Яхши таржимонларда бадиият фаҳми, савқи табиий (интуиция)си қобил бўлади. Ватан адабиётини билиш, жаҳон адабиёти классик намуналари билан ошно бўлиш натижасида айна бадиият фаҳми билан айна савқи табиий камол топади, таржимон талаб этилган тафаккур жасоратини кўрсатиши учун ёрдамга келади, таржимон таржима этаётганида, қулоғига биров пичирлаб айтиб тургандек туюлади, у ҳатто жасорат кўрсатаётганлигини хаёлига келтирмайди... Мирзиёд Мирзоидовнинг юқорида эсланган таржимаси таржимон бадий фаҳми, савқи табиийси «ишга аралашганда» яхши таржима бунёдга келишининг кундалик бир мисолидир. У ўзбекона муқобилни сира чўчимай қўллайди; бадиият фаҳми оригиналдаги «сиз»ни «сен»га айлантиради, асл нусханинг таъсир кучини беҳато етказди. Бу бадий таржиманинг қийин, лекин таржимонни тафаккур жасорати сари олиб борадиган йўлининг бошидир.

«Олтин бузоқ» таржимонни жуда чийраб кўрадиган, қаттиқ имтиҳон қиладиган асар. Баъзи романларни бир нафас билан таржима қилиш мумкин, «калити»ни топиб олсангиз бас. Ильф ва Петров романи бадиияти эса, бир «калит»га очила қолмайди. Евгений Петровнинг айтишича, баъзан бирон сўз ёки ибора ҳар иккаларининг тилига бирдан келарди. Лекин Ильф уни асарга кириттирмас, «икки кишининг хаёлига келдими, бирданига уч-тўрт, балки ундан ҳам кўп кишининг кўнглидан ўтиши мумкин», дер эди. Шунинг учун «Олтин бузоқ»да тасвирланган характерлар ранг-баранг, бетакрор. Мана, ўртоқ Ухудшанский билан танишинг:

«Он останавливался около группы отъезжающих и провожающих и с некоторой сатирической нотой в голосе говорил:

— Уезжаете? Ну, ну!

Или:

— Остаетесь? Ну, ну!

Таким манером он прошел к голове поезда, долго, откинув голову назад, смотрел на паровоз и наконец сказал машинисту:

— Работаете? Ну, ну!»

Мирзиёд Мирзоедов таржимаси:

«У жўнаб кетаётганлар ва кузатаётганлар тўдаси ёнида тўхтаб, кинояомуз дерди:

— Қетяпсизми? Ҳай, ҳай!

Ёки:

— Қоляпсизми? Ҳай, ҳай!

У шу тахлит луқма ташлаб поезднинг бошига етди, бошини орқага ташлаб, паровозга тикилди ва ниҳоят, машинистга гап қотди:

— Ишляпсизми? Ҳай, ҳай!»

Ухудшанский характери мантиқини ўзида мужассам этган, кинояомуз «Ну, ну!»нинг ўзбек тилида «Ҳай, ҳай!» шаклида олиниши жуда маъқул; у таржиманинг ҳуснини очиб юборган.

Дарҳақиқат, «Олтин бузоқ» кулгуси — характер кулгуси дедик. Яна бир парчага диққат қилайлик:

«Бандит!— кричала женщина.— Только отвернулась, а он...

Обладатель пятидесяти тысяч украл сумочку, в которой были черепаховая пудреница, профсоюзная книжка и один рубль семьдесят копеек денег. Вагон остановился. Любители потащили Балаганова к выходу. Проходя мимо Остапа, Шура горестно шептал:

— Что ж это такое? Ведь я машинально».

Бу содда тасвир замирида ҳаётий характер мантиқи, табиийлик мавжуд: кисавурлик Шуранинг қон-қонига сингиб кетган. Шунинг учун у, эллик минг сўм пули бўла туриб, чўнтакка тушади, бу ишни ўйламай-нетмай, ғайришуурий бир тарзда қилади.

Шу парчанинг таржимаси:

«Кисавур!— қичқирди аёл. Ўгирилганимни биламан, у бўлса...

Эллик минг сўм эгаси ичида тошбақа палласидан қи-

линган упадон, касаба союзи дафтарчаси ва бир сўму етмиш тийин пули бор сумкани ўғирлаган эди. Вагон тўхтади. Эрмакталаблар уни эшик томон судрашди. Шура Остапнинг ёнидан ўтаётиб, афсус-надомат билан шивирлади:

— Бу қанақаси, ахир? Мен, беихтиёр...»

Таржимон асл нусха табиийлигини сақлашга интилади; ўзи беихтиёр қилиб қўйган ишга ҳайрон қолган Шуранинг калапатра ҳолатини китобхонга «юқтиради»...

Мирзиёд Мирзоидов таржима жараёнида она тили бойликларидан моҳирона фойдаланади, асл нусхадаги образли ибораларга муносиб муқобиллар топади. Бир ўринда, Остап Бендернинг шундай сўзи бор:

«Я этой негодяйке послал из Москвы на триста пятьдесят рублей телеграмм и не получил ответа даже на полтинник».

Остап Бендер: «Ҳамма нарсанинг мағзи — пулда», деб тушунадиган шахс. Шунинг учун берган телеграммаларининг жозибасини уларда ифодаланган ҳис-туйғулар гўзаллиги, самимияти, теранлигида эмас, уларни жўнатиш учун тўланган ҳақда, деб билади.

Персонажнинг айни кайфияти таржимада яхши акс этган:

«Мен у таъвияга Москвадан уч юз эллик сўмлик телеграмма юбордим, бир мирилик ҳам жавоб олмадим».

«Таъвия», «бир мирилик жавоб» каби муқобиллар таржимага ярашиб турибди.

Ҳа, таржима асарининг тақдири кўп жиҳатдан таржимонлар қўли билан яратилади.

Таржимонлар ўз таржималари билан Ватан адабиёти тараққиётига ҳисса қўшадилар, жонажон адабиётлари боғининг ниҳолларига бошқа қардош халқлар боғидан ажойиб пайвандлар келтирадилар.

Мирзиёд Мирзоидов ана шундай пайванди тутадиган, қўли енгил таржимонлардан биридир. Китобхонлар В. Васильевнинг «Олға, ўртоқлар, мардона», Севунцнинг «Техрон» (иккинчи китоби), А. Ширвонзоданинг «Номус», С. Шляхунинг «Ғолиблар ҳиммати», П. Куусбергнинг «Андрес фожиаси», Л. Никулиннинг «Қўрқоқ», Покистон адиби Ш. Сиддиқийнинг «Фигон», румин ёзувчиси Л. Ребрянунинг «Ҳасад», А. Ширвонзоданинг «Хусумат», Л. Пантелеев, Г. Белихнинг «Шкид республикаси», Маммарининг «Гиёҳ ва қадаҳ», И. Шамякиннинг

«Қафтдаги юрак» романларини, Тургенев, Горький, Шолохов, Лесков, Фадеев, Стейнбек, Конан-Дойль, Мустай Карим каби адибларнинг қисса ва ҳикояларини Мирзиёд Мирзоидов таржимасида ўқишган. Кино мухлислари «Аёллар салтанати», «Оддий муҳаббат», «Ўликлар ва тириклар», «Фарзанд доғи», «Афоня», «Иван Васильевич касбини ўзгартиради», «Тўғри сўзнинг тўқмоғи», «Қизиқчи чоллар», «Тақдир ҳазили», «Дала ҳовли», «Мукофот» каби фильмларнинг сўзларини Мирзиёд Мирзоидов таржимасида эшитишган. Театр томошабинлари «Трибунал», «Нуридийдам Володя», «Зангори буғулар», «Офат», «Мукофот» каби спектаклларнинг таржимони ҳам Мирзиёд Мирзоидов эканини билишади. Телетомошабинлар «Илон ва қадаҳ», «Сирли қотиллик», «Соғинди», «Сукут девори» каби телеспектакллар унинг таржимасида қўйилганини унутишмаган.

Шу кунлари Мирзиёд Мирзоидовнинг юраги яна бир катта ижодий ишга қайишиб, қайнаб юрибди: В. Шишкиннинг «Угрюм река» романи бутун эс-ҳушини эгаллаб олган, ҳатто тушларида ҳам шу ажойиб асарни таржима қилиб ўтирганини кўради. Уйғонса, ундаги анча-мунча жумлаларнинг ўзбекчаси хаёлида айланаётган бўлади...

Мирзиёд Мирзоидовдай забардаст таржимон янги ишга қўл ураётган экан, бундан фақат қувонамиз. «Олтин бузоқ»ни хурсанд бўлиб ўқидик, «Угрюм река»ни ҳам ўқиб маза қилгимиз бор. Чунки тиришқоқнинг тешаси тошга чега қоқишига ишонамиз.

Юқоридаги гаплар мутаржимнинг ижодхонасидан бир қатра, холос. Унинг зикр этилган таржималарини таҳлил қилиш ва бу таржималарнинг ўзбек совет таржима адабиёти олдидаги ўзига хос хусусиятларини тайин этиш катта тадқиқот ишларини талаб қилади. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, Мирзиёд Мирзоидов ва унинг қаватидаги бошқа навқирон, сермахсул таржимонларнинг ижодини ҳар тарафлама, чуқур ўрганадиган адабий тадқиқотларни кўришга орзумандмиз.

ИСТЕЪДОД ВА МЕҲНАТ САМАРАСИ

Баъзан таржима асарларида жумла ғализлиги, сўзларни ўз ўрнида қўлламаслик, ўзбек тили қонуниятларининг бузилиши, миллий ўзига хосликнинг сақланмаслиги ва шу каби хатоликларга дуч келамиз. Бундай ҳоллар кўпинча рус тили воситасида бажарилган таржималарда учрайди. Чунки битта асар икки таржимон қўлидан ўтади ва кейинги таржимон ўзи йўл қўйган камчиликлар билан бир қаторда олдингиси йўл қўйган хатоликларни ҳам такрорлайди. Бироқ таржима воситалими ёки бевоситами, бундан қатъий назар, ҳақиқий таржимон — санъаткор фақат шаклга, ташқи жиҳатларгагина қул бўлиб қолмаслиги, аксари ҳолларда таржимоннинг маҳорати, сезгирлиги ғолиб келиши керак. Таржимон асарнинг, унда тасвир этилган воқеаларнинг ичига кириб бориши, қаҳрамонлар билан бирга йиғлаши, бирга кулиши, бирга ўйлаб, ҳис этиб, бирга ҳаракат қилиши, хуллас, ўшалар орасига қўшилиб кетиши зарур. Ана ўшанда, ҳар бир сўз ва жумланинг асил маъноси, бадий жилоси, маълум персонажнинг у ёки бу вазиятаги сўзлаш манераси, ёзувчининг мақсади, боринги, бутун моҳият, асарнинг бадий-эстетик қиммати таржимада ҳам рўёбга чиқиши шубҳасиз. Агар қаламкаш бадий асарга ўзидаги бор маҳоратни, истеъдодни, қалб қўрини бағишлаёлмас экан, ҳақиқий санъат асари яратиш мумкин эмас. Дарвоқе, маҳорат, истеъдод дедик. Ижодкор меҳнатининг яхши самара бериши учун биргина истеъдоднинг ўзи кифоями? Истеъдод тинимсиз чархланиб турилмаса, ўқиш-ўрганиш, изланишлар, меҳнат унга доимий йўлдош бўлмаса, муваффақият ҳақида гапириш мумкинми?

Восита тил ёрдамида бўлса-да, асл нусханинг бутун бадий жилосини, ғоясини, руҳини ўзбек тилида тўлиқ акс эттирган, таржимоннинг қалб қўри сингдирилган

таржималар оз эмас. Шундай таржималардан бири немис адиби Генрих Маннинг «Содиқ фуқаро» романидир¹.

Генрих Манн XX аср немис адабиётининг таниқли вакили бўлиб, совет китобхонлари ҳам уни кўзга кўринган бадий сўз устаси, публицист, фашизмга қарши толмас курашчи ва демократия тарафдори сифатида танийдилар ҳамда қадрлайдилар. «Содиқ фуқаро» романи ёзувчининг «Империя» трилогиясига кирган 1- китобдир. Асар уруш йилларида фашистлар томонидан ўтда куйдирилди ва Генрих Маннинг ўзи бошқа ватанпарвар ёзувчилар қаторида «миллат душмани» сифатида айбланиб, немис гражданлигидан маҳрум қилинди. Фашизм тугатилгач, «Содиқ фуқаро» романи ўз қадр қимматини қайтадан тиклади. Роман 1914 йилда, биринчи жаҳон уруши арафасида ёзиб тугалланган бўлса-да, цензура унинг босилишига рухсат бермади. Китоб 1918 йилги революциядан кейингина Германияда нашр қилинди. Романда XIX асрнинг 90- йилларидаги кайзер Вильгельм II империяси тасвирланган. «Содиқ фуқаро» романи XX аср немис адабиётининг энг йирик намуналаридан ҳисобланади. Ўтган асрлар илғор немис адабиётидаги, хусусан, Генрих Гейне бошлаб берган сатира жанри анъаналари мазкур асарда янада ривожлантирилди.

Роман марказида Дидерих Геслинг образи туради. У немис буржуазиясининг типик вакили, кайзер ҳокимияти ва монархия олдида малайларча тиз чўкувчи, ҳар қандай революция олдида титраб-қақшаб турувчи шахс. Ёзувчи Геслинг тимсолида империализм давридаги «содиқ фуқаро»ларнинг башараларини яққол очиб беради, уларни масхаралаб тасвирлайди. Уларнинг ишлари, хатти-ҳаракатлари устидан кулади ва китобхонда буржуа жамиятига нисбатан нафрат ҳиссини уйғотади. «Содиқ фуқаро» — Генрих Маннинг ўз сўзлари билан айтганда, буржуазия ҳақидаги роман, демак, у тамоман фош этувчи характерга эга. Унда биронта ҳам ижобий образ йўқ.

Романда диалогга кенг ўрин берилган. Персонажларнинг характер-хусусиятлари, руҳий ҳолати, кирдикорла-

---

¹ Генрих Манн. «Содиқ фуқаро», Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1970, русчадан Миркарим Осим таржимаси.

ри, дунёқарашини ёзувчи кўпинча уларнинг ўзларини бевосита сўзлатиш орқали очиб беради. Асар услуби ҳақида Қ. А. Зубарева шундай ёзади: «Роман Вильгельм II давридаги Германия билан боғлиқ юксак, бандпарвоз лексик қатламларни ўз ичига олган, сатирик услубга эга, шу билан бирга, унда қаҳрамонларни ўраб турган ва уларнинг тилида акс этган муҳитдаги қабиҳлик, пасткашлик ва мешчанларча чегараланганлик ҳам ўз ифодасини топган»¹.

Асарда қўлланилган халқ жонли тили элементлари, бадий-тасвирий воситалар, ундов сўзлар, персонажлар нутқиغا етакчилик қилувчи хатти-ҳаракатлар, имо-ишоралар, хуллас, энг кичик деталларгача, ҳатто тиниш белгиларигача буржуа жамияти ва унга содиқ кишиларнинг ички моҳиятини фош қилишга, улар устидан кулги ва жирканиш ҳиссини уйғотишга хизмат қилади.

«Содиқ фуқаро» романи дунёдаги кўплаб тилларга таржима қилинган. Рус тилида ҳам А. Полоцкая таржимасида бир неча марта нашр этилди. Сўнгги марта 1957 йилда Генрих Манн «Танланган асарлар»ининг (8 томлик) 3-томига И. Горькина таржимасида киритилди. Асар ўзбек тилига шу нашрдан ўгирилган.

Таржимон Миркарим Осим «Содиқ фуқаро» романи таржима қилишдек оғир, лекин шарафли вазифанинг уддасидан чиқа олган. Китобнинг 1950 йилда Москвада босилиб чиққан немисча нашрига ёзган «Сўз боши»сида адабиётшунос И. Миримский шундай дейди: «...агар Геслинг китобхонда нафрат ҳиссини уйғота олса, бу — автор ўз мақсадига эришди, демакдир». Романнинг ўзбекча нусхасидан ҳам ана шундай таассурот оламиз.

Асарнинг ўзбекча таржимасини оригиналга ва унинг русча вариантыга қиёслаб чиққач, бунга амин бўлдик. Романни ўзбек тилида ўқир эканмиз, унинг саҳифаларидан аччиқ сатира уфуриб турганлигини сезамиз. Асил нусхадаги персонажларга хос хусусиятлар, уларнинг ташқи қиёфаси, хатти-ҳаракатлари тасвири, нутқий хarakterистикаси ва айрим эпизодлар тасвирини беришда ёзувчи қўллаган турли-туман бадий-тасвирий воситалар таржимада ҳам ўзига монанд сўзлар, бирикмалар ёрдамида ифода этилган. Чунончи, Дидерих Геслингнинг ўта хасислигини автор унинг портрети тасвирида

¹ Қ. А. Зубарева. Генрих Манн и прогрессивные традиции немецкой и мировой литературы, Омск, 1972, стр. 48.

акс эттирган. Дидерих отасининг эски ошнаси жаноб Геппелнинг қизи Агнес учун концертга билет сотиб олмақчи бўлади. Концерт билетининг «тўрт ярим марка туришини» эшитгандаги ҳолатини муаллиф шундай тасвирлайди: «...rig er vor Schrecken die Augen weit auf (21), (сўзма-сўз: «Қўрқувдан кўзларини катта очди»). Таржимон Миркарим Осим мазмунга ғоят ёпишиб тушадиган образли сўз бирикмасидан фойдаланганлиги, яъни жумлани, «капалаги учганидан кўзлари ола-кула бўлиб кетди» (18- бет) тарзида таржима қилганлиги туфайли ўзбек кўтобхони Дидерихнинг айна пайтдаги ҳолатини яққол тасаввур қилади. Унинг тушунчаси устидан кулади ва бу қадар хасислигидан беихтиёр ҳайратланади.

Миркарим Осим таржимада сўз танлаш масаласини доимо ижобий ҳал этади. У сўзларни эмас, балки ўша сўзлар замирида ётган мазмунни, автор мақсадини беришга ҳаракат қилади. Тасвирланаётган воқеа ўрнига, пайтига, моҳиятига, қаҳрамоннинг характер-хусусиятларига, айна дақиқадаги кайфиятига, унинг мансаби ва жамиятда тутган мавқеига, контекст мазмунига мувофиқ келадиган ўзбекча сўзлар ва бирикмалардан фойдаланганки, буларнинг барчаси асарнинг таржимада ҳам ўз бадий жилосини, эстетик таъсирчанлигини сақлаб қолишга кўмаклашган.

Немис тилидаги айрим кўчма маъно касб этган сўзлар кўп ўринларда идиоматик бирикма билан таржима этилган. Бу, биринчидан, таржимоннинг санъаткорлиги, ўзбек тилини моҳирона эгаллаганлигидан далолат берса, иккинчидан, таржима асари тилининг ширали ва таъсирчан бўлишига кўмаклашган. Айрим парча таржималарини кўриб ўтамиз.

Рус тилида:

Пока майор пил, Ядассон наклонился к Дидериху и шепнул:— Ни одному слову не верьте! Это тряпка, и перед Букком он на брюхе ползает. Надо пустить ему пыль в глаза (131).

Ўзбек тилида:

Майор ичаётган маҳалда Ядассон Дидерих томон энгашиб шивирлади: — Биронта сўзига ишонманг! Бу латгачайнар одам. Букнинг олдида ўлигини бир пул қилиб юборади. Унинг қўлтиги тагига сув пуркашимиз керак (141).

Кўряпмизки, таржимон ўзбек тили бойликларидан ўринли фойдалангани ҳолда айнан сўзларни эмас, балки ўша сўзлар орқали ёзувчи айтмоқчи бўлган фикрни беришга муваффақ бўлган. Кўриб ўтганимиздек, «improvement» феъли «бировнинг ҳурмат, эътиборини қозонмоқ» маъносига эга. Негадир бу сўз русчага «чалғитмоқ», «кўз бўямоқ» мазмунидаги «пустить пыль в глаза» бирикмаси билан ўгирилган ва асл нусхадан бирмунча чекинилган. Ўзбек таржимони учун русча вариант асл нусха вазифасини ўтаганига қарамай, умум асар руҳи, контекст мазмуни, суҳбатдошларнинг бир-бирларига муносабатлари доирасидан келиб чиқиб, «қўлтиғи тагига сув пуркаш керак» иборасини ишлатганки, натижада персонаж характери, унинг ҳийлакор ва қаллоблиги тўғри очиб берилган. Чунки Ядассон яхши гапириб, ҳийла йўли билан майор эътиборини қозонишни кўзда тутган эди.

Ушбу асар таржимасидаги ютуқлар ҳақида кўп гапириш мумкин. Умуман олганда, Генрих Маннинг «Содиқ фуқаро» романининг ўзбекча таржимасида учрайдиган айрим жузъий, тузатилиши осон бўлган хатоликларни ҳисобга олмаганда, бу ўзбек таржимачилигининг катта ютуғидир. Ушбу мураккаб асарни ўзбек тилига муваффақиятли ўгириш билан моҳир қаламкаш Миркарим Осим таржимон маҳорати, ҳалол меҳнати, таржима қилинаётган асарга нисбатан ҳурмат-эътибори, талабчанлиги, тилга нисбатан сезгирлигининг таржима учун қанчалик аҳамиятга эга эканлигини амалда исботлаб берган.

РУҲИЙ ОЛАМ ТАСВИРИ ВА ТАРЖИМОН МАҲОРАТИ

(Лев Толстой ва Абдулла Қаҳҳор)

XIX асрнинг 50-йилларида журналларда Лев Николаевич Толстой повесть ва ҳикояларининг босилиши рус адабиёти тарихида янги саҳифа очди. Унда ўз услубига, оригинал ҳикоя қила олиш қобилиятига эга истеъдод намоён бўлди ва қарийб олтмиш йил мобайнида Ватан ва жаҳон адабиётини нодир дурдоналар билан яшнатиб турди.

«Современник» журналида эълон қилинган «Болалик» повести ва қатор ҳарбий мавзудаги ҳикоялари замонанинг йирик ёзувчилари, адабиётшуносларининг диққатини жалб этди. Н. А. Некрасов ва И. С. Тургеневлар адиб талантига қойил қолишиб, таҳсинлар айтишди. Танқидчи Н. Г. Чернишевский бу асарлар таҳлиliga, уларнинг давр нуқтаи назаридан юксак аҳамиятга эга эканлини таъкидлашга салмоқдор мақолалар бағишлади. Уларда Толстой истеъдодининг ўзига хос хусусиятлари кўрсатилган. Булар: қаҳрамонларнинг қалб диалектикасини очиш, соф маънавий туйғуларни тараннум қилиш ва деҳқонлар турмушини реалистик тасвирлашдан иборат. «Болалик», «Успиринлик», «Маркёр мактублари», «Қор бўрон», «Икки гусар», «Ҳарбий ҳикоялар», «Дарахт кесиш», «Помешчик эртаси» асарларини таҳлил қилган Чернишевский қаҳрамонларнинг руҳий дунёсини ёритиш устида тўхталиб, бу усулнинг бошқа ёзувчилар ижодида ҳам кенг ўрин тутишини, лекин Толстой бу жиҳатдан ўзига хос услуб яратганини таъкидлайди: «Психологик анализ ҳар хил бўлиши мумкин: бир шоирни характерларнинг хислатлари кўпроқ қизиқтиради; иккинчи шоирни ижтимоий муносабатлар ва турмушдаги икир-чикирларнинг характерларга таъсири кўпроқ қизиқтиради; учинчи шоирни — туйғуларнинг иш билан алоқаси кўпроқ қизиқтиради; тўртинчисини ҳирсиётни таҳлил қилиш кўпроқ қизиқтиради; граф Толстойни —

психик процесснинг ўзи, унинг формалари, унинг қонунлари, аниқ термин билан айтадиган бўлсак, руҳ диалектикаси ҳаммадан кўпроқ қизиқтиради»¹. Қалб диалектикасини очиш ва ахлоқий мусаффолик ёзувчи асарларига жон бағишлашини, юксак бадийлик билан бирикиб, мукамаллик касб этишини қайд қилар экан, Чернишевский келгусида ҳам ана шу хусусиятларнинг адиб ижодининг таъсирчанлик кучини белгилайдиган асосий омиллар бўлиб қолишига ишонч билдиради.

Психологик анализ, Чернишевский ҳам таъкидлаб ўтганидек, адабий-бадий ижоднинг бирдан-бир ягона мақсади эмас, балки асарнинг таъсирчанлик кучини белгилайдиган асосий компонентлардан биридир.

«Психологик анализ,— деб ёзади Б. И. Бурсов,— бирон деталь ёки ҳатто бирон хусусият ҳам эмас, агар шундай ифодалаш мумкин бўлса, реалист-ёзувчи маҳоратининг негизидир... Киши руҳиятининг ифодаси бўлмаса биз у ҳақда, унинг ташқи дунё билан муносабати ҳақида ҳеч қандай таассуротга эга бўла олмаймиз. Романист одам ҳақида кўп нарсани билмоғи лозим. Нозик психолог бўлмай туриб эса бунга эришиш мумкин эмас...»²

Лев Толстой ана шундай ўткир психолог бўлиб, унинг қалб диалектикасини кашф қилиш усулларида бири — «ички монолог»лар эди. Чернишевскийдан кейинги танқидчи ва тадқиқотчилар Толстойнинг бошқа роман ва повестларидаги психологик анализнинг янги шакллари ҳам аниқлашди. Булар: икки ёқлама (двуплановый) диалог, персонажларнинг сўзлари ва ҳаракатларига автор изоҳлари, қаҳрамонлар тушлари ва хотираларининг баёни кабилар. Шу хил услубий шакллар воситасида ёзувчи қаҳрамонларининг ички кечинмаларини ифодалайди, улар дилида юз берадиган руҳий бўронларнинг қудратини, ҳақиқат ва адолатга интилиш йўлларини очиб беради. «Ҳеч ким таҳлил бобида ундан ўта олмайди,— деб тўғри қайд қилган эди шу пайтдаёқ Д. И. Писарев,— ҳеч ким инсон қалбини у сингари равшан кўра олмайди, махфий кўнгил сирларини, ўта оний ва эҳтимол тасодифий дил ҳаракатларини унингдек қунтли

¹ Н. Г. Чернишевский. Танланган адабий-танқидий мақолалар. Уздавнашр, Т., 1956 йил, 326—327- бетлар.

² Б. И. Бурсов. «Лев Толстой и русский роман». Изд-во АН СССР, М.—Л., 1963 г., 146—147- бетлар.

диққат билан англай олмайди»¹. Максим Горький эса: «Толстой сўзининг сеҳри нафақат оҳангларда, на юзнинг титрашида, балки қачондир менинг яққол кўрган им нигоҳларнинг ўйнашию чақнашларидадир»², дейди. Ёзувчининг ўз фикрича эса инсон руҳий дунёсининг таҳлили борлиқни бадиий кашф қилишнинг, унинг муҳим томонларини акс эттиришнинг асосий воситаларидан бири ҳисобланади.

Лев Толстой ўзи мансуб бўлган жамият зиддиятларини, рус тупроғидаги мазлумларнинг оғир аҳволини, дарду ҳасратларини давр фарзанди сифатида юракдан ҳис қилиб, буюк истеъдоди билан равшан тасвирлаб бера олди. Замондошларининг нақадар бахтсизлиги уларнинг руҳий дунёсини таҳлил қилиш орқали мукамал ифодалаб берилган адиб асарларидаги муҳим хусусиятни доҳиймиз В. И. Ленин машҳур мақолаларида шундай белгилайди: «Толстой тўлиб-тошган нафратни, яхши турмушга интилишнинг етилганлигини, ўтмишдан қутулиш истагини ва шу билан бирга орзу-хаёлларнинг хомлигини, сиёсий тарбиясизликни, революцион бўшангликни акс эттирди»³.

Адиб асарларини «таржима қилишдан мақсад — тилни билмаслик натижасида китобни ўқишга муяссар бўла олмаган кишиларга уларнинг ўз она тилларида ўқиб баҳра олишлари учун мумкин қадар асл нусха ўрнини босадиган асар яратишдан иборат» (Белинский) экан, бунда, психологик анализ тўла сақланган бўлиши лозим.

«Уруш ва тинчлик» романи қамраб олган воқеаларнинг, қаҳрамонларининг, даврнинг кўлами жиҳатидан тенги бўлмаган буюк асар. У 1812 йил урушида рус халқи эришган жаҳоншумул ғалабага қўйилган «адабий ҳайкал» бўлди. Лекин бу «Уруш ва тинчлик» Лев Толстой ижодида тамоман алоҳида бир асар дегани эмас, балки уни шу дамгача қизиқтириб келган ҳаётининг муаммолар, одамларнинг ранг-баранг тақдирлари ҳақидаги кузатувлар, уларни ифодалашдаги оригинал услуб ёзув-

---

¹ Д. И. Писарев. «Три смерти». «Рассказ графа Л. Н. Толстого». «Л. Н. Толстой в русской критике», 74—75-бетлар.

² М. Горький. «Лев Толстой», «Л. Н. Толстой в русской критике».

³ В. И. Ленин. «Л. Н. Толстой тўғрисидаги мақолалар». Ўздавнашр, Т., 1960, 8-бет.

чининг мазкур романида янада изчил, мукаммал намоён бўлди. Агар Толстойнинг илк асарлари қаҳрамони Нехлюдов яшашнинг моҳияти масаласини деҳқонлар билан помешчикларнинг ўзаро муносабатини яхшилаш орқали ижобий ечишга уринса, Андрей Болконский ва Пьер Безуховларнинг шахсий ҳаёт муаммоси устидаги изланишлари кенг планда олиб борилади. Чунки улар даври катта ҳодисалар даври — Россия миллий мустақиллик учун буюк кураш олиб бораётган замон эди. Шу сабабли асар асосий қаҳрамонларининг ўй-фикрларини банд қилган масала — бу ўзининг ҳаётдаги ўрнини, содир бўлаётган воқеалар жараёнидаги иштирокини белгилаш, халқ тақдири ҳал бўлаётган ҳодисада фаол қатнашиш иштиёқида ёниш эди.

Романнинг асосий қаҳрамонлари Андрей Болконский ва Пьер Безуховлар атрофлича тўла тасвирланган, дунёқараши жиҳатидан муаллифга яқин кишилар образларидир. Улар характерлари турлича: Андрейга иродалик ва интеллектуаллик хос бўлса, Пьер эмоционал, воқеалар таъсирига берилиб кетадиган шахс. Улар анчагина умумийликка ҳам эга: ақллари, муҳокама қилишдаги мустақилликлари, ҳаёт маъносини, унинг ҳақиқий қимматини англаш йўлидаги бетиним изланишлари билан атрофидаги ижтимоий муҳитдан кескин фарқ қилдилар.

Муаллиф дилидаги дардни, унинг ҳаётий ғояларини ифодалайдиган бу қаҳрамонларни тасвирлашда ёзувчининг қалб диалектикасини очишга қаратилган психологик анализ услуби кенг ўрин тутган. Қаҳрамоннинг мураккаб характерини, гўзал маънавий дунёсини яратиш унинг ёлғиз ички дунёси тасвири билангина чекланмайди, балки қаҳрамоннинг ташқи қиёфасидаги унинг руҳий иқлимини акс эттирадиган баъзи белгилар, ўзгаришлар тасвири руҳий олам ифодаси билан бирикиб, услубда мукаммаллик касб этади. Шунинг учун адиб фақат гавданинг кўриниши ёки сочлар рангигагина эмас, балки киши юзидаги айрим чизиқларга, кўзлардаги ифодага, улардаги аранг илғаб олинадиган ҳаракатларга эътибор беради.

Андрей Болконскийни ўқувчига таништирар экан, Толстой унинг ташқи қиёфасини тасвирлашга кам ўрин бериб, ундан фақат князь Андрейнинг Анна Павловнанинг меҳмонларига нисбатан ўзига хослигини ва атро-

фидагиларга муносабатини белгилайдиган бир неча психологик деталларни келтиради, холос:

«Князь Болконский был небольшого роста, весьма красивый молодой человек с определенными и сухими чертами. Все в его фигуре, начиная от усталого, скучающего взгляда до тихого мерного шага, предоставляло самую резкую противоположность с его маленькою оживленною женой. Ему, видно, все бывшие в гостиной не только были знакомы, но уж надоели ему так, что смотреть на них и слушать их ему было очень скучно. Из всех же прискучивших ему лиц лицо его хорошенькой жены, казалось, больше всех ему надоело. С гримасой, портившею его красивое лицо, он отвернулся от неё. Он поцеловал руку Анны Павловны и, щурясь, оглядел все общество»¹.

Парчадаги «усталый, скучающий взгляд» ва «гримаса, портившая его красивое лицо» ибораларига эътибор қилинг. Шугина деталларни келтириш билан Толстой князь Андрейнинг мазкур жамиятга ётлигини, бу ғийбатчию, сафсатабозлар унинг кўнглига урганини ойдин қилади-қўяди. Ёзувчи услубига хос бу хусусият таржимада ҳам муваффақиятли сақланган: «Князь Болконский ўрта бўйли, ниҳоятда чиройли, лекин хийла тунд чеҳралик бир кимса эди. Унинг ҳорғин, руҳсизлик акс этган қарашидан тортиб салмоқли қадам ташлашигача бутун сохт-сумбати кичкина шўх хотинининг тамом акси эди. Афтидан, бу ерда ўтирганларнинг ҳаммаси унга танишгина эмас, балки жуда жонига теккан кишилар эди, шунинг учун буларнинг афтига қарагиси ва сўзини эшитгиси келмас эди. Бу ерда ўтирган одамларнинг башарасидан ҳам кўра гўзал хотинининг башараси унинг жонига кўпроқ теккандай кўринар эди. У чиройли юзини бузган бир ижирғаниш билан афтини буриштириб хотинига тескари ўгирилди-да, Анна Павловнанинг қўлини ўпди ва кўзларини қисиб меҳмонларни назардан кечирди»².

---

¹ Л. Н. Толстой. «Война и мир». Тома 1—2. Кишинёв. 1968, том I. стр. 18. Сўнгги кўчирмаларда фақат романнинг бети кўрсатилади.

² Л. Н. Толстой. «Уруш ва тинчлик». Роман. 1-том. Абдулла Қаҳҳор таржимаси. ЎзССР Давлат нашриёти, Т., 1954 й., 20-бет. Эндиликда фақат асарнинг бети кўрсатилади.

«Русско-узбекский словарь»¹ да «определенный» сўзининг «муайян, муқаррар, қатъий, аниқ, очиқ-ойдин, равшан, баъзи бир, маълум-айрим» деган таржималари келтирилади (485-бет). «Сухой» сўзига эса «қуруқ, қоқ, намсиз, қақраган, қурғоқ, қуюқ, қуриб қолган, қотма, ориқ, озгин, қуруқ, совуқ, ширасиз, қуруқ, паққос ютқиши, батамом ютқиши» каби эквивалентлар тақдим қилинади (848-бет). Мана шу сифатловчиларнинг истаган бирисини олиб, «черта» («хислат, хусусият, бичим, тузилиш») сўзи билан гап тузиб кўринг-чи, ундан Лев Толстой қаҳрамонининг психологик портретини чизишда муваффақиятли қўлланиб бўлармикан. Афсуски, бунинг имконияти йўқ. Лекин таржимон Абдулла Қаҳҳор жумлани шундай таржима қиладики, унда ифодаланган мазмуннинг мақсадга нақадар мувофиқлигини тан олмай илож йўқ. Ҳақиқатан ҳам, Андрей Болконскийнинг «хийла тунд чеҳралик бир кимса» эканлиги унинг ички дунёсини, шу дамдаги ўй-кечинмаларини яққол ифодалай олади. Шунингдек, солиштирилаётган парчадаги — «усталый, скучающий взгляд»нинг «ҳорғин, руҳсизлик акс этган» деб «с гримасой, портившею его красивое лицо»нинг «чиройлик юзини бузган бир ижирғаниш билан» деб ўгирилиши қаҳрамоннинг психологик портретини чизиш билан унинг ички дунёсида кечаётган ҳис-туйғуларни, ўй-фикрлар оқимини равшан тасаввур қилишга ва шу орқали Андрей Болконскийни адиб талқин этгандай англай олишга хизмат қилади. Айниқса, «скучающий» сўзининг «руҳсизлик акс этган» деб таржима қилиниши диққатга сазовор. Бу ерда ҳам таржимонга луғатдан кўра кўпроқ ёзувчилик тажрибаси, сўзларнинг ўрнини, аҳамиятини чуқур билиши қўл келган. Шу ўринда таржимоннинг маҳорати хусусида М. Исмоилийнинг «не пользуюсь для убийства» деган жумла таржимасини таҳлил қилиб, билдирган фикрини келтириш ўринлидир: «Абдулла Қаҳҳор сўзнинг табиатини, унинг истемолдаги ўрни ва замирини яхши билади,— деб ёзади у,— шунинг учун ҳам «не пользуюсь для убийства» дейилган жойини «қатл учун фойдаланмасдан», демайди-да, халқ таъбирини келтириб қўяди.

---

¹ «Русско-узбекский словарь». Под ред. Абдурахманова Р. М., Москва, 1954.

Ҳақиқатан ҳам «фалончи қуролдан фойдаланди», дейилмайди, «қурол ишлатди», дейилади. Маълумки ҳокимият ҳам қурол, қурол бўлганда ҳам энг кучли қурол. Шунинг учун «ишлатди» сўзи бу ерда энг мувофиқдир»¹.

Князь Андрейнинг юзидаги «хийла тундлик» — бу тагида бутунлай бошқа нарса яширинган ниқобдир. Унинг ҳаммаслак дўсти Пьер Безуховга кўзи тушиши билан, совуқ ва руҳсизлик акс этган юзи дарров ўзгаради: «Князь Андрей не оглядываясь сморщил лицо в гримасу, выражавшую досаду на того, кто трогает его за руку, но увидев улыбающееся лицо Пьера, улыбнулся неожиданно доброй и приятной улыбкой» (18—19-бетлар). Бу тасвир ўзбек тилига ҳам мақсадга мос равишда ағдарилган: «Князь Андрей унга қарамасдан, қўлини ушлаган кишининг қилмишидан норози эканини кўрсатиб, афтини буриштирди, лекин Пьернинг кулиб турган юзига кўзи тушгач, тўсатдан дўстона мулойим табассум қилди» (20-бет). Бундаги «доброй и приятной» ни «мулойим ва ёқимли» демасдан, «дўстона, мулойим» дейиш асар тилига янада жозиба бағишлаган. Олинган парчаларда яна шу нарса диққатни жалб этадики, оригиналда киши юзи доимо биргина «лицо» сўзи билан тасвирланса, таржимада бу сўзнинг синонимларидан ҳам кенг қўлланилади. «Чеҳра», «афт», «башара», «юз» сўзларини ишлатиш билан бир сўзнинг ҳадеб қайтарилаверишига чек қўйилади ва ўз ўрнида бу сўзлар маълум маъно ташиб, психологик портретнинг кенг очилишига хизмат қилади. Князь Андрейнинг руҳий ҳолатига қараб, гўзал хотинининг юзи — «башара», дўсти Пьернинг юзи эса «юз». Ҳатто шундай кичик деталларда ҳам таржимоннинг бадий маҳорати ўз аксини топган.

Одобли ва вазмин князнинг юзидаги ифода унинг ким билан муносабатда бўлаётганига қараб, ўзгариб туради, у гапдон хотинига бепарво ва совуқ назар ташласа, князь Ипполитга ва Пьерга бошқача назар билан муомала қилади. «Па-звольте сударь, — сухо-неприятно

---

¹ М. Исмоилий. «Уруш ва тинчлик» ўзбек тилида». «Ш. Ю.» 1960 й., № 11.

обратился князь Андрей по-русски к князю Ипполиту, мешавшему ему пройти.

— Я тебя жду, Пьер,— ласково и нежно проговорил тот же голос князя Андрея» (29- бет). Бу саҳнада князь Андрейнинг юз ифодасини тезда ўзгартира олиш билан ўзининг кимга қандай муносабатда бўлишини очиқ билдириши гавдаланади. Жумланинг таржимаси қуйидагигича:

«Князь Андрей йўлини тўсиб турган князь Ипполитга русчалаб совуққина:— Қани, жаноб, ўтайлик,— деди-да, сўнгра мулойим ва ёқимли товуш билан Пьерга мурожаат қилди.

— Мен сени кутаман, Пьер» (34- бет). Бунда таржимон, биринчидан, «сухо-неприятно»ни «совуққина» деб олиш билан (яъни «қуруққина» демасдан), иккинчидан, «па-звольте сударь»ни «қани, жаноб, ўтайлик», деб ўғириб моҳирлик кўрсатади. Чунки, «қани, жаноб, ўтайлик», деб мурожаат қилиш князь Андрейнинг князь Ипполитдан, унга ўхшаш кимсалардан нафрати ошиб турганини, уларга иложи борича қисқа ва совуқ муомала қилишга тиришишини жуда табиий ифодалайди. Қаҳрамонларнинг мураккаб ички дунёсини тасвирлаётганда Толстой уларнинг ташқи қиёфасини бирданига кўрсатмайди, балки образнинг ҳар бир саҳнада, эпизодда бирон нотаниш томонини, ички ҳолатини оча боради.

Князь Андрейнинг урушдаги ҳаёти тасвирланган саҳифаларда, Николай Ростовнинг ички кечинмаларини ёритиш пайтида Толстой бу қаҳрамонларга хос ўта индивидуал хусусиятларни таъкидлаш билан бирга, уларнинг руҳий олами, фикрлари, кузатувларини тасвирлаш орқали бошқа қатор ватанпарвар қаҳрамонлар сиймоларини ҳам ёритиб беради. Капитан Тушин ва унинг батареяси кўрсатган қаҳрамонлик, князь Багратионнинг саркардалик санъати мана шундай «қаҳрамонлар кузатувлари», уларга берилган автор изоҳлари орқали ҳар томонлама равшан ифодаланади.

Шенграбен жанги олдидан князь Андрей шону шуҳратни орзу қилади, унингсиз яшай олмайдигандай туюлади, Наполеонни идеал шахс ўрнида кўради, у сингари қаҳрамон бўлиш учун ўз «Тулон»ини қўлга киритишга уринади. У Кутузовдан князь Багратион ёнида жанг қилишга рухсат олади ва у ерда ниятини амалга оши-

ришни кўзлайди: 1. «Началось. Вот оно!— думал князь Андрей, чувствуя, как кровь чаще начинала приливать к его сердцу. «Но где же? Как же выразится мой Тулон?» думал он». 2. «Князь Андрей с беспокойным любопытством вглядывался в это неподвижное лицо, и ему хотелось знать, думает ли и чувствует, и что думает, что чувствует этот человек в эту минуту? «Есть ли вообще что-нибудь там, за этим неподвижным лицом?»— спрашивал себя князь Андрей, глядя на него». Князь Андрейнинг руҳий ҳолатларини, кузатувларини тасвирлаш билан ёзувчи қаҳрамон характерида янги ўзгаришлар содир бўлишини, унинг хом хаёллари пучга чиқишини, кўзи олдида ҳақиқий жанг қаҳрамонларининг реал типлари гавдаланишини кўрсатади. Абдулла Қаҳҳор таржима устида ишлар экан, бўлаётган жараёнларнинг қандай аҳамиятга эгалигини яхши билади. У юқоридаги саҳналарни шундай ўгирган: 1. «Ана бошланди,— деди князь Андрей борган сари қони қайнаётганини сезиб.— «Қани? Менинг Тулоним нимадан иборат бўлади», деб кўнглидан кечирди». 2. «Князь Андрей унинг бепарво юзига безовталик билан жуда ҳам тикилиб қарар экан, шу тобда бу ҳам ўйлаётганмикан ва сезаётганмикан, бу одам нима ўйлаётган экан ва нима сезаётган экан, деб кўнглидан ўтказар эди. Князь Андрей унга қараб: «Сиртидан бундоқ кўринган бу одамнинг ичида умуман нима бор экан?» деб ўзига савол берар эди.

«Чувствуя, как кровь чаще начинала приливать к его сердцу» иборасининг таржимасига диққат қилар эканмиз, беихтиёр Файбулла Саломовнинг Абдулла Қаҳҳор Чехов ва Гоголь асарларини таржима қилиш билан кўрсатган маҳорати ҳақидаги гаплари эсимизга тушади: «Ёзувчининг услуб хусусиятлари ва унинг замирида яшириниб ётган ажойиб юморни акс эттириш Абдулла Қаҳҳор таржимачилик фаолиятида бош вазифа ҳисобланар эди. Бошқача айтганда, бўлак, ўртамиёна таржимонлар учун майда-чуйда бўлиб кўринган нозик бадий нўқталар Абдулла Қаҳҳор учун асосий, ҳал қилувчи нарса эди. Зотан, асарнинг сюжети, воқеалари, сўзлари, образларини, ёзувчи муддаосининг бадий хусусиятини эмас, унинг умумий маъносинигина кўчириладиган бўлса, асарни умуман таржима қилишнинг қандай қизиғи ва нима ҳожати ҳам бор? Абдулла Қаҳҳор ёзувчи муддаосинигина эмас, асарнинг ажойиб бадий

ширасини акс эттиришни асосий мақсад қилади, ўзбек тилида оригиналдагига тенг бадий эквивалентлар яратди»¹. Юқоридаги жумлани «борган сари қони қайнаётганини сезиб», деб таржима қилиш бадий жиҳатдан ҳам, услуб жиҳатдан ҳам Лев Толстой асари учун айни муддао иш бўлган. Шунингдек, князь Багратионнинг обрўси, тажрибаси ҳақида бадий йўл билан маълумот бериш учун хизмат қилган жумлалар таржимаси ҳам аниқ, мукаммал чиққан.

Ички монолог усули қалбни янада теран ва реал кўришга, у ерда нималар содир бўлаётганини, қандай мураккаб фикрлар ва туйғулар жараёни юз бераётганини синчиклаб кузатишга, шу орқали қаҳрамонлар характерида содир бўлаётган ўзгаришлар йўналишини илғаб олишга ёрдам беради. Роман қаҳрамонларини тасвирлаётганда Толстой кўпинча ички монологга мурожаат қилади, шу йўсинда князь Андрейнинг ҳаёт ҳақиқати ва адолат йўлидаги изланишларини, граф Николай Ростовнинг дастлабки жанг пайтидаги ўй-кечинмаларини, княжна Марья совчилар келганида «бўлғуси куёви»ни кўриб, унинг саргузаштларидан воқиф бўлгач, дилида ҳис-туйғулар туғён уриши, шу орқали унинг бой маънавий дунёсининг очилиши кабиларни уларнинг бу ҳақда «ўзлари билан ўзлари суҳбатлашиши» орқали батафсил билиб оламиз.

Ўзининг оламшумул тарихий аҳамиятга эга ижоди ва ҳаёти билан миллион-миллион кишилар қалбидан жой олиб келаётган буюк Толстой асарлари айниқса бизнинг замонамизда кўплаб нашр этилмоқда, жаҳон халқларининг турли тилларида босилиб чиқмоқда. Улуғ адиб яшаган маконни зиёрат қилган чоғида КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари, СССР Олий Совети Президиумининг Раиси ўртоқ Л. И. Брежнев ёзувчи ижодига юксак баҳо бериб, «Уруш ва тинчлик» романи хусусида шундай деган эди: «Уруш ва тинчлик» қаҳрамонлари совет кишиларидан бир ярим аср аввал ўтишган. Аммо юксак ватанпарварлик ва қаҳрамонлик туйғулари, ўша-ўша ҳақиқат ва адолат, Ватан ор-номуси учун жон

---

¹ Ф. С а л о м о в. «Бадий таржима ҳақида ўй ва мулоҳазалар», «Таржима санъати» тўплами, Т., 1973 йил, 60-бет.

беришга тайёр бўлиб туриш руҳи уларни яқинлашти-
ради¹.

Машҳур асарни ўзбек китобхонига етказишда Ўзбе-
кистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор ажойиб маҳорат
намунасини кўрсатиб, эпопеянинг биринчи томини тўла
таржима қилиб чиқди. Китоб Лев Толстой ижоди мух-
лисларининг жавонларидан ўрин олганига ўттиз йилдан
ошиб кетган бўлса ҳам, таржима ҳалигача ўзининг ба-
дий қийматини йўқотган эмас.

---

¹ «Совет Ўзбекистони» газетаси, 1977 й., 18 январь.

МУНДАРИЖА

Тарих, назария, танқид

<i>Шароф Рашидов.</i> Октябрь билан ҳамнафас	4
<i>Асқад Мухтор.</i> Таржима — умрбоқий бўлсин	16
<i>Воҳид Зоҳидов.</i> Ҳам илтимос, ҳам илтижо	21
<i>Ғулом Каримов.</i> Рус-ўзбек маданий ва адабий алоқаларининг тарихий илдизлари	29
<i>Ғайбулла Саломов.</i> Таржима масалаларини комплекс ўрганиш тажрибаси	43
<i>Пётр Тартаковский.</i> «Маҳорат машаққати» (Шеърӣ таржима хусусида)	87
<i>Неъматжон Отажонов, Нажмиддин Қомилов.</i> Бадий таржима ва илмий тафсир («Бобирнома»нинг хорижий тилларга таржимаси . . . . .)	105

Таржима кенгликларида

<i>Нинель Владимирова.</i> Улкан адабий-тарихий воқеа	113
<i>Ғайбулла Саломов, Комилжон Жўраев, Султонмурод Олимов.</i> Таржима санъати ва санъат таржимаси («Фарҳод ва Ширин» — қардош халқлар тилларида)	124
<i>Нажмиддин Қомилов, Тоҳир Қаҳҳоров.</i> Ижод елканини кўтариб	153
<i>Комилжон Жўраев.</i> Лев Пеньковский ижодхонасида	171

Таржимон минбари

<i>Шоислом Шомуҳамедов.</i> «Шоҳнома» таржимаси ҳақида сўз	183
<i>Сергей Иванов</i> (Ленинград). Алишер Навоийнинг «Лисонуттайр» достони (Таржимоннинг асл нусхани шарҳлаш тажрибаси)	195
<i>Абдулла Орипов.</i> Юзинчи маъно	221

Кичик тадқиқот, шингил тақризлар

<i>Гулнора Ғафурова.</i> Бир таржима баҳсида	228
<i>Отажон Неъматов.</i> Илмий ҳамкорлик ва таржима равнақи (Фактлар ва рақамлар)	234
<i>Раҳим Каримов.</i> Ҳофиз Шерозӣ ва немис адабиёти (қисқача очерк)	241
<i>Эргаш Муҳаммадов.</i> Бир ярим асрлик баҳсининг давоми	245
<i>Ваҳоб Раҳмонов.</i> Шероз булбули наволари	252

<i>Муслиҳиддин Муҳиддинов. Етти иқлим элига туҳфа</i>	. . . 260
<i>Маматқул Ҳазратқулов. Услуб ва таржима ҳақида баъзи ку-</i> <i>затишлар</i>	 265
<i>Намоз Саъдуллаев. «Мцири» таржимаси</i>	 273
<i>Алишер Шомухамедов. Учта тўртликнинг ўн беш таржимаси</i>	278
<i>Бойбўта Дўстқораев. «Бой ила хизматчи» — тожик тилида</i>	. 289
<i>Маҳкам Маҳмудов. Еллар қаёққа эсади?..</i>	 294
<i>Муҳаммадали Қўшмоқов. Тиришқоқнинг тешаси тошни чега-</i> <i>лайди</i>	. . . . . : 302
<i>Янглиш Эгамова. Истеъдод ва меҳнат самараси</i>	 310
<i>Тўрабой Искандаров. Руҳий олам тасвири ва таржимон ма-</i> <i>ҳорати</i>	 315

На узбекском языке

Сборник статей

ИСКУССТВО ПЕРЕВОДА

Редактор *Т. Алимов*
Рассом *Б. Ҳайбуллин*
Расмлар редактори *Я. Жирков*
Техн. редактор *Т. Смирнова*
Корректор *М. Холматова*

ИБ № 457

Босмахонага берилди 09.02.78. Босишга рухсат этилди 22.06.78. Формати 84×108¹/₃₂. Босма л. 10,25. Шартли босма л. 17,22. Нашр. л. 15,73. Тиражи 3000. Р—12479. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 135—75.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 2-босмахонасида № 1 қоғозга босилди. Янгийўл, Самарқанд кўчаси, 44. 1978 й. Заказ № 391. Баҳоси 1 с.